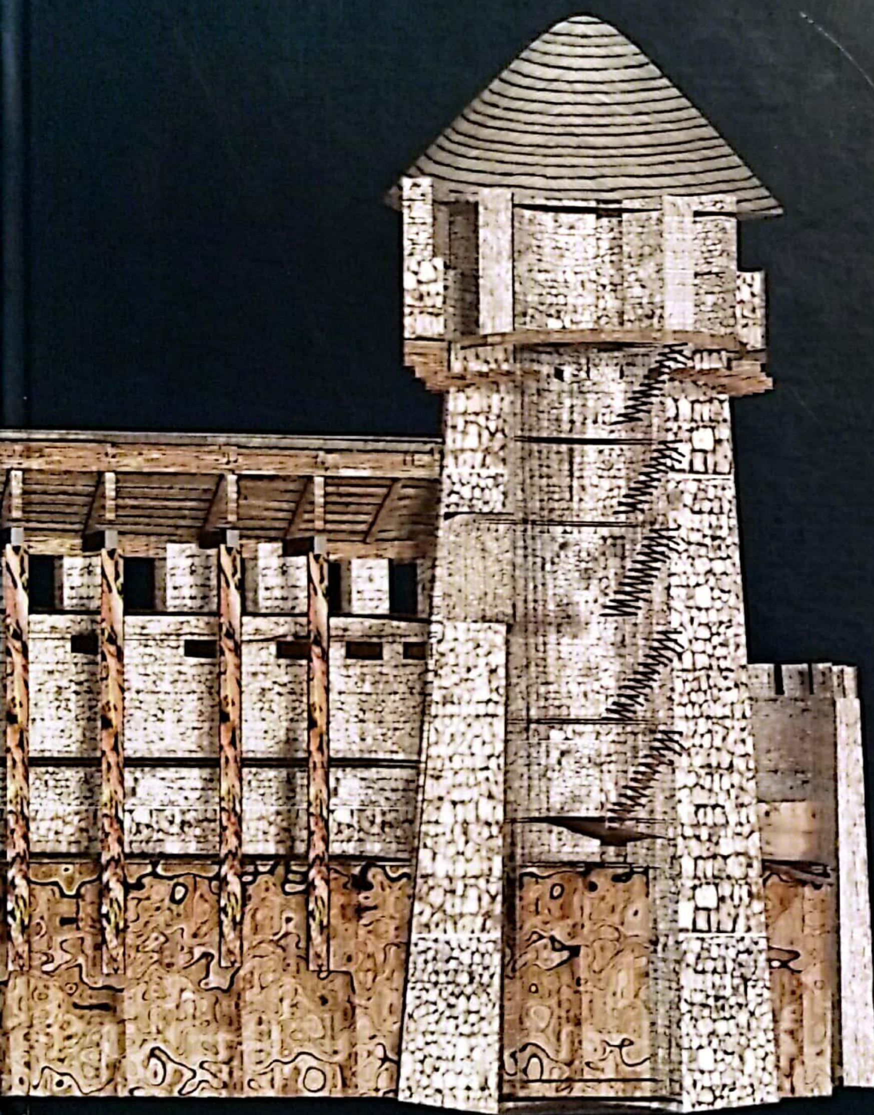
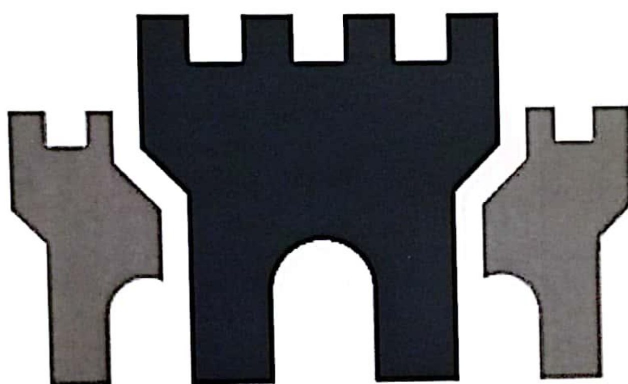
ТВРЂАВЕ НА БОСНИ

Александар Јашаревић

Музеј у Добоју

ТВРЂАВЕ НА БОСНИ

Александар Јашаревић

Музеј у Добоју
2017

Издавач
Музеј у Добоју

За издавача
Небојша Драгојловић, директор

Рецензенти
мр Мелиса Форић Пласто,
Филозофски факултет Универзитета у Сарајеву
мр Бојан Вујиновић
Музеј Градишка

Цртежи
Вања Жигић

Конзервација материјала
Хамо Каркеља + Драго Хаџдановић

Фотографије
Александар Јашаревић
Мирсад Сијарић

3д реконструкције
Стеван Ђуричић

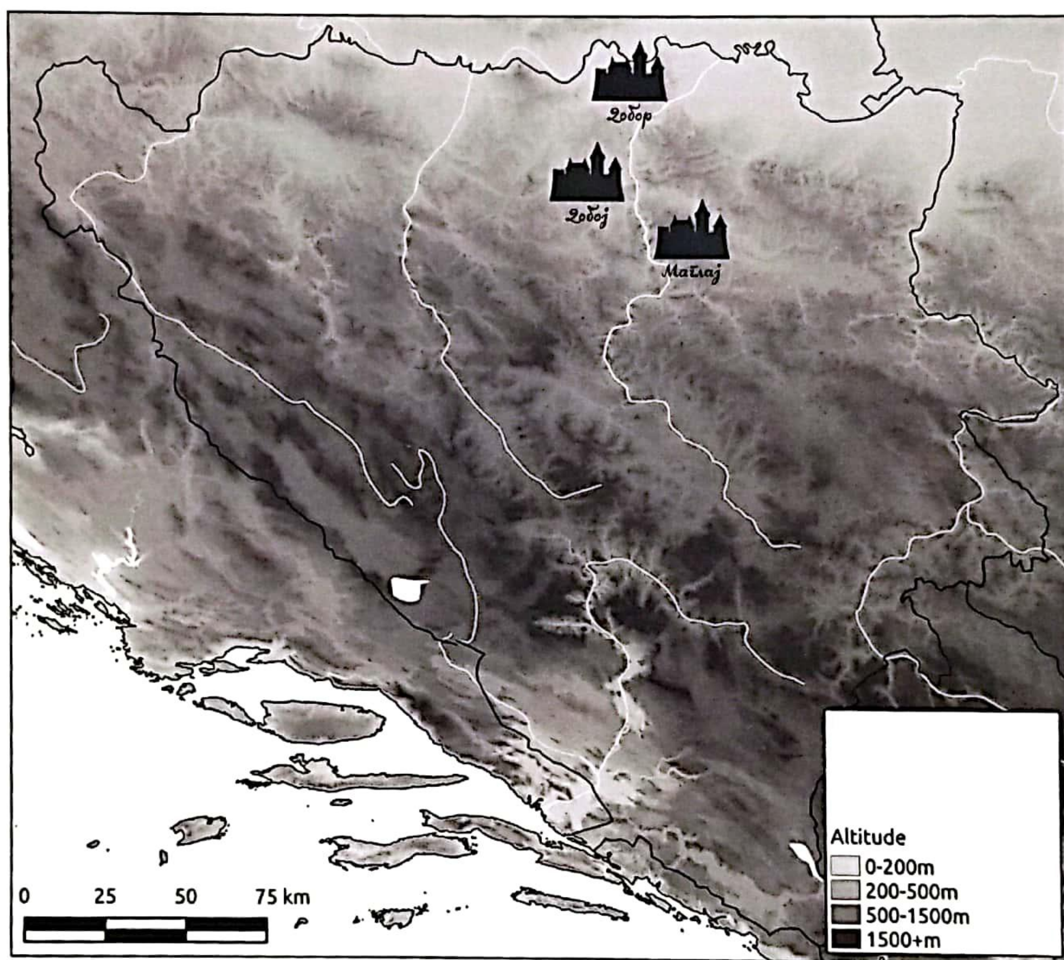
Обрада илустрација и карте
Сњежана Антић

Лектура и коректура
Сања Церовић

Дизајн
Сњежана Антић

Штампа
MARKOS design & print studio, Бања Лука

САДРЖАЈ

Сл.1 *Тврђаве на доњем току ријеке Босне*

УВОД

Поводом 600. година од првог помена Добоја, Музеј у Добоју је 2015. г. организовао изложбу под називом *„Тврђаве на Босни"* и тиме дао свој допринос у прослави овог великог јубилеја. Иако старија од свог првог помена, Добојска тврђава данас је симбол града и његове дуге историје. Заједно са осталим твраћавама на доњем току Босне, Доборском и Маглајском тврђавом, чини дио не само историје овога подручја, него су дио културног пејзажа и као такве заслужују сву потребну заштиту и валоризацију.

Изложба покретног археолошког материјала отишла је корак даље од статичног посматрања тврђава, архитектонског описа и њиховог сагледавања у контексту одређених историјских догађаја. Презентовани археолошки материјал показује не само војну историју Усоре и њене властеле, него нам доноси и преглед занимања обичних људи који нису ушли у историју, а били су њен највећи дио. Археолошки материјал са тврђава потиче са истраживања која је Музеј у Добоју у сарадњи са осталим институцијама заштите културног наслијеђа спроводио у последњих 60 година. Највећи дио материјал никад није публикован и овај јубилеј показао се као јединствена прилика за презентовање налаза од којих поједини представљају јединствене и драгоцјене примјерке, какви нису познати из осталих дјелова Босне и Херцеговине.

Најбројнију колекцију чине налази хладног оружја, што нимало не изненађује с обзиром на војни и стратешки значај тврђава које су имале у периоду касног средњег вијека, али и касније. Највећи терет на бригу о тврђавама падао је на зависне сељаке и занатлије који су морали да подмире и удовоље потребе војне посаде и властеле, али и да врше сталне преправке и поправке тврђава. Доказ о томе јесу бројни налази алата и оруђа који су кориштени том приликом. Тврђаве су привлачиле и остале друштвене слојеве укључујући трговце, занатлије, свештенике, забављаче који су оставили свој мали али неизбрисив траг у њиховој историји. Налази луксузне робе с Приморја указују и на високе естетке критеријуме локалне властеле која је била у корак са европским трендовима и која је себи могла да приушти тражену робу. Преправљане и поправљане тврђаве су данас свједоци о бурној и дугој историје овога краја.

ИЗ ИСТОРИЈА БОСНЕ И УСОРЕ

Први спомен Босне налазимо у дјелу византијског цара Константина VII Порфирогенита (949-959) *De administrando imperio*. На самом крају 32. поглавља, *О Србима и земљи коју сада обитавају*. Цар је у списак српских *kastra oikoumena* у Србији, додао кратку реченицу: ... *καί ει ς τὸ χωρί ον Βό σονα, τὸ Κάτερα καὶ τὸ Δεσνή κ*. За Константина Порфирогенита, Босна је регија у саставу Србије. Цар није написао посебно поглавље о Босни, као што је то учинио у случају Хрватске, Србије, Травуније, Захумља, Паганије и Дукље.[1] Иако није написао посебно поглавље, цар спомиње два граду у *„земљици"* Босни, Декатеру (Котор) и Десник. Ове градове, иако нису тачно убицирани, треба тражити на простору уже Босне од Сарајевског поља на југу до Височке котлине на сјеверу.[2]

Према Т. Живковићу *kastre oikoumene* су уствари градови који су припадали црквеној организацији. Према истом Босна је имала сопствену црквену организацију са сједиштем у Декатери, а Десник је био једина парохија те цркве. Самим тим можемо претпоставити да је Босна била и самостална кнежевина посматрана на исти начин као и друге кнежевине Јужних Словена.[3] Сјеверна Босна у својим данашњим границама у раном средњем вијеку била је дио средњовјековне кнежевине Србије. Франачки писац Еинхард доноси податак из 822. г. у коме је побуњени кнез Панонских Словена, Људевит, напусти свој главни град и утврђење Сисак, и потражио уточиште код Срба на десној обали Саве. Ту је, након кратког времена убио једног од српских војвода и узео његов град: *Liudewitus, Siscia civitate relicta, ad Sorabos quae natio magnam Dalmatiae partem obtinere dicitur, fugiendo se contulit, et uno ex ducibus eorum a quo receptus est per dolum interfecto, civitatem eius in suam redegit dicionem.*[4] Сто и тридесет година након Еинхарда, Константин Порфирогенит обиљежио је границе Хрватске на следећи начин: *Од ријеке Цетине почиње земља Хрватска и пружа се према Приморју до граница Истре, односно града Лабина и са брдске стране у извјесној мјери пружа се и даље од провинције Истре, а према Цетини и Ливну граничи са Србијом. Земља Србија лежи испред свих осталих земаља, са сјевера се граничи са Хрватском, а са југа Бугарском.*[5]

[1] Živković 2010, 149; Бабић 2011, 39-40.
[2] Бабић 2011, 40.
[3] Živković 2010, 152.
[4] Živković 2010, 153.
[5] Živković 2010, 153.

Следећи податак о Босни потичу из 1150. г. Јован Кинам описујући поход византијског цара Манојла I Комнина против Рашке наводи да ријека Дрина одваја Босну од остале Србије (*τῆ ς ἄ λλης Σερβικῆ ς διιρεῖ*), и људи тамо имају посебан начин управљања, те да нису потчињени архижупану Срба[6]. Ово је потврда да је до средине 12. в. Босна већ била формирана као самостална кнежевина.[7] Још један податак из дјела Јована Кинима је значајан за историју Босне. Описујући ратовања Византије против угарског краља Гејзе II (1141–1161) у околини Браничева и Београда 1154. г., византијски писац наводи да је цар Манојло сазнавши да се угарски савезник бан Борић, егзарх далматске земље Босне, повлачи у своју земљу, наредио да се његови најхрабрији војници на челу са хартуларијем Василијем боре против Борића.[8] Кинамов податак о имену босанског владара има већу вриједност, тим прије што је Борић први босански владар с титулом бана који се спомиње у историјским изворима.[9]

У унутрашњим борбама за угарски престо послије смрти краља Гејзе II, бан Борић јавља се као савезник претедента Стефана IV, византијског штићеника. За вријеме кратке владавине овога краља, Борић се јавља у једној угарској повељи из 1163. г. као висока званица међу осталом угарском властелом. Добри односи са угарским двором, трајали су јако кратко јер већ током исте године, Гејзин син Стефана III, збацио је са престола свога стрица. У обрачуну који је услиједио након тога страдао је и бан Борић. Нови краљ је против њега послао њемачког витеза Готфрида, чиме је прекинута владавина бана у Босни. Угарска управа над Босном била је кратког периода јер већ 1166. г. византијски цар Манојло загосподарио је већим дијелом Хрватске, Сремом и Босном. Босна се тада једини пут јавља у необично опширној титули византијској цара, коју је за себе створио цар Манојло.[10] Крајем 12. в. и током прве половине 13. в. писани извори о Босни су нешта бројнији, па се даља историја Босне може градити на чвршћим и сигурнијим темељима. Током прве половине 13. в. Босну нису мимоишла ни татарска пустошења, како преноси сплитски архиђакон Тома (1200-1268).[11]

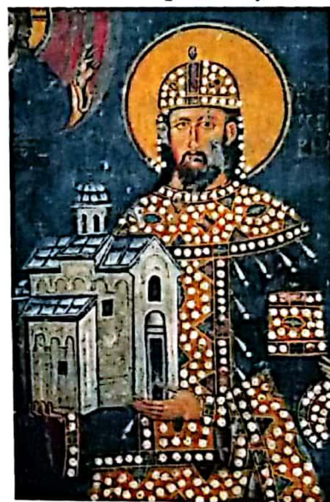
У последњим деценијама 12. в. прекинут је непосредни додир између Босне и Византије стварањем независне српске државе жупана Стефана Немање и његових насљедника. Политички притисак Византије био је онемогућен, али је у исто вријеме Босна била заклоњена од византијског културног утицаја. Од тог тренутка Босна је била

---

[6] Živković 2010, 154; Бабић 2011, 42.
[7] Živković 2010, 154.
[8] Бабић 2011, 42-43.
[9] Бабић 2011, 43.
[10] Ћирковић 1964, 43.
[11] Ћирковић 1964, 43.

окренута да се бори против Угарских утицаја у очувању своје самосталности. Под византијским окриљем своје бановање започео је бан Кулин, који се у писаним изворима јавља неколико дана послије смрти цара Манојла. Иако је на власт дошао као византијски вазал, бан се непосредно послије 1180. г. окренуо Угарској и Србији као савезницима. Највјероватније да са њима учествује и у пустошењу византијских земаља 1183. г.[12] Крајем 12. в. Босна се сматрала као *terra regis Hungariae*, али то није угрожавало босанску самосталност унутар њених граница. Зависност од угарског краља огледала се у извјесним бановим личним обавезама према *светој круни*. Повеља Кулина бана из 1189. г. доказ је о њеној самосталности и усамљено је свједочанство о привредним везама Босне са Приморјем. Бан Кулин био је и у добрим везама са Србијом. Са српском династијом био је и родбински повезан, јер је његова сестра била удата за хумског кнеза Мирослава. Кулин бан се крајем 12. в. и у раним годинама 13. в. нашао пред оптужбом да помаже јерес у Босни, неспоразум и оптужбе ријешене су у прољеће 1203. г. на Билином пољу гдје се босанки бан пред папским легатом Казамаријем зарекао на вјерност Римској цркви. Уједно ово је и последњи помен бана Кулина у историјским изворима.[13]

Најоскуднији писани извори о Босни долазе послије смрти бана Кулина. Остаје непознато ко је насљедио бана на владарском трону. У годинама послије Кулина, био је неко вријеме бан Босне неки Стефан, коме је познато само име и за кога се зна да је имао сина Сибислава, кнеза Усоре, у трећој деценији 13. в., кога извори приказују као ревносног католика.[14] Уједно ово је и први помен Усоре и њеног кнеза. Није познат ни ток првих крсташких ратова против Босне, али се може претпоставити да је резултат био успјешан. Већ 1233. г. јавља је на босанском трону бан Матеј Нинослав као угарски вазал и *„добар католик"* који се одриче јеретичких заблуда својих предходника.[15]

Сл.2 Краљ Стефан Драгутин Немањић

Иако су извршене крупне, првенствено вјерске, реформе у доба бана Нинослава његово положај међу локалном властелом није био на завидном нивоу. Због тога се бан обратио папи Гргуру IX с молбом за помоћ, а папа је затражио од угарског херцега

[12] Ћирковић 1964, 47.
[13] Ћирковић 1964, 49; Мргић 2008, 55.
[14] Ћирковић 1964, 60.
[15] Ћирковић 1964, 60.

Коломана да ријеши ситуацију и обезбједи поштовање обичаја потврђеног од најстаријег времена. Оптужбе о јереси у Босни долазиле су првенствено из Угарске, гдје су вијести о јеретичким опасностима преувеличаване, с јасним циљем да се Босна новим крсташким ратом потчини Угарској круни.[16] У борби са јеретицам поново се помиње усорски кнез Сибислав *„као љиљан међу трњем"*.[17] Слом Угарске од стране Татара омогућио је Босни да се привремено ослободи притисака који су стизали са сјевера земље, али већ 1244. г. бан Нинослав покорио се краљу Бели IV. У истом периоду интересовање папства за Босну престало је, па са тим и сваки притисци. Околности под којима је завршена владавина бана Нинослава остале су непознате. Последњи пут јавља се на исправи коју је издао Дубровнику 1249. г. Као владар након Нинослава јавио се Пријезда, његов рођак, који је био у вазалним односима према Угарској. Угарски краљ Бела поклонио му је 1255. г. жупу Новаке у Славонији.[18] Овим даривањем земље ван Босне Пријезда је чврсто био везан на вјерност и службу угарском краљу. Средином 13. в. Угарска почиње да формира низ нових бановина, са циљем јачања угарског државног апарата на новим основама. Стварање низа нових бановина од Карпата до Хрватске требало је да створи ефикасан одбрамбени појас. Једна од тих нових бановина била је Усора и Соли.[19]

За даљи развитак Босне највећи значај имала је Мачванска бановина. Дешавало се да у другој половини 13. в. мачвански банови уједно буду и банови Усоре и Соли. Први мачвански бан, руски избјеглица, кнез Ростислав Михаилович, зет краља Беле, био је уједно и бан Усоре и Соли.[20] За вријеме владавина краља Ладислава IV, као бан Усоре и Соли, између осталих спомиње се и Хенрих Гизинг *„banus de Wozora et de Sou"*, док су посједи до 1284. г. били под управом краљице мајке Јелисавете.[21]

Нови важан догађај у историји одвојених босанских области Усоре и Соли представљало је уступање дотадашњих краљичиних земаља, њеном зету, српском краљу Драгутину, крајем 1284. г. Двије године раније, Драгутин је био присиљен да на сабору у Дежеву уступи престо свом млађем брату Милутину. Као краљевски рођак, муж краљеве сестре Каталине, добио је Мачву са Београдом, Усору и Соли и владао у њима и у дијелу српских

---

[16] Ћирковић 1964, 62.
[17] Ћирковић 1964, 63; Мргић 2008, 55.
[18] Ћирковић 1964, 72.
[19] Ћирковић 1964, 73.
[20] Ћирковић 1964, 73.
[21] Ћирковић 1964, 74; Мргић 2008, 60; Anđelić 1977, 156.

земаља као „сремски краљ".[22] Његова активност у босанским земљама слабо је позната. Нешто више информација имамо о вјерским активностима које је спроводио. На позив краља Драгутина 1219. г. у Босну долазе фрањевци који требају да помогну у сузбијању раширене јереси. Међутим, и послије оснивања фрањевачких викарија средином 14. в. и подизања фрањевачких самостана у Милама код Високог и Сутјесци, напори фрањеваца у Босни дуго времена давали су скромне резултате.[23] Као Драгутинов посланик у Венецији се 1293. г. помиње босански епископ Василије, који је, судећи према личном имену, припадао православној вјери. Ипак, остаје отворено питање да ли је у Драгутиново вријеме формирана православна црквена организација на дијелу босанске територије под његовом управом и да ли ту треба тражити корјене православне босанске епископије чије би насљедница била Зворничко-тузланске епископија.[24]

У самом почетку Драгутинове владавине дошло је до приснијег односа између господара два одвојена дијела Босне. Крајем 1284. г. склопљен је брак између Драгутинове кћерке Јелисавете са Пријездиним сином, Стјепаном I Котроманићем.[25] Унутрашња криза у Угарској није угрожавала питање самосталности Босне у доба краља Ладислава. Но, ипак Босна се тих година нашла на путу ширења брибирског кнеза Павла Шубића, који је још у вријеме Ладислава ударио темеље своје феудалне династије и у последњој деценији 13. в. постао самостални господар Хрватске и Далмације. Самосталан у својим земљама, сада је бан Павле Шубић покушао да потчини и сусједне земље. У једној повељи из 1299. г. бан се назива *„banus Corouacie, Dalmatie et dominus Bosne"*. Међутим, једина област коју су Шубићи посједовали тих година у Босни били су Доњи Краји, гдје је њихову власт признавао локални властелин кнез Хрватин Стјепанић.[26] Павле Шубић своје босанско банско достојанство дао је свом брату Младену I, који већ 1302. г. као босански бан издаје повеље о слободном трговању. Босански бан Стјепан I Котроманић остао је господар једног дјела земље, све док Младен II Шубић, син бана Павла, није успио да потчини босанску властелу.[27]

Почетком 14. в. Босна као самостална политичка творевина која је уживала самосталности и суверенитет није постојала. Њене територије биле су у феудалним посједима породице Шубић и краља Драгутина. Бан Младен II Шубић у великој мјери старао се о свом вазалу и штићенику, будућем бану, Стјепану II Котроманићу. Послије

[22] Ћирковић 1964, 75.
[23] Ћирковић 1964, 75.
[24] Мргић 2008, 61.
[25] Ћирковић 1964, 75; Мргић 2008, 63.
[26] Ћирковић 1964, 78.
[27] Ћирковић 1964, 78.

пораза у рату око Хума са српским краљем Милутином, Младен је почео да губи власт, прво у далматинским градовима, а касније и у Хрватској. Ове сукобе у Хрватској и Далмацији искористио је угарски краљ Карло I и уз помоћ Стјепана II и славонског бана Ивана Бабонића потиснуо породицу Шубић са политичке позорнице.[28]

Долазак бана Стјепана II Котроманића на власт, може се сматрати први политичким и економским успоном Босне као развијене феудалне државе. Повољни спољнополитички услови погодовали су територијалном проширењу Босне, првенствено добри односи са угарским двором. Дошло је до поновног успостављања босанске власти над Усором и Соли, које се свакако није могло извршити без сагласности угарског двора, који је пазио на поштовање краљевских права. Усора и Соли се у титулама босанских владара први пут спомињу 1323. г. када се бан Стјепан II назива *„Господин всем земљам босанским и Соли и Усоре...“*. Ту титулу носе и сви каснији босански владари, иако су ове области повремено припадале Угарској.[29] Усора се доба владавине Стјепана простирала до Дрине и у раним писаним изворима спомињу се два града Сребреник и Кушлат са подграђима.[30] Освајање Хума на југу отворили је бану територијални приступ приморским градовима, на које је босанска привреда у највећој мјери била ослоњена. Успон рударства почиње већ са првим годинама владавина Бана Стјепана и за кратко вријеме босанска привреда измјенила је свој карактер. Водећу улогу у почетку имају Саси, који су у Србији присутни већ једно стољеће прије.[31] Почетак рударске производње у Босни пада баш у периоду изразите оскудице сребра у Европи. Појава ове тражене и скупе робе увела је Босну у медитеранске трговачке кругове, али и европске културне токове.

Јачање и територијално проширење босанске државе у другој половини 14. в., као и економски препород, условило је и изградњу великог броја утврђења. По први пут у писаним изворима спомињу се тврђаве Високо (1355), Бобовац (1356), Сребреница и Прозор (1366). У састав босанске државе улазе и градови на западу Кључ и Сокол на Пливи.[32] Последње године бана Стјепана протекле су без већих тешкоћа. Пред сам крај живота бан је кћеру Јелисавету оженио са угарским краљем Лудовиком, чиме је подигао углед босанске бановске породице.[33] У другој половини 1353. г. послије дуге и врло успјешне владавине умро је бан Стјепан II.[34] Бански престо насљедио је Твртко,

---

[28] Ћирковић 1964, 86.
[29] Bojanovski 1981, 25; Мргић 2008, 66.
[30] Ковачевић-Којић 1978, 30, 84.
[31] Ковачевић-Којић 1978, 31; Ћирковић 1964, 95, 97.
[32] Поповић 1995, 35.
[33] Ћирковић 1964, 121.
[34] Ћирковић 1964, 121.

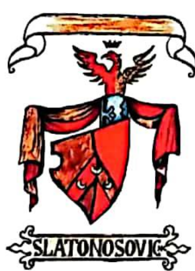
син Стјепановог брата Владислава. Положај Усоре у овом периоду познат је из скромних писаних извора. Усором су пред крај династије Арпадоваца управљали посебни банови именовани од стране краља, док је власт насљедних босанских банова била ограничена на праву Босну. Препуштајући бану Твртку власт над Усором, краљ Лудовик је учинио несумњиво уступак који је представљао накнаду за одузимење Хума и Завршја.[35] Резултати првих година владавине бана Твртка нису наручито повољни. Босна је територијално окружена, онемогућено јој је активне учешће у спољној политици и стављена је у све зависнији положај према Угарској. Краљ Лудовик желио је да искористи прилике у Босни и неискуство младог бана Твртка те је 1363. г. под изговором да искоријени многе јеретике кренуо у напад на Босну. Први упад ишао је долином Врбаса, али је већ заустављен под Соко градом на Пливи којег је устрајно бранио Вукац Хрватинић, Лудовик је био принуђен да се повуче. Средином исте године Угарска војска упада преко Усоре, али и тај напад је заустављен пред Сребреником. Послије овога бан Твртко је себе звао *„божијом милошћи бан читаве Босне“*.[36]

Побједе над Угарима нису биле довољне да ојачају утицај Твртка међу локалном властелом, тако да је дио властеле стао у побуну и на страну Твртковог брата Вука. Твртко се за помоћ обраћа угарском краљу, који у овоме види прилику да се освети за поразе из 1363. г. Послије помоћи угарске војске у сламању отпора према Тврку, он се потписује као *„бан босански по милошћу божијој и господара нашег краља Лудовика“*.[37] Савез бана Твртка са кнезом Лазар против Николе Алтомановић као резултат имао је територијално проширење Босанске државе. Такође, резултат је био и један од најважнијих догађаја у историји босанске државности, крунисање бана Твртка за краља Срба, Босне, Поморја и Западних страна у Милешеву 1377. г. Поред краљевске титуле Твртко је узео и име Стефан, које је у Србији имало

Сл.3а Грб Котроманића

Сл.3б Грб Горјанских

Сл.3в Грб Златоносовића

[35] Ћирковић 1964, 124; Мргић 2008, 74.
[36] Šunjić 1996, 55; Мргић 2008, 75.
[37] Šunjić 1996, 56.

одређено државно-симболичко значење и на тај начин желио је себе да повеже са светородном династијом Немањића.[38]

Политичке потешкоће нису ометале привредни развој започет под баном Стјепаном. Главни босански рудници носиоци су цјелокупног привредног, али и културног развоја босанске државе.[39]

Смрт Лудовика I (1382) покренула ја низ драматичних догађаја чији ће крајњи резултат бити криза и дезинтеграција једне феудалне државе. Владавина Лудовика представља један од најславнијих периода угарске историје у коме се краљевство протезало од Балтика до Јадранског мора и јужне Италије. Империју оваквих размјера Лудовик је само могао саградити тако што је појединачне тежње властеле ставио у службу круне. Када је краљ умро без мушког потомка, одмах се проблематизирао однос круне са непокорним племством. Краљица Марија и Елизабета нису имале снаге нити подршке да умире растуће незадовољство великаша, али и агресивно стремљење других сила попут Венеције и Османског царства. Угарско крваво клупко разријешило се женидбом и крунисањем Сигисмунда Луксембуршког за краља Угарске у Стоном Београду 1387. г.[40]

Насупрот дестабилизацији и крвавих обрачуна у Угарској, Босна је успјела да се територијало прошири, стабилизује своју економију и проживљавала је свој феудални успон као стабилна и јака држава.[41] Краљ Твртко I је у годинама послије смрти Лудовика вјешто тактизирао и није се превише упуштао у крваве обрачуне у Угарској. У повељи из 1385. г. Твртко се обавезује палатину Николи Горјанском на пуну вјерност, као и угарским краљицама Елизабети и Марији и пољској краљици Хедвиги.[42] Жртвујући Котор угарски двор настојао је одвојити Твртка од опозиције у Хрватској и Славонији. Тих година Босна је успјела легално да се проширити на рачун *свете круне* и то искључиво дипломатским средствима.[43]

Најдинамичнија епоха босанско-угарских односа започиње доласком Сигисмунда на власт у Угарској. Тих година у Хрватској створена је лига окупљена око браће Хорват и Палижан, а идеја је била рестаурација анжувијске власти у Угарској преко Ладислава Напуљског. Прве поуздане писане изворе о Твртковим трупама које учествују у борбама против Сигисмунда имамо из 1387. г. са простора Вуковске и Сријемске жупаније, гдје су доживјеле пораз и Иван

[38] Ћирковић 1964, 137.
[39] Ћирковић 1964, 141.
[40] Lovrenović 2006, 25-26.
[41] Lovrenović 2006, 27.
[42] Lovrenović 2006, 35; Мргић 2008, 84.
[43] Lovrenović 2006, 36.

Хорват морао се склонити у Босну. Том приликом краљ Тврко је Ивану Хорвату додјелио мјесто у Усори за боравак и даљу припрему за напад на Сријем. Идуће године Иван Хорват доживљава нови пораз и успио се спасити бјежећи у Босну.[44]

Смрт краља Твртка прекинула је започете мировне преговоре између Босне и Угарске. Крунисања за краља Ладислава Напуљској означило је успон противника Сигисмунда, а посебно локалне властеле Хрватинића, који постају продужена рука Ладислава Напуљског према Угарској.[45] Угарски краљ окренуо се старој тактици и већ 1391. г. упутио је молбу папи Бонафицију IX да осигура крсташки рат у борби против шизматика који бораве у Босни.

Тензије и захлађење између босанског краља и браће Хорват почињу 1393. г., највјероватније да је узрок двострука игра Хорвата између напуљског и босанског двора. Задњи пут је краљ Дабиша, Иваниша Хорвата прибројао у *„нашу властелу"* у повељи од 23. IX 1393. Средином следеће године плануо је отворени сукоб. Иваниш Хорват је проглашен одметником и невјерним и 1394. г. краљ Дабиша наредио је опсједање Омиша и враћање града у посјед кнезу Ивану Радивојевићу. Иваниш је био приморан на повлачење у Добор. Након 23. VI 1394. краљ Сугусмунд са војском прелази Саву, гдје је након кратке опсаде Добора заробио бана Иваниша и касније погубио у Печују.[46]

Формално гледано босански краљ Дабиша поклонио се под Добором Сигисмунду, али је Дабиша до смрти 8. IX 1395. задржао неокрњен краљевски наслов, какав је преузео од свог претходника краља Твртка. Друго је питање какве је планове ковао Сигисмунд након повратка из Добора 11. VII 1394. у Ђаково гдје је издао повељу Вукмиру Семковићу и његовој браћи, који су се писмено обавезали да ће након смрти Дабише, признати Сигисмунда *„природним господарем"*.[47]

Послије крунисања краља Остоје 1398. г. Босна је отворено стала на страну против краља Сигисмунда и то у коалицији са Ладиславом Напуљским. Краљ Остоја успио је крајем 1398. г. да у Усори побједи Угарску војску о чему свједочи и повеља из Лиштице од 15. I 1399.[48] Но, ипак, у годинама које су усљедиле краљ Остоја се обавезује на покорност краљу Сигисмунду, јер му је било потребно покриће за рат против Дубровника, док већ наредне године

---

[44] Lovrenović 2006, 39-41; Мргић 2008, 85.
[45] Lovrenović 2006, 67.
[46] Lovrenović 2006, 73-74; Мргић 2008, 89; Filipović 2016, 290-291.
[47] Lovrenović 2006, 76.
[48] Lovrenović 2006, 88-91.

Sigismundo Imperatori

Ragusii die xxvi Juny 1415.

Сл. 4 *Допис Дубровчана о присуству угарске војске у Добоју од 16. VI 1415. године*

(1404) постижу договор о коалицији против Хрвоја Вукчића и Ладислава Напуљског.[49] У јулу 1404. г. босанска властеле протјерала је краља Остоју, који се склонио у Будим, и за новог краља поставила Твртка II. У годинама које су усљедиле Усора се нашла на историјској сцени као поприште зараћених страна и често је мјењала своје господаре. Бан Иван Моровић 1405. г. провалио је са војском у Усору. Угарска је освојила Сребреник и Бобовац и стекла два стратешка мјеста у Босни, што је Сигисмунду давало наду да ће брзо покорити читаву Босну.[50] Босанске трупе са турцима као савезницима преко Усоре упадају у погранична угарска насеља и пустоше их. Средином 1405. г. кнез Хрвоје загосподарио је дијелом Усоре и освојио Сребреницу.[51]

Област Усоре била је спорна у овим годинама. Жеља краља Сигисмунда било је физичко одвајање Усоре из Босне. У прилог томе иде и титула сребреничких каштелана као војвода усорских између 1412-1417. г. Тај мали дио Угарске око Сребреника и Брчког био је у посједу Ивана Горјанског, све док 1430. г. удовица Горјанског није управу над Сребреником предала Матку Таловцу и његовој браћи.[52]

Међутим нису се босанци одрицали Усоре, као усорске војводе и даље су активни чланови породице Златоносовић.[53] У прољеће 1408. г. Сигисмунд се у Славонији спремао за нови напад на Босну. На Добору је Сигисмунд боравио између 26. V и 5. VI 1408.[54], док је између 18-21. IX 1408. боравио у Маглају, највјероватније да се катастрофална битка по босанску властелу одиграла негдје на доњем току Босне, док су многи великаши погубљени на Добору.[55]

Управо послије 1408. г. већина градова на доњем току Босне налази се под управом угарских каштелана. Дубровчани су из Сребренице преко курира упутили писмо с информацијама о доласку јаких угарских снага под командом Ивана Горјанског у Усору одакле ће кренути према Босни.[56] Непосредно пред Битку босанска властела била је подијељена у два табора: проугарски с краљем Остојом и Сандаљем Хранићем и протурски предвођен Хрвојем и противкраљем Твртком II. Након побједе босанске војске над Угарима 1415. г. већина усорских тврђава нашла се

[49] Lovrenović 2006, 111-114.
[50] Мргић 2008, 96.
[51] Lovrenović 2006, 126-129.
[52] Lovrenović 2006, 130; Мргић 2008, 105.
[53] Lovrenović 2006, 131.
[54] Pál, Tóth 2005, 88, 137.
[55] Lovrenović 2006, 140.
[56] Lovrenović 2006, 178.

у посједу босанског краља, осим Сребреника. Ово последње угарско упориште кратко прије 1443. г. заузели су Турци.[57]

Последњи босански краљеви били су под јаким политичким утицајем угарског двора. Краљ Стјепан Томаш у Добору издао је повељу 11. XI 1449. којом се обавезује према Угарском регенту Јаношу Хуњадију да му неће бити невјеран и непријатељ те да на својој територији од Дрине до Укрине неће помагати ни доводити Турке.[58] Мале балканске земље располагале су са ограниченим потенцијалом у сукобљавању с Турцима и њихов статус се ријешавао у склопу односа између великих сила, Угарске и Турске. Споразум краља Владислава у Једрену подразумјевао је обнову Деспотовине, али и вазални став Босне према Турској. Међутим, властиту антитурску политика краљ Томаш је спроводио тако што је 1444. г. освојио Сребреник.[59]

Однос Босне према Турској у потпуности је био уређен од стране Угарске и прилагођен њеним интересима. Државна цјеловитост Босне средином 15. в. била је нарушена турским присутвом у њеним централним дијеловима, а дио територије већ је био заузеот од стране српског деспота Ђурађа, кога папа Никола V 1453/54. г. назива господаром *„цијеле Усоре*[60]*"*.

Послије пада српске Деспотовине постало је јасно да Босна слиједећи освајачки циљ турске порте. Свјестан те опасности краљ Стјепан Томашевић тражио је савезнике у одбрани од турских напада. Крунисање у Јајцу 1461. г. папском круном јасно је дефинисало антитурску оријентацију у вањској политици. А када је следеће године отказао данак султану, дао је и непосредан повод за турску инвазију. Односи са Угарском након крунисања били су погоршани, јер се *света круна* никад није одрицала претензија на Босну. Усамљен у својој борби, краљ је покушао да издејствује мир са портом на 15 година, али Турска је увелико почела припрема за рат и сукоб је био неминован.[61]

Да би спријечио интервенцију Угарске у Босни, султан је послао у Смедерево акинције да врше упада на јужне угарске границе и тиме удаље угарску војску што даље од Босне и бојишта. Почетком маја 1463. г. турска војска прешла је Дрину и без већег отпора освојила земље Павловића и Ковачевића, даљи напади ишли су према централној Босни. Брз напад на престоницу Бобовац деморалисао је војску и посаду у осталим градовима. Без

[57] Lovrenović 2006, 283.
[58] Lovrenović 2006, 318.
[59] Lovrenović 2006, 287.
[60] Lovrenović 2006, 320.
[61] Šabanović 1982, 39.

великог отпора освојени су Травник и Јајце, гдје је недуго затим погубљен и последњи босански краљ Стјепан Томашевић.[62]

Освајање Босне за Турску имало је одличан стратешки циљ јер су створени добри услови за наставак борби с Угарском. Средином септембра 1463. г. склопљен је савез Угарске и Венеције. Коалиција је уз помоћ Херцег Стјепана ослободила већину градова у Босни. Турци су се задржали у дијелу Подриња и централној и горњој Босни. Свјестан да би могао да изгуби Босну идуће године султан лично долази у Босну и опсједа Јајце, док краљ Матија Корвин напад СИ Босну у нади да ће створити линију отпора од Београда до Зворника. Султан није успио да освоји Јајце, али ни Матија Корвин није освојио стратешки важан Зворник. Послије ових офанзива Угарска је оформила двије територијално-одбрамбене јединице Јајачку и Сребреничку бановину. Јајачка са сједиштем у Јајцу и сребреничку са сједиштем у Сребренику у Усори. Између турских и угарских посједа дуго времена је стојао широк појас ничије земље, тако је 1469. г. најсјевернији турски град био Врандук.[63]

Угари су били задовољни војним успјесима у Босни и успјели су да створе јаку брану у одбрани од Турске. Јајачка и сребреничка бановина која се даље ослањала на шабачку створила је јаку одбрану јужно од Саве. Несигурност у Босни долазила је од стране локалне властеле јер нису били задовољни ни с једним ни с другим окупатором.[64]

Да би удовољили локалној властели, али и да би прегруписали своје снаге, Турска је изашла у сусрет и своје сјеверне крајеве уступила на управу Матији Радивојевићу из династије Котроманић и прогласила га краљем Босне. Нема сумње да је овај турски потез био привремена и да стварање марионетске државе нема за циљ обнову краљевства у свој њеној величини, већ привремену солуцију до организовања акције против Угара. Матија као краљ Босне управљао је простором до Лашве на сјеверу и границе са јајачком бановином, док је столовао највјероватније у Врандуку. Последњи пут краљ Матија се спомиње 1467. г. када силази са историјске сцене. Четири године касније извори спомињу Матију Сабанића као краља Босне. Највјероватније да је Матије Радивојевић збачен с власти око 1471. г., а на његово мјесто доведен Матија Сабанић из рода ситне босанске властеле. Три године касније спомиње се и трећи Матија Војсалић као краљ Босне. Матија је као хришћанин имао претензија на савезништво са Угарском

[62] Šabanović 1982, 39.
[63] Šabanović 1982, 42.
[64] Šabanović 1982, 48.

те је због тога збачен с власти и његове посједе преузела је Турска. Дијелови ове марионетске државе укључени су у Босански санџак.[65]

По истом рецепту и Угарска је створила своју марионетску босанску државу. Године 1472. г. Никола Илочки окрунен је у Будиму за босанског краља и управљао је у Босни, бар у оном дјелу који је био под контролом Матије Корвина. Међутим, Матија Корвин није Николи Илочком дао суверена права над Босном, коју је сматра својим посједом.[66] Босанско краљевство, обновљено од стране Матије Корвина, није имало за циљ обновити независност Босне, него само задовољити личне амбиције Николе Илочког с циљем ангажовања његовог приватног иметка у интересу одбране. Од политичке дијелатности Николе Илочког у Босни остало је мало трагова.

Како су јајачка и сребреничка бановина представљале највећу опасност за турске посједе, свјесни те опасности турци су организовали трећу војно-административну јединицу на простору старе краљевине, Зворнички санџак. Зворнички санџак требао је да ојача турско присуство у Подрињу и створи услове за пробијање јужних угарских граница.[67]
Једини војни успјех Турске до краја 15. в. било је учвршћивање у градовима Кључу и Каменграду. По мировном уговору између Турске и Угарске из 1503. г. Угарској су остали сви важнији градови Јајачке бановине, затим Сребреник са свим градовима у Усори и Соли. Послије закључења примирја ситуације је била напета, али није било већих војних активности до 1512. г.[68]

Ступањем на престо Селима I долази до војних акција против Угарске у Босни. Већ 1512. г. Фериз-бег успио је да освоји Сребреник и читаву СИ Босну. Тиме је разбијена цјеловитост угарске одбране јужно од Саве коју је успоставио Матија Корвин. Велика прекретница десила се након пада Београда 1521. г. чиме су створени услови за велике турске војне операције у Панонији. Без отпора Турци су освојили Јајце 1527. г., а ускоро и остале градове у бановини. Поједини градови у сјеверној Босни одржали су се и дуже послије пада Јајца, првенствено због политичких разлога.[69] Падом Добора 1536. г. завршено је једно поглавље историје средњовјековне Босне.

---

65 Šabanović 1982, 49.
66 Lovrenović 2008, 380-382.
67 Šabanović 1982, 51.
68 Šabanović 1982, 55.
69 Šabanović 1982, 58-59.

Сл. 5 *Tabula Hungariae из 1528. године*

УСОРА: ВЛАСТЕЛА И ГРАДОВИ

У контексту средњовјековних политичких и привредно-друштвених прилика, појам сјеверна Босна или доњи ток ријеке Босне може се у свом најужем смислу односити на територију Усоре. Већ прво помињање Усоре (1225) у историјским изворима указује на простор шири од долине истоимене ријеке и жупе која се на том подручју развила. Усора се тада наводи упоредо с Босном и Доњим Крајима. Такво појмовно и територијало одређење Усоре евидентирано је и у документима насталим на двору угарских краљева.[70]

Административно границе Усоре и Соли као територијално-управних јединица могу се одредити у односу на друге „земље" босанске државе. „Земља" Усора простирала се јужно од Саве, као сјеверна граница Босанске бановине према Угарској, затим источно од „земље" Доњи Краји и сјеверно од „земље" Босне. Према западу границу „земље" Усоре чинила је ријека Врбас у свом доњем току, потом планине Узломац и Очауш. На југозападу и југу, значајну природну границу чинила је планина Влашић, раздвајајући поријечје Усоре од слива Лашве који припадају „земљи" Босни. Њена најјужнија тачка био би Врандук. Док је источна граница ишла долином Дрине до Дрињаче.[71]

Према броју сачуваних представника у повељи босанског бана Стјепана II из 1332. г. очигледан је пораст значаја простора Усоре. Као најкрупнији властелин јавља се Дивош Тихорадић.[72] Приликом боравка у граду Сребренику, бан Стјепан II је 15. III 1333. издао повељу Дубровчанима којом им уступа Стон с Пељешцем, у замјену за 500 перпера годишње. У документу се на првом мјесту као свједоци од „Усоре" наводе Витан и Дивош Тихорадић. Будући да је ово први помен Сребреника који је највјероватније и био двор Тихорадића, господара Усоре.[73] О Дивошу Тихорадићу сазнајемо и преко јеванђеља које је за њега израђено, а које је пронађено 1960. г. у цркви св. Николе у Бијелом Пољу.[74]

У вријеме краља Твртка звање усорских војвода носили су Твртко и Влатко Тврковић из Требoтића, њихови посједи доводе се у везу са области око Јадра и Дрињаче. Најзначајнија усорска властела прве половине 15. в. јесу браћа Вукашин и Вукмир Златоносовић. Пространство њихових посједа може се само приближно одредити.

---

[70] Мргић 2008, 15.
[71] Мргић 2008, 17.
[72] Мргић 2008, 71; Anđelić 1976, 236.
[73] Мргић 2008, 72; Anđelić 1976, 239; Basler 1957, 119.
[74] Anđelić 1976, 232.

Златоносовићи су боравили у жупи Спречи, док се њихов други двор налазио у Зворнику, а преко њихових вазала Дињичића власт се протезала до Сребренице[75].У повељи краља Остоје од 15. I 1399. као свједоци по први пут се наводе представници двије најугледније усорске породице кнез Вукашин Златоносовић и кнез Ковач Дињичић, који ће одиграти најзначајнију улогу у владарском животу Усоре.[76]

Важну улогу у настанку европског града имао је средњовјековни замак-утврђени стан феудалца. Овај феномен европског запада обиљежио је укупан развој и готово све сегменте живота у средњем вијеку. Око њега се развијала пољопривреда, трговина, нове друштвене класе, док се у њему његовао одређени стил живота, развијала умјетност.[77] Слични или исти процеси карактеристични су у неком облику и за средњовјековну Босну. Јачање и територијално проширење босанске државе у другој половини 14. условило је и изградњу великог броја утврђења. Право подизања и посједовања градова у вријеме јачања босанске државе, нарочито за вријеме краља Твртка I, имао је у првом реду, сам владар. Утврђења са посадама у краљевој служби осигуравала су спровођење воље централне власти. Касније током прве половине 15. в. поред владаре градове и утврђења подижу и великашке породице, као велики обласни господари.[78]

До средина 14. в. европске фортификације прешле су развојне фазе од раноманичких градова, једноставних основа до развијених и сложених фортификација зреле готике. У сусједној Србији, на византијском насљеђу, почињу да се развијају самостални градови чије ће посљедње и највеће остварење бити Смедерево. И градови на Приморју ужурбано раде на својим фортификацијама, што се може пратити на примјеру Дубровника.[79] Посматрано у цјелини, готово сви градови у Босни и Херцеговини припадају типу брдских утврђења. Средњовјековна Босна, ако посматрамо европски концепта града, није познавала градска урбани начин живота, бар не у организацији простора. Примарно босански градови били су објекти војно-одбрамбеног карактера[80], гдје је сва удобност и луксуз жртвована зарад сигурности. Јајце представља једини примјер наговјештаја да су се такви процеси урбанизације почели дешавати и у Босни, али то је прекинуто турским освајањима.[81]

---

[75] Мргић 2008, 126; Anđelić 1977, 155.
[76] Мргић 2008, 93.
[77] Симић 2010, 35.
[78] Поповић 1995, 35.
[79] Поповић 1995, 36.
[80] Anđelić 1963, 187.
[81] Поповић 1995, 35.

Тек од друге половине 14. в. сазнајемо да се главне владарске и властелинске резиденције смјештају у утврђени простор.[82]То су по правилу мале тврђаве подигнуте на стратешким значајним висовима, који су својим положајем тешко приступачне и лаке за одбрану. Неправилних облика и добро прилагођени терену, што је омогућавало да се смањи дебљина зидова и изградња кула сведе на најмању могућу мјеру. Правих равничарских градова правилних облика, са равномјерно распоређеним елементима одбране у Босни није било. Површина брањеног простора код средњовјековних утврђења износила је од 100 до 1000м². У ред највећих тврђава спадају Бобовац, Јајце, Борач, Зворник, Самобор и Бокшевац.[83] Као основни примјер босанског града може се узети Врандук. Овај краљевски град подигнут у другој половини 14. в. на веома погодном положају изнад обале реке Босне. На највишем мјесту подигнута је масивна четвороугаона кула са улазом на спрату. Двориште је бранио бедем издужене елипсасте форме. Ту се на релативно скученој површини налазила дрвена зграда посаде или неки облик двора са цистерном. Улаз је смјештен у оквиру бедемског платна у виду једноставне засвођене капије, ова тврђава поред каснијих преправки сачувала је свој изворни облик.[84]

За изградњу средњовјековних утврђења кориштен је ломљени необрађени, само притесани камен, који обично потиче из неког локалног каменолома. Употреба обрађеног, клесаног, камена јавља се сасвим ријетку међу босанским градовима. Углавном је ријеч о блоковима тесане седре који су били уграђивани у лукове капија, прозора, ријеђе и кула. Појава клесаних камених блокова и зидање на редове углавном се јавља код утврђења у Поуњу. Као што је и уобичајено код средњовјековних фортификација бедеми босанских градова грађени су са два лица, а у језгру зидне масе налазио се камен-трпанац заливен јаким кречним малтером. Ради равномјерног слегања и ојачавања зидне масе у току грађења у језгро бедема постављена је дрвена арматура у виду тесаних греда *„хатула"*. Дебљина бедема је различита у односу на положај, односно изложености могућим непријатељским нападима. Повећање дебљине бедема јавља се у 15. в. с усавршавањем ратне технике.[85] Висина бедема такође је прилагођена положају и јачини сопствених конструкција. На горњој површини постојала је шетна стаза са зупцима, која је код тањих бедема проширена са дрвеном галеријом. Често су шетне стазе биле наткривене са дрвеним кровом на двије воде. Зупци на тврђавама су ријетко очувани. За излаз на шетну стазу могле су се користити куле или прислоњена

[82] Поповић 2004a, 42.
[83] Поповић 1995, 37.
[84] Поповић 1995, 37.
[85] Поповић 1995, 45.

степеништа уз унутрашњу страну бедема, која су обично била од дрвета. Појава двојних бедема изузетно је ријетка појава код босанских градова, изузетак је Добор.[86]

Куле у саставу средњовјековних градова биле су један од основних чиналаца одбране. Код мањих утврђења најчешће се јављају једна до двије куле[87], а нису ријетке ни тврђаве које су ојачане са више кула. Налазиле су се у угловима утврђења на оним дијеловима бедема гдје је опасност била највећа по одбрану, било је и истурених кула које су биле предстража.[88] Најзначајнија и најјача кула у сваком утврђењу била је главна кула која је грађена на најдоминантнијем положају да може самостално да се брани као последње упориште одбране. Код босанских утврђења главна кула често има више одбрамбену функцију за разлику од европскох донжонова који служи за становање.[89]

Донжон кула, као својеврсна одбрамбена грађевина, у фортификације средњовјековног града представља најзначајнији дио њене одбране. У средњовјековним утврђењима Босне, оне се препознају као масивне грађевине, које често надвисују остале куле, а неријетко и другачијег облика. Њена одбрамбена моћ је увећана додатним архитектонским конструкцијама, тако да некад има два нивоа озупчаних шетних стаза или машикуле при врху. По унутрашњој структури разликује се од осталих кула, с обзиром да донжон не служи само за одбрану него и за становање. Зато у њој често налазимо житнице, цистерне, нужнике, ложишта.[90]

Западноевропски донжон настао је као специфична стамбена форма-утврђени стан феудалца, из које се најчешће развијао замак. Насупрот томе појава ових кула у Босни и Србији проистекла је из развоја фортификационих система средњовјековних утврђења, у којима су оне биле најистакнутије одбрамбене грађевине. То је довело и до других суштинских разлика, које се огледају у карактеру ових кула и њиховој намјени.[91] Већина донжонова са територије средњовјековне Босне била је инкорпорирана у бедеме и није чинила физички одвојену

[86] Поповић 1995, 46.
[87] Најбољи примјер за то јесу мања утврђења на ширем простору Усоре: Брестово код Станара, Ритешић код Добоја, Град војводе Момчила код Теслића.
[88] Поповић 1995, 47.
[89] Поповић 1995, 47.
[90] Симић 2010, 17.
[91] Симић 2010, 81.

цјелину. Изузетак представља Добој, гдје је донжон смјештен ван бедемског простора и на најистакнутијем положају.[92]

Босански донжонови су углавном мањих површина до 25м². Унутрашњост је била издјељена на спратове дрвеним међуспратним конструкцијама, а улаз се обично налазио на нивоу прве етаже, 4-6 метара изнад нивоа тла. Приземна, а у неким случајевима и подземна просторија могла је служити као складиште, цистерна или тамница. Највјероватније да код босанских кула није било засвођених конструкције, које се ријетко срећу и у Србије, а опет честе су код Угарских утврђења.[93]

Капије босанских утврђења грађене су сасвим једноставно у оквиру бедемског платна. Посебан тип представљају капије које су се налазиле у кулама. Старији примјери ових тзв. капи-кула сачуване су Кључу, Козману, Благају, Маглају и Соколу код Грачанице.[94]

Битан елеманат у одбрани сваке тврђаве било је водоснадбјевање, што је наручито представљало проблем код брдских утврђења која немају природан извор воде. У Добоју јавља се цистерна са филтер бунарима, слична је откривена у Врандуку, Великој Кладуши и Маглају. Осим у слободном простору у оквиру бедема, цистерне су констрисани и у главним кулама, најчешће бранич, јер су оне представљале последња упориште.[95] Из писаних извора сазнајемо да су Дубровчани слали своје мајсторе *„magistre a cisternis"* босанској властели и краљевима на испомоћ у зидању бунара у својим резиденцијама.[96]

На бедемима и кулама босанских градова не уочава се жеља за декоративним обликовањем, изузетак су дворски комплекси на Бобовцу и Јајцу, и поједини елементи који се јављају у Травнику, Кључу и Високом. Цјелокупна архитектура манифестује се искључиво кроз функционалне форма. Недостају чак и основне декорациј у виду скромних надпрозорника или улазних капија какве се срећу по правилу у готичком периоду у Европи.[97]

---

[92] Иста ситуација јавља се и у Сребренику гдје је главна кула била уз двор и цистерну (Basler 1972, 60).

[93] Поповић 1995, 47.

[94] Basler 1972, 58; Поповић 1995,49.

[95] Ратковић 2003/04, 189-190.

[96] Ратковић 2003/04, 199.

[97] Спорадично се јављају налази бифора на тврђава у Добору и Добоју, рађени као скромна имитација раскошнијих готичких форми.

Изузетак представља јужна капија на цитадели у Јајцу. У оквиру истог јужног бедеме срећемо рустично обрађену готичку бифору, слична је пронађена и на Добору.[98]

О градитељима старих босанских градова мало се зна, највјероватније да се у највећој мјери ради о домаћим мајсторима. Међутим у оскудној историјској грађи која је сачувана, сазнајемо да су били ангажовани и мајстори с Приморја. Године 1430. г. четири мајстора била је упућена на рад у Сребреник у Усори.[99] Главни терет подизања утврђења падао је на локално становништво, које је набављало материјал и учествовало у самом процесу грађења. Изгледа да је и у Босни важила обавеза *„градозиданија"* којој су подљегали сви зависни сељаци исто као у средњовјековној Србији.[100] За становништво обавеза *„градозиданија"* представљало је изузетан напор, који се вијековима поматила и прелазила у митове и легенде. Нема поузданих података како се ова обавеза остваривала у пракси, чини се да су из разних области, из жупа и села, слати људи с обавезом да одраде одређене грађевинске послове, о свом трошку.[101] Посматрано у цјелини тврђаве на подручју старе босанске државе чине јединствену цјелину, која се својом једноставношћу и скромним извођењем у извјесној мјери разликује од остварења војне архитектуре сусједних земаља. Примјењена фортификацијска рјешења у веома поједностављеним формама одсликавају узоре из средњоевропске војне архитектуре и градова Приморја.[102]

---

[98] Поповић 1995, 50.
[99] Поповић 1995, 51.
[100] Поповић 2004б, 234.
[101] Поповић 2004б, 234-235.
[102] Поповић 1995, 51.

ДОБОР
sub castro nostro Dobor

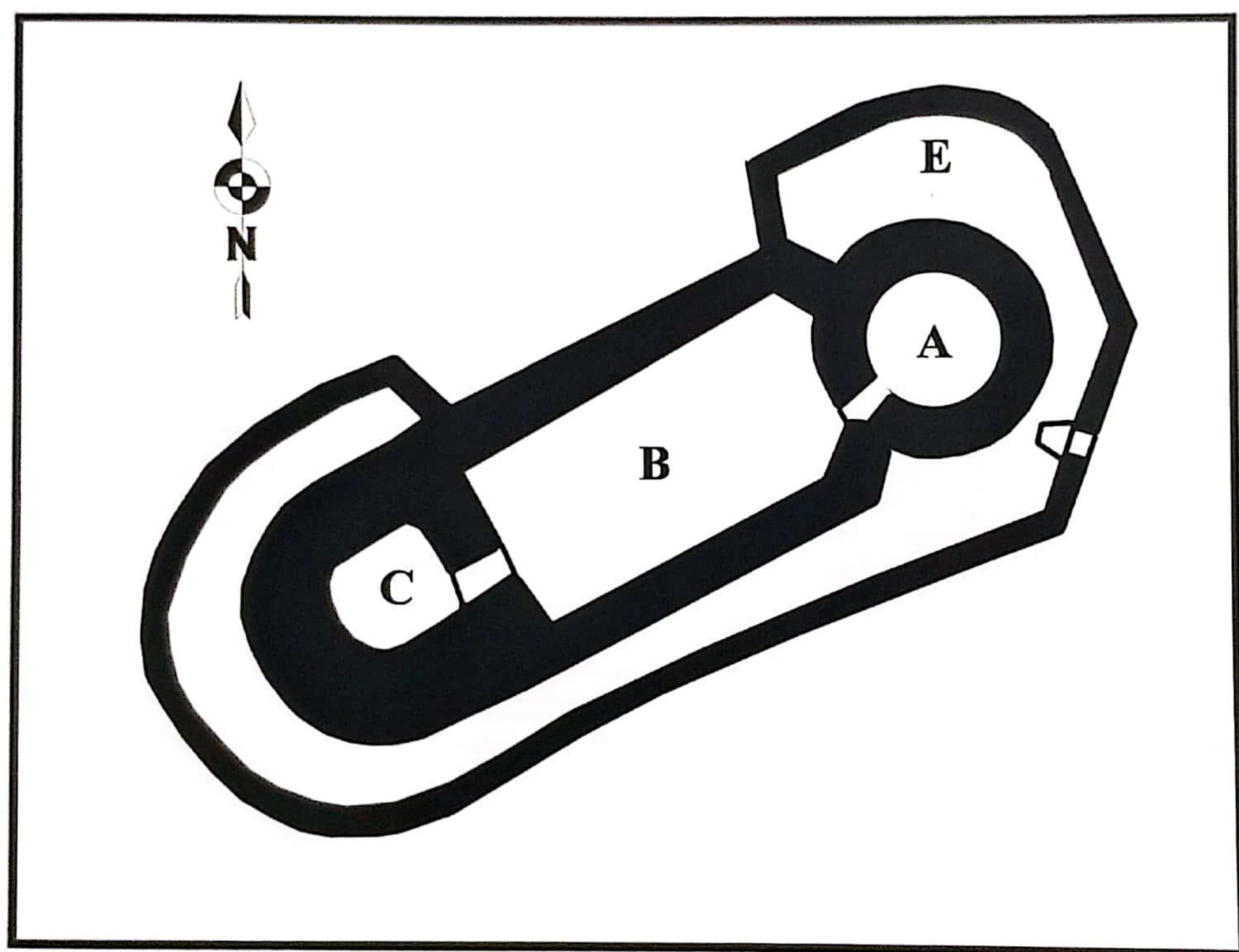
Средњовјековни град Добор, позната још као Добор-кула, Градина-Добор, уздиже се на благој, али доминантној коси изнад лијеве обале ријеке Босне. Заузима један од најповољнијих положаја од свих средњовјековних босанских градова и као такав често је био попришттве важних историјских догађаја. Најлакши пут из Посавине и Славоније у унутрашњост Босне иде ријечном долином кроз кланац стијешњен између падина Вучјака и Требаве. Добор је управо изграђен на улазу у тај кланац и са пуним правом може да носи назив „врата Босне".[103]

Иако по пространству невелик, Добор је по догађајима који су се збили под његовим бедемима израстао у један од најзначајнијих босанских градова. Град је уз то и вриједан културно-историјски споменик. Добор је сачувао изглед једног средњовјековног утврђења 14-15. в. (сл.8). Оно што је од овог моћног одбрамбеног комплекса преостало до наших дана, углавном потиче из прве половине 15. в. Захваљујући чињеници да су након турских освајања овај град мимоишли крупнији ратни догађаји и што није кориштен, Добор није био знатније преграђиван па је тако избјегао судбину других утврђења (Добој, Маглај и Тешањ) који су били претворени у јаке артиљеријске тврђаве. Град је напуштен 1716. г., у току аустријско-турског рата (1716-1718), када га је заузео пуковник Петраш, без борбе. Турска посада од 200 војника слободно се повукла у Грачаницу, док је непријатељ заробио 3 топа, 16 центнера праха, 300 кугли, 10. 000 метара жита итд. Аустријанци су град темељито разорили јер нису жељели да ово изложено мјесто, које нису могли држати, опет допадне Турцима. Добор се 1737. г. спомиње као напуштена тврђава.[104] Војна посада се на кратко вратила 1743. г.[105], да би од средине 18. в. примарну улогу преузима тврђава у Дервенти.[106]

Прва археолошка истраживања на Добору спроведена су 1961. г. на простору централног дворишта. Руководилац првих ископавања био је археолог Б. Белић, тадашњи кустос Музеја у Добоју.[107]. Систематска

---

[103] Bojanovski 1981, 11; Truhelka 1904, 74; Kreševljaković 1953, 21; Vega 1957, 32.
[104] Bojanovski 1981, 12; Поповић 1995, 38.
[105] Босански намјесник Мехмед-паша доставио је бујурулдију 1742. г. и издао наредбу тешањском кадији, босанским дефтердарима и капетанима тврђава Врандук, Тешањ, Маглај, Добој и Градачац да се, умјесто градње тврђаве у Старој Дервенти (Дербенд-т Ахк), изврши поправак тврђаве у Добору (Čar-Drnda 2005, 13-14).
[106] Kreševljaković 1953, 22.
[107] Архив археолошке збирке Музеја у Добоју. Непубликован материјал.

Сл. 6 *Основа тврђаве Добор*

археолошка истраживања, праћена обимним конзерваторским радовима, спроведена су у периоду од 1969-1973. г. под руководство И. Бојановског испред Републичког завода за заштиту споменика НР БиХ.[108] Последња, заштитна, археолошка ископавања из 1974. г. вршена су на простору испод јужног бедема, на падини, гдје је откивена средњовјековна некропола, као и старији културни слојеви. Ископавања су пратила грађевинске радове на ископавању нове трасе магистралног пута Добој-Модрича, и била су ограничена како временски тако и финансијски.[109]

Од 1716. г. кад је тврђава први пут напуштена, Добор је препуштен времену и полако је губио обрисе монументалне тврђаве и симбола средњовјековне Босне. Намјерна рушења градских објеката примјећују се на великој кули (C), наручито у нижим зонама овог моћног одбрамбеног објекта. Теже је била оштећена и мања кула (A). Том приликом највјероватније је било оштећено и круниште на бедему дворишта (B). Зид који је затварао простор између великих кула био је порушен и раније, јер није имао функцију у периоду употребе артиљерије, то се десило највјероватније током 16. в. У исто вријеме био је насут и западни дио обора (D), који је раније био на нижем нивоу. Ова појава спроведена у ограниченој мјери требала је да створи платформе за артиљерију. Код осталих тврђава ова појава ишла је корак даље и остварени су велики градитељски подухвати у систему градњи табија, који нису евидентиране на Добору, не у оном облику какви се јављају на Маглају и Тешњу.[110]

Сл.7 Вишеград, гравура из Курипешићевог Путописа, 1530.

Иако нису очувани трагови дрвеног објекта у дворишту B, идеју о његово изгледу даје нам Курипешићева гравура Вишеграда из 1530. г. (сл.7). Такође, читав изгледа Вишеграда јако подсјећа на тврђаву у Добору, са двије кружне куле повезане уским двориштем. Ако је судити према основи и стари град у Сопотници код Горажда припада овом типу утврђења.[111]

У периоду од 1969-1973. г. истражено је скоро цијело утврђење. Циљ ископавања је био да се открију зарушени или затрпани објекти, како би се на основу тога израдила

[108] Bojanovski 1981, 11.
[109] Архива археолошке збирке Музеја у Добоју. Непубликован материјал.
[110] Bojanovski 1981, 12.
[111] Bojanovski 1981, 12; Поповић 1995, 38.

идејна реконструкција потребна за дијелимичну обнову. Истраживања су започета на простору централних кула и дворишта.[112]

Источна кула (А) централног комплекса настала је вјероватно по наредби бана Ивана Хорвата, непосредно по даривању Добора. Има облик неправилног ваљка, чије је унутрашњи простор у основи био 5.5 : 5.1м. Својим обликом и конструкцијом подсјећа на Медвјед-кулу у Јајцу. Промјер куле при врху износи 9.5м, а у доњој зони 10м. Улаз јој је био на 3. етажи, окренута на југозапад (сл.10). Уједно је то био и једини отвор у масивном плашту овог торња, па одбрамбене архитектонске елементе треба тражити под самим кровиштем. Како су ови отвори изгледали, показује један допрозорник бифоре и фрагмент другог који су откопани на сјеверној страни ове куле. Вањска висина куле износила је око 18м, а у унутрашња близу 20м. Најдоњи етаж био је укопан око 1.5м у стјену испод нивоа дворишта. Етажи су били одвојени дрвеним подовима (сл.10). Градња друге велике куле (С) започета је непосредно након завршетка мање куле или је градња трајала упоредо. У току археолошких ископавања културни слој потврђен је само у најдоњим слојевима и углавном припада касном средњем вијеку, спорадично се јављају и налази 17. в.[113]

Приземље куле (С) такође лежи испод ниво дворишта. Дебели трагови гара на подници настали су од спаљивања дрвених међуспратних конструкција и крова. Керамика се јавља углавном у доњим слојевима. Уломака кровне опеке није било што указује да су кровови били покривени шиндром. На нивоу каменог пода куле откопано је удубљење квадратичне форме; дуго 2.9м и дубоко 1.8м, чије је дно лежало на иловачи и стијени. У шуту, којим је био испуњен овај простор, било је доста покретних налаза, највише црне средњовјековне керамике, као и фрагменти османске керамике из друге половине 16. в.[114] Ова кула представљала је најјачи фортификацијски објекат унутар утврђења.[115] У каснијој фази, највјероватније у другој половини 15. в., објекат је ојачан са унутрашње стране слојем дебљине 0.40м, а са спољне стране 1.65м. Ојачање је окренуто према сјеверу, одакле је граду и пријетила највећа опасност. Према врху торња плашт се сужава на 1.5-2м, па је одатле настала косина и елегантно извијање куле. Дебљина зидова према дворишту није већа од 2м, а према врху се сужава с вањске, а не са унутрашње стране. Највиша сачувана висина ове куле је на њеној сјеверној страни, а у стању прије конзервација износила је

---

[112] Bojanovski 1981, 13.
[113] Bojanovski 1981, 14.
[114] Jašarević 2016, 267.
[115] Bojanovski 1981, 16.

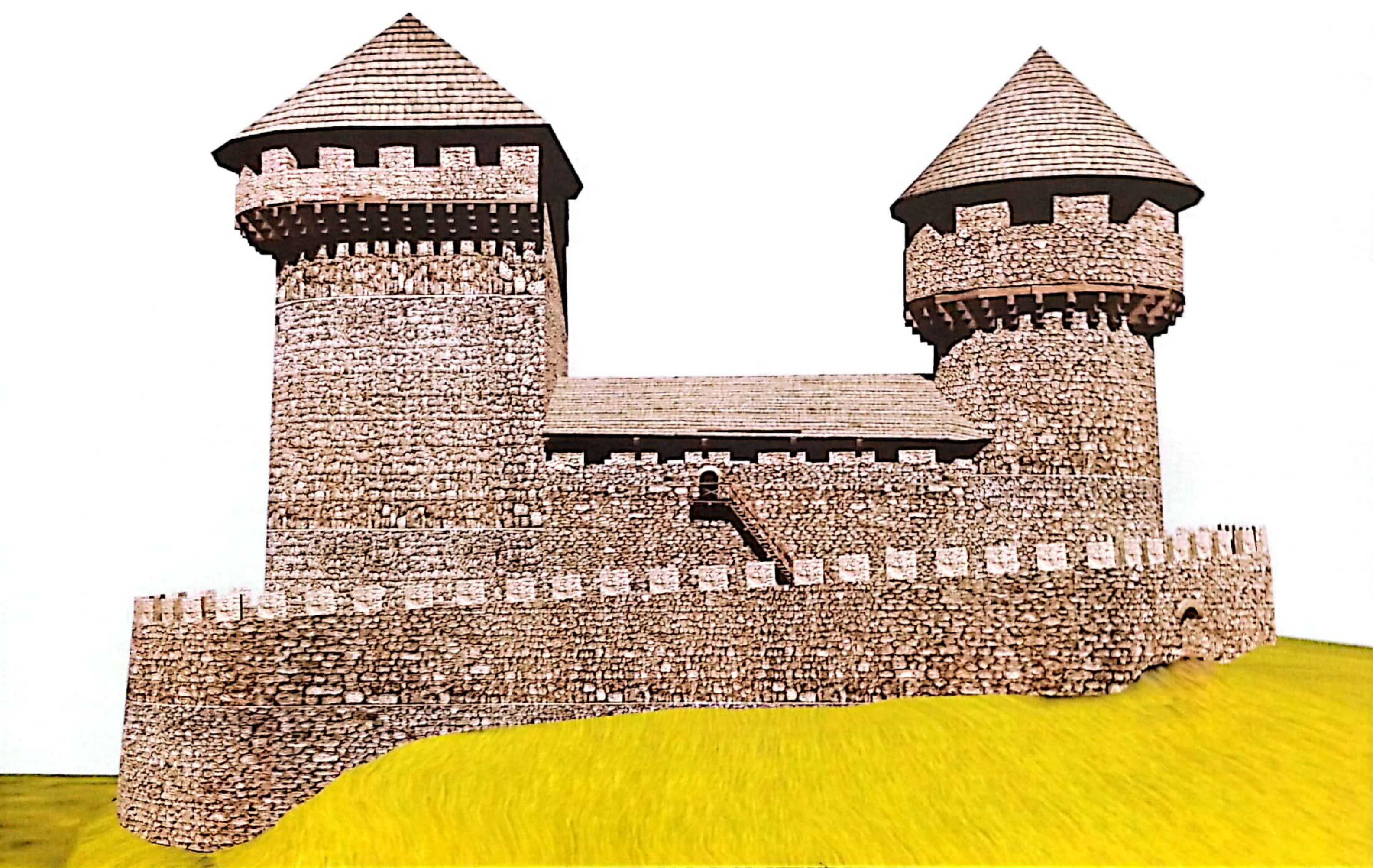
близу 20м. Ако се урачуна и најгорња етажа, која се није сачувала, цјелокупна висина бранич-куле би износила 24м, без крова. Улаз у кулу налазио се на нивоу треће етаже из правца дворишта. Одбрамбени отвори и пушкарнице налазиле су се на 6. етажи, док је простор између 3-5. етаже био затворен, без прозора (сл.10).[116]

Зидови дворишта, који затварају мали брањени простор површине од око 120м², подигнути су највјероватније након завршетка градње великих кула. Јужни зид нешто је нижи од сјеверног, јер с југа града није пријетила опасност, због нагиба терена. Највиша висина сјеверног бедема с вањске стране износи 6м. Његова дебљина од око 2м дозвољава претпоставку да је и овај бедем при врху имао одбрамбени ходник, вјероватно проширен дрвеним конзолама, са круништем и стрјелницама (сл.9). Археолошку потврду за ово видимо у дебелим траговима гарежи и налазима кованих ексера уз бедем. У дворишту су потврђена према И. Бојановском два различита стратума: горњи, дебљине испод 1м, садржао је шут од материјала који се обрушио са торњева и са зидова дворишта, док је доњи слој, дубине до 1.3м уствари насип којим је током 16. в. било покривено двориште. Овај слој нивелације И. Бојановски погрешно је приписао ранијој средњовјековној фази и то на основу керамике. Налази керамике, а посебно керамике из Изника, датују овај слој нивелације у период непосредно послије пада Добора (1536). Највјероватније да је дрвени објекат уклоњен послије освајања и могућег спаљивања конструкције и да је након тога слој само нивелисан.[117]

За заштиту торњева и дворишта с временом се око тврђавског језгра формирао унутрашњи обор (Е), једва врста предзиде, простор сличан дугом и широком ходнику (сл.6). То се постигло изградњом још једног зида (1,10м ширине) који је обавијао град. Формиран је од сјеверне стране мање куле и пружао се под великом кулом на сјеверној страни и на тај начин са три стране затварао ужи тврђавски комплекс. Једино је остао слободан сјеверни бедем дворишта. Такав зид је јавља и на утврђењима Дубровника већ половином 14. в. и по правилу је нижи од објеката које покрива. У том зиду биле су уграђене и пушкарнице и то на разним нивоима, јер је зид био прилагођен нивоу пада терена. Сачувала се само једна пушкарница под кулом (С), за клечећи став. Улаз у овај уски простор био је из обора под мањом кулом. У некој од каснијих фаза Добора овај бедем је порушен, јер је фортификацијски постао сувишан. Материјалом из тог зида дијелимично је насут обор.[118]

---

116 Bojanovski 1981, 17.
117 Bojanovski 1981, 15.
118 Bojanovski 1981, 17.

Сл. 8 *Идеална реконструкција Добора*

Фортификацијски развој Добора био је завршен изградњом великог бедема према југу и истоку, чиме је формиран вањски обор. Ширина тог бедема износи 1.50м. Према И. Бојановском овај бедем изграђен је средином 15. в., вјероватно је у истом периоду била ојачана и велика кула. Сондажна истраживања у источном дијелу показала су да нема културних слојева, јер се већ на дубини од 20 цм јавља жива стјена. Културни слој потврђен је само уз јужни бедем и то у појасу од 3м. Овај културни слој И. Бојановски везује за раније утврђење.[119] иако материјал по својим особинама припада различитим епохама од оних позносредњовјековних до најбројнијих налаза османског периода 16-17. в. Вјероватније да је ријеч о објектима од дрвета који су били лоцирани у овој зони дворишта, о чему свједоче и откопана огњишта.

У западном дијелу дворишта првобитни ниво био је нижи за више од два метра, али је касније нивелисан слојем шута са кула и бедема. Под мањом кулом у јужном бедему откопана су врата. Улаз се налазио релативно високо у зиду, како је то иначе било и на осталим средњовјековним тврђавама. Други улаз био је на сјеверном бедему уз мању кулу. Након затрпавања јужних врата, ово је остао једини улаз у тврђаву, кроз који је могао ући јахач, а касније и кола. Низ сјеверну падину спуштала се калдрма, највјероватније из османског периода. Периметрални бедем, висок најмање 8 метара затварао је простор дуг 86 и широк 32м. Оргинална висина бедема није позната, очуван је само у висини до 3м.[120]

У оквиру обора откопана су и два објекта означена као тумул „О" и „О1". Тумул „О" представљао је објекат грађен у сухозиду са употребом глине и дрвета. Објекат је фундиран на живој стјени у коју је био усјечен јарак широк 0.5м. У тај јарак био је уграђен темељ на тзв. просјецима величине 20x20 цм. Грађевина је била величине 5.5x6м и имала је полигоналну основу. Доњи дио био је изграђен од камена и глине, а изнутра највјероватније обложен плетаром. Горња конструкција била је од дрвета. Читава грађевина била је укопана као земуница. Објекат је страдао у пожару и није обнављан.[121] Објекат је према налазима керамике и могућих огњишта био стамбеног карактера, али велика количина оружја указује и на могући војни карактера. Сав пронађени материјал може се датовати у различите фазе 15. вијека. Није тачна тврдња И. Бојановског да је ово дио неке раније тврђаве прије изградње Добора[122], јер сав материјал указује на развијено 15. в. кад је Добор био на врхунцу своје славе.

---

119 Bojanovski 1981, 17.
120 Bojanovski 1981, 18.
121 Bojanovski 1981, 18.
122 Bojanovski 1981, 19.

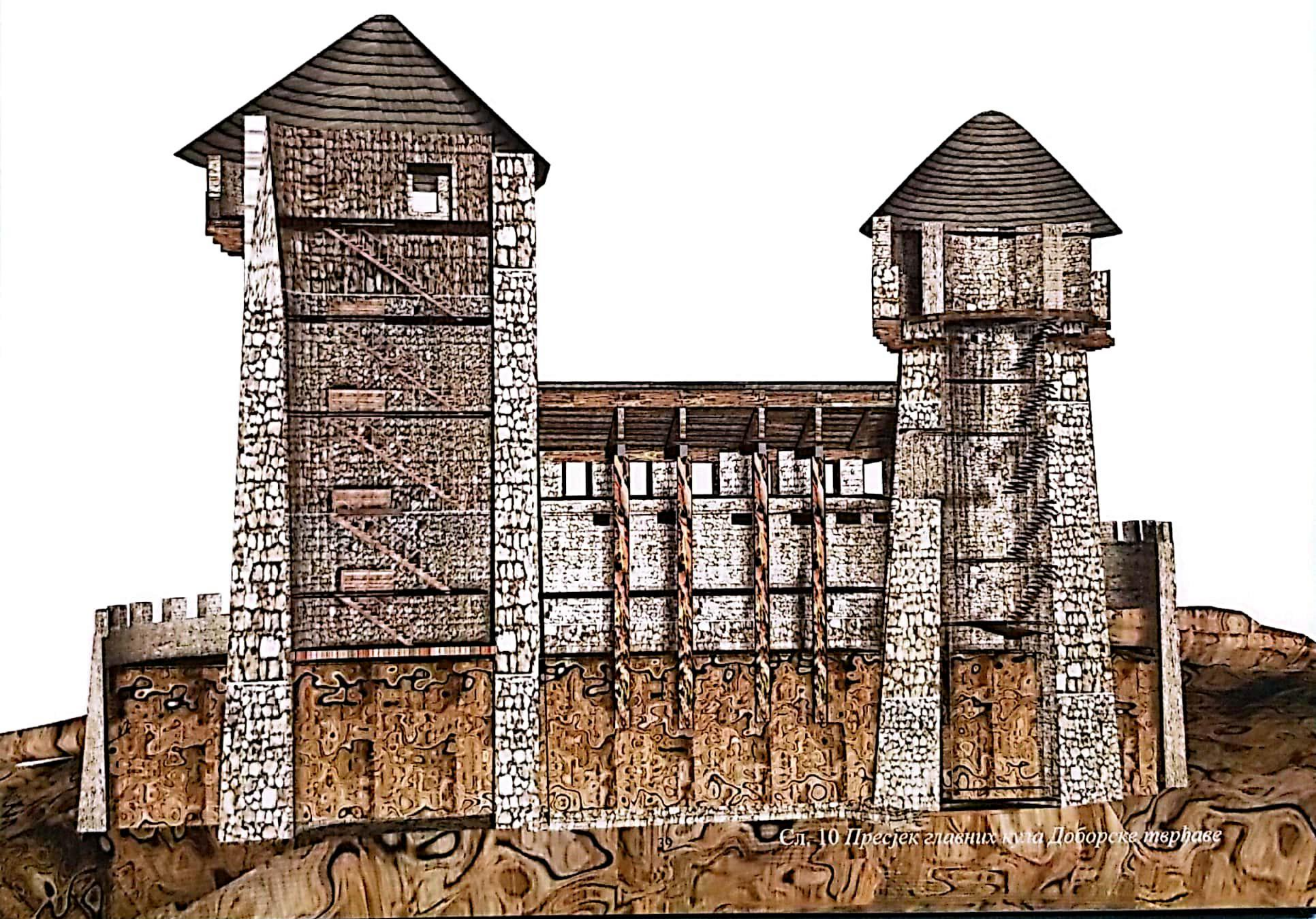
Сл. 9 *Добор, детаљ реконструкције дворишта (Е)*

Истој тзв. ранијој утврди, И. Бојановски приписао је и објекат означен као „О1".Према истом ради се о кули која је откопана на дубини од 1.5м испод слоја шута и насипа, у слоју са пуно гара и животињских костију, с нешта грубе средњовјековне керамике. Објекат има облик четвртасте куле с пуном базом. Унутрашњост је формирана као набој од камена у кречном малтеру и глине.[123] Такође, материјал показује исто датовање као и предходни објекат.

Површина и рељеф терена нису пружили могућности да се изгради комплекс већих димензија, али је раположиви простор ипак је омогућавао изградњу једног јаког и комплексног утврђења. Језгро Добора чине двије куле повезане двориштем (сл.8.). Узор за изградњу Добора вјероватно представљају тврђаве средње и западне Европе 13. в., ипак овај тип архитектуре на тлу Босне јавља се релативно касно. Архитектура Добора у каснијим епохама прилагођавана је новим техникама ратовања, али језгро тврђаве и њену главну одбрану и даље су водиле двије куле, који су остале најјачи дио комплекса. Јаке куле биле су усмјерена на одбрану са сјевера. Незнатне адаптације у периоду османске управе 16-17. вијека нису битно измјениле његов средњовјековни изглед.[124]

Археолошка ископавања током 1974. г. била су заштитног карактера и спороводила су се на јужним падинама Добора, на мјесту данашњег магистралног пута Добој-Модрича. Ова ископавања, осим што су открила постојање средњовјековне некрополе које се пружала читавом јужном падином, открила су и постојање старијих насеља на Добору. Најстаријем хоризонту становања на простору Доборске тврђави припадају налази из енеолитског периода. Већ крајем бакарног доба носиоци регионалне културе која је садржавала елементе Костолачке и Вучедолске културе населили су узвишење, бар простор његових јужних падина. Локалитет је, бар судећи према броју и дистрибуцији налаза, најинтензивније био настањен у касном бронзаном и раном гвозденом добу (10-7. вијека п. н. е.), а евидентирано је и неколико налаза који датирају с краја млађег гвозденог доба (1. вијек п. н. е.). Овакав положај Добора није остао неискориштен ни током античког периода. У периоду касне антике, према налазима керамике, на Добору је постојало неко утврђење[125], пољопривредно добро или одређени стамбени објекти који су укључивали употребу кухињског, керамичког посуђа. Цјелокупан керамички инвентар није бројан и релативно је униформан. Сви налазим припадају лонцима са разгрнутим ободом, полупрстенасто профилисаном ивицом, кратким и наглашеним вратом и лоптастим трбухом (сл.25:1-8). Рађени су од глине са ситним и крупним зрнима пијеска, квалитетно печени у црним и тамноркким тоновима. Керамика припада типичној касноантичкој

[123] Bojanovski 1981, 21.
[124] Bojanovski 1981, 22-23.
[125] И. Бојановски наводи спорадичне налазе римске опеке који сугеришу постојање античког утврђења (Bojanovski 1981, 25).

Сл. 10 *Пресјек главних кула Доборске тврђаве*

панонској продукцији (4-5. вијек). Идентични налази познати су са римске виле у Жабљаку код Добоја[126] и римског војног логора у Макљеновцу код Добоја.[127]

Ако је судити по налазима керамике, велике градитељске активности византијског цара Јустинијана I[128] нису заобишла ни Добор. Рановизантијски керамички инвентар није пронађен у посебном слоју већ је био измјешан са праисторијском керамиком. Керамичке форме у највећој мјери припадају налазима кухињске керамике (сл.25:9-21). Лонцу си рађени од квалитетне глине са примјесама ситног пијека и туцаног камена, лискуна, најчешће украшене с валовницама. Спорадично се јављају и уломци жљебљених трбуха од амфора. За сада није нам познат изглед утврђења или дистрибуција одређених објеката унутар утврђења.[129] Појава утврђења нимало не изненађује ако се погледа дистрибуција осталих рановизантијских утврђења у овом дијелу провинције Далмације. Поред свог војног карактера ови објекти постају и утврђена насеља у којима се одвија свакодневни живот.[130] По полажају и површини простора највјероватније да се ради о мањем утврђењу до 1 ха, какво је евидентирано на Црквини у Макљеновцу код Добоја[131], а са којим је био у најближој комуникацијској вези. Према расположивим археолошким налази о словенским популацијама на простору сјеверне Босне не можемо говорити прије почетка 7. в.[132] Свакако то не потврђује да исте популацији нису населиле или бар биле присутне у неком облику и раније, ако је судити према писаним изворима[133]. Са већ поменутих археолошких ископавања из 1974. г. потиче и налаз раносредњовјековног копља са крилцима (сл.34:1). Према досадашњој дистрибуцији овог специфичног наоружања, Доборски примјерак спада у најсјевернији налаз с територије Босне и Херцеговине.[134] Копље представља квалитетан, добро очуван примјерак, раносредњовјековног навалног оружја. Оштећења су видљива на доњем дијелу тулца, гдје такође недостаје једно крилце, као и на оштрици копља. Копље карактерише широк лист, видљиво али слабо наглашено

---

126 Čremošnik 1970, 110.
127 Čremošnik 1984, 63-68 (Погрешно датована као тзв. *градишна керамика* раног средњег вијека).
128 Ciglenečki 2009, 2006.
129 Највјероватније да се утврђење налазило са супротне стране Доборског бријега који је одвојен дубоким јарком од средњовјековног комплекса.
130 Шпехар 2008, 37.
131 Шпехар 2008, 38.
132 У прилог томе иду налази ранословенске керамике из Врањака код Добора из 7. вијека. Археолошка збирка Музеја у Добоју, непубликован материјал.
133 Шпехар 2008, 36.
134 Miletić 1991, 207.

ребро са масивним, благо, фацетираним тулцем. Имајући у виду основна обиљежја овога предмета, према типолошким крактеристикама, облику листа и тулца те положају крилаца може се приписати познијој варијанти копаља 9. в. Налази раносредњовјековних копаља са крилцима на територији Хрватске и Херцеговине сматрају се одразом културно-историјских дешавања и сходно томе датују се од последње трећине 8. в. до половине 9. в, само изнимни примјерци припадају периоду друге половине 9. и 10. в.[135], док се њихово присуство на територији сјеверне Босне може посматрати у контексту оружја које пристиже кроз различите видове размјене, откупа или као ратни плијен. Морфолошки сличан примјерак потиче из Нитре у Словачкој који је датован у 9. в.[136]

Рана историја средњовјековног Добора везана је за војне походе краља Сигисмунда према Босни. Релативно бројни писани извори о Добору, били су разлог његовог честог појављивања у историјским студијама бројних аутора.[137] Добор је један од ријетких градова за које имамо тачну годину оснивања и оснивача. Године 1387. краљ Твртко додјелио је Добор, краљевски домен, на коме је славонски бан Иван Хорват изградио утврђење.[138] Отпор побуњеника на челу са баном Хорватом, које је подржавао и сам краљ Твртко није био дугог вијека, већ 1394. г. краљ Сигисмунд окончао је ову дугогодишњу агонију освајањем Добора и заробљавањем бана Ивана Хорвата.[139]

Прве вијести о утврђењу долазе из даровнице краља Сигисмунда од 15. VII 1394. *„...in descensu nostro campestri sub castro Dobor vocato, feria prima proxima post festum divisionis apostolarum..."* Сигисмунд налаже Чазманском каптолу да уведе у посјед Ивана Косовечког. Послије тога, 17. II 1401. Сигисмунд издаје даровницу надбискупу Ивану Канишком и његовој браћи за различите вјерне службе од 1389. до 1397. г., међу осталим *„...in castro Dobor vocato, in districtu terre Wzura vocate, regis videlicet Bozne, per ipsos infideles contra nostrum maiestatem in confinii is regni nostri constructo et preparato..."*. Ово је једини податак који указује да су Добор побуњеници направили да нападају своје у Славонији и Угарској. Податак из 1394. г. односи се на опсаду и спаљивање Добора од стране Сигисмунда *„...ipso castra Dobor obtento, tandem ispum castrum concremari et in cinerem redigi fecimus et favillam..."*.[140] Последњи податак који се односи на побједу под Добором из 1394. г. јесте даровница од 1. VIII 1406. Сигисмунд је даривао браћу Горјански за заслуге из

135 Demo 2010, 66.
136 Husár 2006, 57, 69.
137 Truhelka 1904, 75-76; Kreševljaković 1953, 21; Vega 1957, 32; Bojanovski 1981, 24-28.
138 Kreševljaković 1953, 21.
139 Lovrenović 2006, 73-74; Filipović 2016, 288-289.
140 Bojanovski 1981, 25.

времена 1386. до 1403. г., међу осталим *„...eciam in reoptencionem, abolicionem et destruccionem castri Dobor nuncupati, in districtu de Wzura situati, pro tunc per Paulum episcopum fratrem ac filium ecc"*.[141]

Важна година за историју Добора јесте 1408. година када је краљ Сигисмунд побиједио удружену босанску властелу негдје на доњем току Босне, а њих 126 погубио на Добору.[142] Позната су нам два историјска извора која помињу Добор у контексту Угарске побједе из 1408. г. Извод од 26. V 1408. *„...in descensu nostro campestri sub castro Dobor tercio die festi Ascensionis Domini anno eiusdem MCCCC octavo..."* у коме Сигисмунд одгађа рочиште Михајлу Надашдију[143] и повеља од 5. VI 1408. *„...sub castro nostro Dobor tercio die festi Pentecostes anno domini Mmo quadrigentesimo octavo..."* у којој Сигисмунд потврђује посједе Мартину у Средицама код Бјеловара.[144]

Након нових ратова 1410-1411. г. Сигисмунд је Усору и Соли прикључио Доњој Славонији, али кратко јер већ након пораза под Добојем 1415. г. Добор је у рукама босанског краља, али о томе нема писаних извора. Вјероватно да је тада подвргнут темељним преправкама. Добор је у доба краља Стјепана Томаша био често мјесто дипломатских преговора. Године 11. XI 1449. у Добору краљ Стјепан Томаш склопио је уговор за борбу против Турака са мачванским баном Иваном Короћем, као посредником регента Ивана Хуњадија. Томаш је обећао да му неће бити невјеран и непријатељ, те да на својој територији од Дрине до Укрине неће помагати ни доводити Турке.[145]

Дана 13. VI 1457. јавио је Петар Томаси млетачки посланик, из Добора (*ex Dabor die XIII. Juniz 1457.*) да је краљ Стјепан Томаш одлучио прекинути вазалне односе према порти. Тада су на Добору боравили папин изасланик кардинал Иван Карвајал и наведени млетачки посланик. Очито да је у то доба Добор био удобна тврђава, која је могла угостити високе званице. Највјероватније да је дрвени објекат у дворишту служио и као гостинска зграда, а дијелом и велика кула у горњим етажама. Нема сумње да је било и дрвених објеката у великом дворишту.[146]

Након пада Босне 1463. г. Добор је дијелио судбину осталих градова које је Матија Корвин организовао у Сребреничку бановину, али се Добор не спомиње поименично. Није познато ни када је тачно дарован породици Бериславић, вјероватно негдје почетком 16. в., који су у том тренутку обнашали улогу српских деспота у јужној Угарској. Добор се поново спомиње тек неких шездесет година касније, 11. VI 1528. палатинат из Будима јавља краљу

[141] Bojanovski 1981, 26.
[142] Lovrenović 2006, 140.
[143] Bojanovski 1981, 26.
[144] Bojanovski 1981, 26.
[145] Lovrenović 2006, 318.
[146] Bojanovski 1981, 27.

Фернинаду у Беч да српски деспот Стјепан Бериславић нема средстава за одбрану градова за које предлаже *„...utque casta Bachiense, Feleghaaz, Zatka et Dobor e suis manibus accipiatur, ut ea tueri possit..."*.[147]

Неколико година касније (1535) погинуо је и Стјепан Бериславић, а нови српски деспот у Угарској П. Бакић јавља у Беч да су 27. VIII 1536. Турци заузели Добор *„...Turcos...una cum castris Dobor, Arky, Wywas et Doboschaz cepisse..."*. Тврђава је освојена од стране Гази Хусрев-бега и већ наредне 1537. г. на Добору се помиње турска посада.[148]

ДОБОЈ

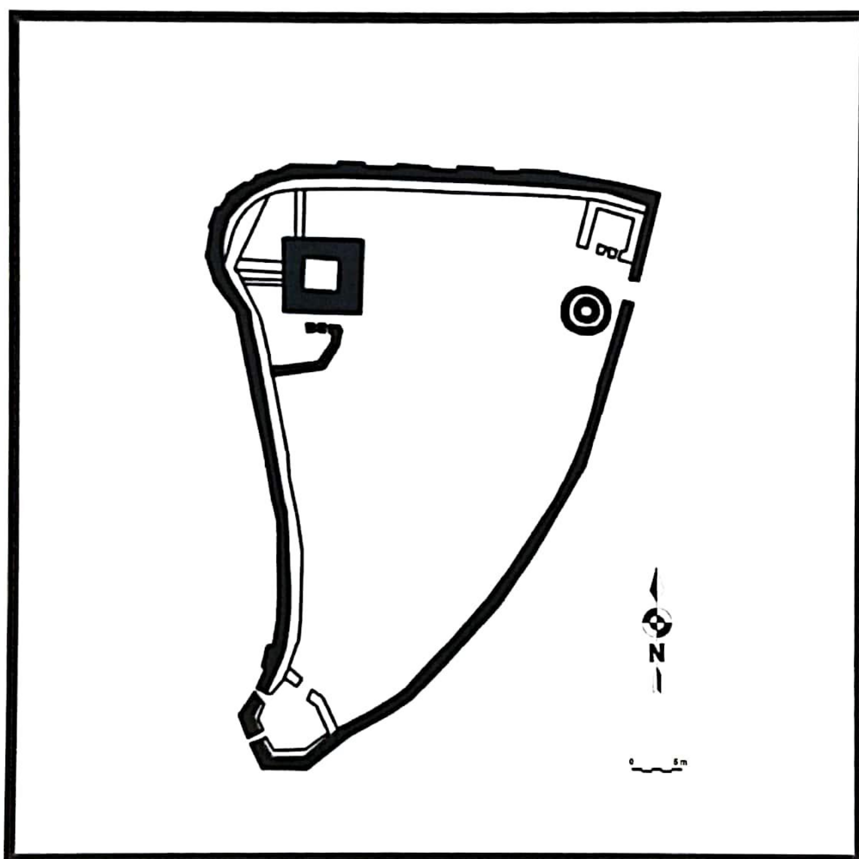
In Uxora subtus castrum Doboy

Визуелно тврђава у Добоју лоцирана је на најмаркантнијој тачци у широкој долини ријеке Босне. Тај положај омогућавао је широку контролу простора од ушћа Усоре у Босну до ушћа Спрече у Босну. Главни комуникацијски правац сјевер-југ управо је пролазио поред Добојске тврђаве, али ту се се укрштале и друге важније саобраћајнице, оне које су пратиле долину Спрече према Тузли и Сребренику, као и долином Усоре до Доњих Крајева.[149] Положај Добојске тврђаве на истуреној и оштрој стјени која је искориштена за бедеме и куле несумњиво указује на средњовјековно поријекло. Јер с употребом ватреног оружја овај положај тврђаве није имао више значаја с обзиром да га надвисују и угрожавају оближњи терени. Стога највећи значај Добојске тврђаве лежи управо у периоду прије шире употребе ватреног оружја.[150]

О Добојској тврђави писали су бројни аутори и сваки од њих оставио је свој допринос у истраживању најраније, али и оне позније прошлости овога споменика културе. Први и најзначанији опис тврђаве дали су Ћ. Трухелка[151] и Ђ. Мазалић.[152] Ово су били пионирски радови који су нам оставили драгоцјене податке у виду архитектонског описа тврђаве у тренутку када су је посјетили. Прве истраживачке радове, који су отишли корак

---

147 Bojanovski 1981, 28.
148 Bojanovski 1981, 28; Šabanović 1982, 58, 179.
149 Kajmaković 1964, 43; Truhelka 1904, 78; Mazalić 1958, 237.
150 Mazalić 1958, 237.
151 Truhelka 1904, 77-80.
152 Mazalić 1958, 237-238.

Сл. 11 *Основа тврђаве Добој*

Сл. 12 Изглед Добојске тврђаве према Митесеровом плану из 1808. г.

даље од статичног описа и посматрања тврђаве дали су З. Кајмаковић[153] и П. Вучковић[154], док је Хамдија Крешевљаковић изложио документа о судбини града у турском периоду.[155]

Прве конзерваторске радове на тврђави након напуштања 1851. г. извела је аустоугарска управа 1881. г. вјероватно на простору главне табије. Године 1915. г. конзерваторске радове на тврђави вршио је кустос Земаљског музеја у Сарајеву Вејсил Чурчић. Тада је постављен нови кров над капи-кулом, која је вјероватно и надозидана при врху, а на источном зиду горње тврђаве постављене су нове бетонске степенице.[156] Тих година са Добоја је однесен и последњи топ, кога је Трухелка видио и описао 1904. г.[157] Тврђава је претрпјела и већа оштећења током Другог свјетског рата када је горњи дио града адаптиран у савремено ратно утврђење. Табије из турског периода, јужна кула, донжом и плато горње тврђаве искориштени су за изградњу ратних бункера чиме је нарушен архитектонски склад тврђаве. Републички завод за заштиту споменика културе НР БиХ изводио је мање спасилачке и конзерваторске радове на тврђави у току 1950, 1952-53. и 1955. г.[158]

Најобимнији, систематски конзерваторски, али по први пут и археолошки радови, започели су 1962. г. од стране Републичког завод за заштиту споменика културе НР БиХ.[159] Главна донжон кула откривена је тек током конзерваторских радова 1962. г., прије тога Ћ. Трухелка претпоставио је да би се главна кула могла налазити негдје око главне табије, али је она приликом његове посјете била затрпана.[160] Такође на гравури из 1697. г. главна кула се може примјетити на најистакнутије мјесту на Горњем граду. Донжон је имао квадратну основу. Зидови су били дебели 1.75м, а стране са споља износиле су 7.2м. Кула је била озидана од тесаних и правилно слаганих квадера, по

[153] Kajmaković 1964, 51-60.
[154] Vučković 1972, 128-129.
[155] Kreševljaković 1953, 21.
[156] Kajmaković 1964, 48.
[157] Truhelka 1904, 79; Kajmaković 1964, 48.
[158] Kajmaković 1964, 48.
[159] Kajmaković 1964, 49.
[160] Truhelka 1904, 78.

чему се издваја од осталих објеката на тврђави. Југозападни угао донжона улази у простор табије; на њега се само прислањају попречни и источни зид табије. Он се налази на најистакнутијој тачци камене главице. Због тога се донжон са комплексом непосредно поред њега (простор на коме је данас главна табија и економска зграда) мора сматрати најстаријим и најзначајнијим дијелом средњовјековне тврђаве. У донжон се улазило са западне стране преко камених степеница и дрвене конструкције вјероватно с првог спрата. У подрумској просторији донжона пронађена је мала цистерна са набојем од иловаче уз зидове и кружно озиданим бунаром.[161]

За економску зграду уз донжон ранији истраживачи сматрали су да се ради о цистерни. Полукружног је облика и прислоњена са сјеверне стране на донжон и главну табију, док је са запада прислоњена на главни бедем. Зграда је дјелимично истражена 1962. г. до нивоа прозора на сјеверном зиду. На дубини од 1.8м пронађени су остаци пећи. Такође у овој згради пронађена су два жрвња и два профилисана камена[162], међутим због недостатка средстава даљи радови су обустављени, а сонда затрпана.[163] Истраживања на економској згради настављена су и током археолошких ископавања 1972-73. г., али нажалост и она су била кратког периода и нису успјела да истраже читаву површину економске зграде.[164]

Приликом истих радова 1962. г. откривена је и цистерна у дворишту Горњег града испред улаза. Пречник отвора спољног круга цистерне износи 5.69м, а унутрашњег 2.5 м. Између ова два концентрична круга налази се читав систем слојева плаве и црвене глине и пијеска. Унутрашњи зид цистерне озидан је од притесаних, у редове сложених, камених блокова.[165] Хронолошко датовање цистерне је отежано с обзиром да је била у употреби све до 19. в. З. Кајмаковић због нивелације терена претпоставља да није могла бити подигнута прије 15. в.[166]

Најинтересантнији објекат сигурно представља јужна кула Добојске тврђаве. Јужна кула у основе је шестоугаона, до конзерваторских радова из 1962. г. била је очувана само у темељним зонама и З. Кајмаковић на основу њене неправилне основе закључује да се ради о објекту који је настао касније од донжона и економске

[161] Kajmaković 1964, 51.
[162] Један од њих припада римској стели рађеној од муљике.
[163] Kajmaković 1964, 52.
[164] Теренски дневник П. Вучковића са археолошких истраживања Добојске тврђаве 1972-73.г., архива археолошке збирке Музеја у Добоју. Нова систематска археолошка истраживања на простору тзв. економског објекта на Горњем граду обављена су током 2016. г.
[165] Kajmaković 1964, 53.
[166] Kajmaković 1964, 53.

зграде.[167] Зидови куле према унутрашњости дебели су 1м, а према спољњој страни 2м. Зграда је само дјелимично откопана 1962. г. Наставак археолошких истраживања 1972. г. на простору јужне куле открића темеље старије куле која је грађена од правилно тесаног камена са фино обрађеним фугама и није се слагала у основи са данашњом кулом.[168] Шестоугаона кула постављена је на темељима средњовјековне куле у облик латиничног слова D.[169] Када је добила своју шестоугаону форму није познато, највјероватније да се то десило у времену када је тврђава прилагођена дејству артиљерије око средине 15. в. или касније.[170]

Кад је тврђава подигнута и даље није познато. Можемо се сложити са Ђ. Мазалићем да је Добој у почетку у 14. в. био утврђени двор са двије куле (сл.14).[171] и да је касније у периоду сталних сукоба са Угарском прерастао у тврђаву са више наглашеним војним карактером. Послије упада принца Еугена Савојског 1697. г. Добојска тврђаве је комплетно адаптирана и представљала је значајан фортификацијски објекат. На горњем граду, језгру средњовјековне тврђаве, сјеверни и западни бедеми ојачни су са унутрашње стране мањим бедемом, док је тада вјероватно изграђена и мања кула код улазних степеница (сл.11)[172]. И даље остаје мистерија употребе и изградње зидова који се спуштају од спољашњег бедема тврђаве низ најистакнутија ребра брда на коме је град подигнут. Ђ. Мазалић сматра да се ради о најранијој средњовјековној фази[173], док З. Кајмаковић ове зидове датује непосредно послије похода Еугена Савојског на Сарајево и веже их за период ојачавања бедема Горњег града.[174]

Сл.13 Добојска тврђава

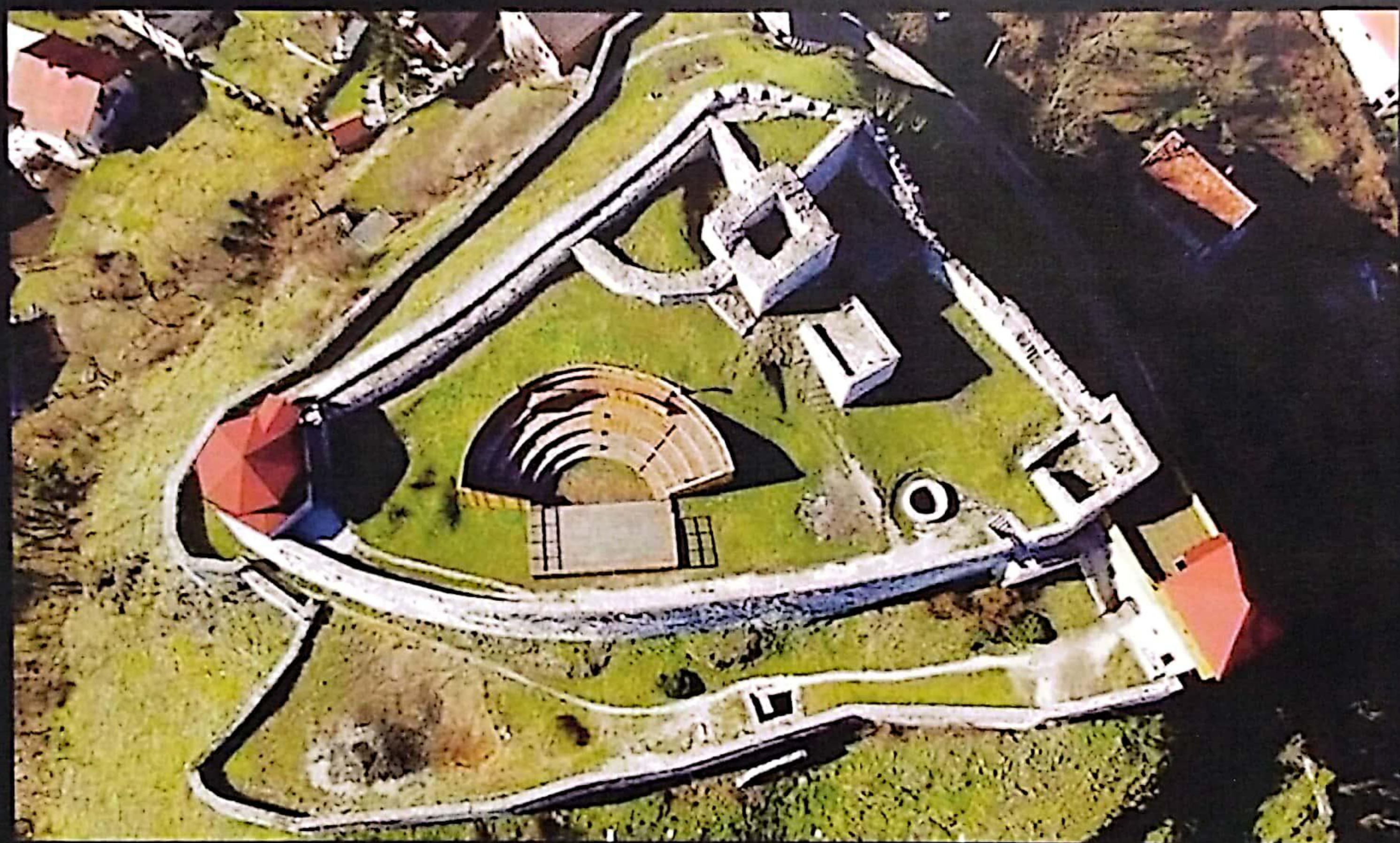
[167] Kajmaković 1964, 57.
[168] Теренски дневник П. Вучковића са археолошких истраживања Добојске тврђаве 1972-73.г., архива археолошке збирке Музеја у Добоју.
[169] Vučković 1972, 128-129.
[170] Popović 1989, 104.
[171] Mazalić 1958, 238.
[172] Kajmaković 1964, 59.
[173] Mazalić 1958, 238.
[174] Kajmaković 1964, 59.

Добој у Усори први пут се спомиње 16. VI 1415. са својим подграђем у коме бораве краљеви људи *„In Uxora subtus castrum Doboy"* (сл.4).[175] Ови краљеви људи кренули су у име краља Сигисмунда против босанског краља и негдје у околини Добоја били су потучени и приморани на повратак преко Саве. Из овога податка, поред тога што сазнајемо да постоји каструм Добој и његово подграђе, сазнајемо о доласку једне нове силе у Босну, као савезници босанских великаша појављују се Турци.[176]

О судбини Добоја након слома Босанског краљевства има јако мало податак. Након Угарске офанзиве из 1464. г. у Босни, Добој се нашао у тампон зони између новосноване Сребреничке бановине и марионетске босанске државе краља Матије Радивојевића. Из писаних извора сазнајемо да је последњи „босански краљ" Матија Војсалић 1476. г. побјегао у Угарску и да су његове посједе освојили Турци, укључујући и Добој.[177] Није познато коме је припадао Добој, након потписивања мировног уговора из 1503. г. између Угарске и Турске.[178] Уговором су Угарској признати сви градови у Усори и Соли, али и подручни градови. Послије закључења примирија ситуације је била напета, али није било већих сукоба до 1512. г. Ступањем на престо Селима I започиње се низ операција у Босни. Већ од 1512. г. Фериз-бег успио је да освоји Сребреник и читаву СИ Босну, чиме је разбијена цјеловитост Угарске одбране.[179] Највјероватније да је већ 1516. г. Добој био укључен у дио нахије Усора са сједиштем у Тешњу, док се Добој спомиње 1560. г. као дио посебне Тешањске нахије.[180]

Већина или боље рећи сви аутори наводе податке о маргиналној улози Добојске тврђаве и то искључиво на основу недостатка писаних извора из средњовјековног периода. Несумњиво да Добојска тврђава није никад израсла у привредни, политички или вјерски центар регионалног значаја, али особеност њених појединих архитектонских рјешења указује на праћење регионалних трендова посебно током 15. в. Археолошки налази с обзиром на скромну

175 Kreševljaković 1953, 21; Vega 1957, 32; Truhelka 1904, 78; Kajmaković 1964, 45.
176 Kajmaković 1964, 45; Bojanovski 1965, 64,
177 Bojanovski 1965, 65. Међутим по већ поменутом дефтеру из 1469.г. као најсјевернији град под турском управом спомиње се Врандук.
178 Šabanović 1982, 42.
179 Šabanović 1982, 57.
180 Šabanović 1982, 184.

Сл. 14 *Добојска тврђава*

истраженост указује на присуство луксузне робе која долази из Дубровника па чак и даље Венеција и која није служила за подмиривање војне посаде већ властелина који је себи могао да приушти такву врсту робе.[181]

МАГЛАЈ
sub castro nostro Maglay

Маглај спада у ред највећих и најјаче фортификованих објеката у долини Босне. Тврђава је, према стратешким условима времена у којем је настала, подигнута на оштрој стијени, која се издваја из планинског масива и самостално доминира над десном обалом Босне.[182] Први опис Маглајске тврђаве дао је Ћ. Трухелка у својој студији о средњовјековним градовима у Босни и Херцеговини. Том приликом даје опис затеченог стања и објеката углавном из познијег османског периода.[183]

Тврђава у Маглају била је дуго у скоро истом стању у којем га је раније видио Ћ. Трухелка. Од 1878. г. изгубила је сав свој војнички значај и од тада је била препуштена пропадању. Мањи конзерваторски захвати вршени су током 1953/54. г. Међутим, све су то биле ограничене интервенције којима је саниран простор који је угрожавао активно насеље у подножју. Коначно интересовање за конзерваторске радове, а самим тим и за археолошка истраживања, испољено је 1962. г. од стране Републичког завода за заштиту споменика културе СР БиХ и Скупштине општине Маглај. Исте године отпочели су и први археолошки радови, који су најприје били ограничени на рашчишћавање унутрашњег простора кула од шута са обрушених зидова.[184]

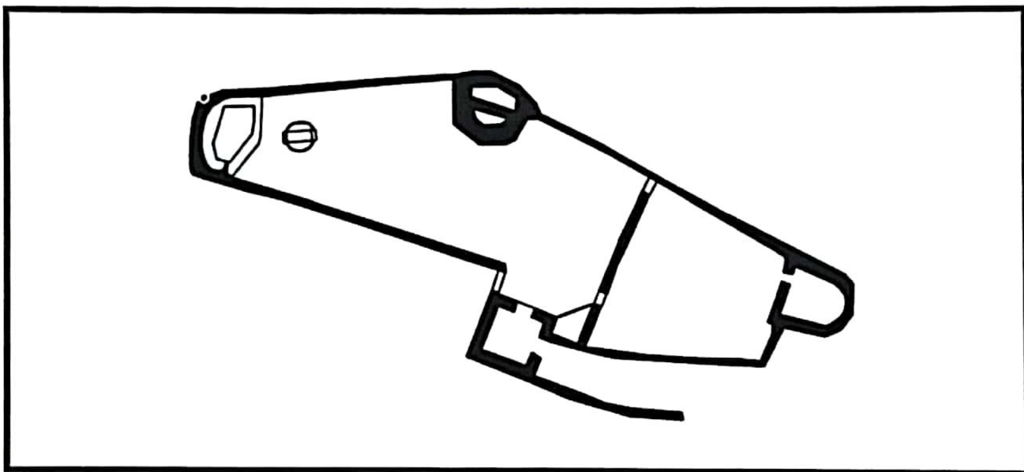
---

[181] Приликом обиласка тврђаве Ћ. Трухелка спомиње и налазе орнаментисане камене пластике која је узидана у турску тврђаву, а припада периоду средњег вијека (Truhelka 1904, 78). Данас, није познато гдје се налазе ти орнаментисани уломци пластике.

[182] Kreševljaković 1953, 20; Bojanovski 1965, 61.

[183] Truhelka 1904, 80 - 84; Bojanovski 1965, 66.

[184] Bojanovski 1965, 62. Прије археолошких ископавања И. Бојановски је поставио квалитетне и добре истраживачке циљеве који су имали задатак да ријеше стратиграфију насељавања, посебно из периода средњег вијека. Међутим, методологија његових истраживања није могла да прати задате истраживачке циљеве. Сви објекти истраживани су без праћења археолошке стратиграфије, археолошки материјал није одвајан по слојевима и селективно је прикупљан, посебно керамика; такође, нема података о могућим затвореним археолошким цјелинама. С тим у вези треба посматрати и одлуку Музеја у Добоју из 1965. г.

Сл. 15 *Основа тврђаве Маглај*

Најстарији слојеви на Маглајској тврђави припадају, према И. Бојановском, позносредњовјековној тврђави друге половине 14. в.[185] Исти аутор дао је и прилично упрошћену археолошку стратиграфију локалитета (према откопаним сондама I - IX). Тако сонда I у западном дворишту има сљедећу стратиграфију: први метар културног слоја припада турском периоду, који је датиран глеђосаном керамиком и новцем, док сљедећи слојеви до два метра припадају разним фазама из периода средњег вијека. Сличну стратиграфску слику дале су и сонде II, IV и V у дворишту града. Највећи дио површине града нивелисан је и насут у османском периоду. У дворишту испред капи-куле откопана је средњовјековна калдрма на дубини од једног метра, а у сонди VII на дубини од 0,62 м, што, у суштини, представља нивелету средњовјековног дворишта.[186]

За студију развоја градске архитектуре посебно су значајни резултати ископавања у сондама V, VII и IX. Тако је у сонди V на дубини од око два метра откопан остатак ранијег западног бедема. Сачувани су остаци унутрашњег лица до висине од 25 - 35 цм, у дужини од неких осам метара, са прекидом од једног и по метра. Зид је у неком тренутку био порушен и готово искрчен, а материјал употријебљен за градњу новог западног подзида. Помјерање западног зида извршено је у периоду насипања и нивелације дворишта, највјероватније почетком 18. в. Један дио овога бедема сачувао се и уз сјеверну кулу. Очувана висина прије конзервације износила је око осам метара. Остаци западног бедема откопани су и у сонди VII и уклапају су у основу средњовјековног периметра, чија дебљина износи 0,85 м.

Јужни дио средњовјековног дворишта, заједно са јужном кулом и, можда, стамбеним објектом поред ње, био је од дворишта одвојен преградним бедемом ширине 0,90 м. У сонди IX зид је откопан на цијелој својој дужини од источног до западног бедема. То одвојено, унутрашње двориште на нешто вишем нивоу вјероватно је служило као простор за властелина или заповједника града. Осим што је стварао физичку одвојеност од осталог дијела града, овај бедем могао је да служи и за непосредну заштиту стамбеног дијела. Ова диференцијација градских простора јавља се и код осталих средњовјековних градова: Кључ, Острожац, Високо итд.[187] Да је овај бедем, који се сачувао до пола метра у висину, заиста саставни дио средњовјековне тврђаве, види се и по томе што је на западној страни везан

којом није прихваћен археолошки материјал с Маглајске тврђаве због непотпуне и неадекватне документације са теренских истраживања. Музеј у Добоју је због осјетљивости налаза једино прихватио да преузме у своје збирке налазе хладног и ватреног оружја, као и дио нумизматичке колекције, док је остатак депонован у Земаљски музеј у Сарајеву.

[185] Bojanovski 1965, 68.

[186] Bojanovski 1965, 68.

[187] Bojanovski 1965, 68.

са подзидом, док је на источној страни уз бедем искрчен, када је касније уз источни бедем уграђен банкет. У опису источног бедема Трухелка је описао и османску табију поред великог казамата. Археолошка истраживања показала су да се, заправо, ради о старијем објекту, о чему свједочи не само његов положај него и читава конструкција објекта. Према И. Бојановском, ради се, заправо, о остацима бранич-куле. Уклопљена у источни бедем, бранич-кула је својом висином и масивношћу доминирала цијелим одбрамбеним положајем. Фундирана на високој стијени, била је постављена тако да је уједно штитила и улаз у град, који се налазио у западном бедему. Од донжона су се очували само темељни дијелови (са тамницом у подруму) и вањско платно у висини првог спрата. Улаз у кулу био је у висини првог спрата.[188]

Објекат је, вјероватно, са кровом и крунииштем био висок три спрата. Према своме полигоналном облику и техници градње спада у традиционално босанско градитељство почев од друге половине 14. в. Такође, код ове куле се јављају и нови елементи одбране – већи отвори за артиљеријско оружје у вањском зиду. Исте топовске отворе срећемо и на Кључком граду. Судећи према новим градитељским додацима, бранич-кула је била подигнута у времену када је заживјела шира употреба ватреног оружја. Отвори су постављени на висини првог спрата, косо, у вањском зиду куле, тако да су топовском ватром могли ефикасније штитити прилаз источном бедему, одакле се и најлакше прилазило граду. Ни у ком случају ови отвори не могу представљати прозоре, који се никада не постављају са вањске стране и не тако ниско.[189]

Јужни дио дворишта штитила је мања кула, споља полукружног облика, а изнутра четвртаста. У доњим дијеловима ове куле сачувала се средњовјековна конструкција зида са попречним „хатуламаˮ, док су горњи дијелови дијелимично и касније поправљани. Под заштитом јужне куле био је мањи стамбени објекат, који је усљед каснијег преграђивања и градњом казамата потпуно уништен, али су његови археолошки трагови очувани у сонди I.[190]

Систематска археолошка ископавања показала су да Маглај из 15. в. припада типу развијених утврђења са бранич-кулом, која заузима централни положај, и високим бедемима, које на јужном углу фланкира нешто мања кула (сл.17-17а). У сјеверном дијелу дворишта није постојала кула, него је бедем полигонално сведен, затварајући простор кружном цистерном. Ископавањем се није могло тачно установити како је изгледала средњовјековна

[188] Bojanovski 1965, 69.
[189] Bojanovski 1965, 71.
[190] Bojanovski 1965, 71.

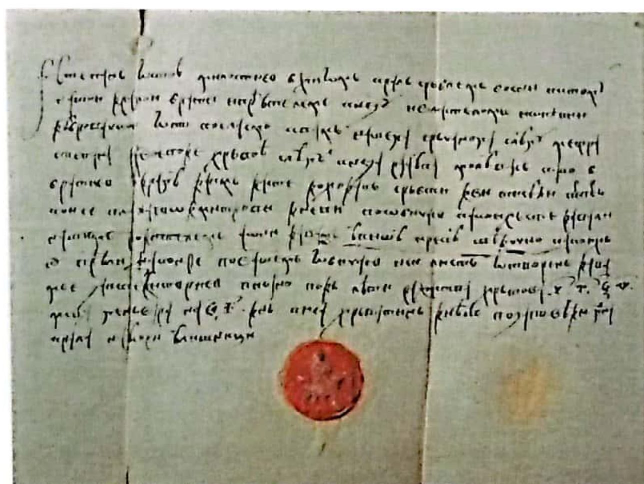
капија, али сасвим је сигурно да је у основи била као данашња капи-кула. У град се, наиме, није улазило са сјеверне стране, као данас, него са западне, стазом која је долазила са јужне стране, из Заграда.[191]

Маглајски град из 15. в. пружа слику касноготичког утврђења, без икаквих архитектонских украса, па, вјероватно, и без посебне удобности. Тврђава, ипак, својим положајем и снажном формом дјелује монументално и неосвојиво (сл.17-17а).

Спада у ред боље очуваних градитељских остварења, међутим, већина њених објеката прилагођена је новим војним потребама и техникама ратовања, па је изгубљен изворни средњовјековни облик.[192] Садашњи изглед град је добио крајем 17. и у 18. в. Гравура из времена похода Еугена Савојског на Сарајево (1697) приказује Маглај, у суштини, са свим архитектонским елементима које посједује и данас.[193] Старе куле ојачане су табијама односно бастионима са земљаним насипима. Цијели низ нових елемената одавао је складну цјелину са старијим фортификацијама.[194] У периоду изградње, вјероватно средином или током друге половине 14. в., Маглај се издвајао својим стратешким положајем и концепцијом брањеног простора. За изградњу је изабран стратешки повољан простор, па су бедеми и куле укомпоновани у већ добро брањен простор, тако да је пружао снажну заштиту својим господарима, али и одређени луксуз јер није био толико скучен у односу на остале тврђаве доњег тока Босне.[195]

Судећи према фортификацијским особинама, настанак Маглајске тврђаве И. Бојановски ставља у период краја 14. и почетка 15. в. Међутим, само на основу архитектуре тешко је одредити тачан развој градитељских фаза и живота на тврђави. Најзначајније раздобље у животу Маглајске тврђаве свакако је 15. в., као и за већину тврђава

[191] Bojanovski 1965, 72 - 73.
[192] Поповић 1995, 33.
[193] Bojanovski 1965, 63; Поповић 1995, 46.
[194] Поповић 1995, 46.
[195] Bojanovski 1965, 63.

Сл. 16 Писмо краља Остоје Дубровчанима о српском дохотку од 15. I 1399. године

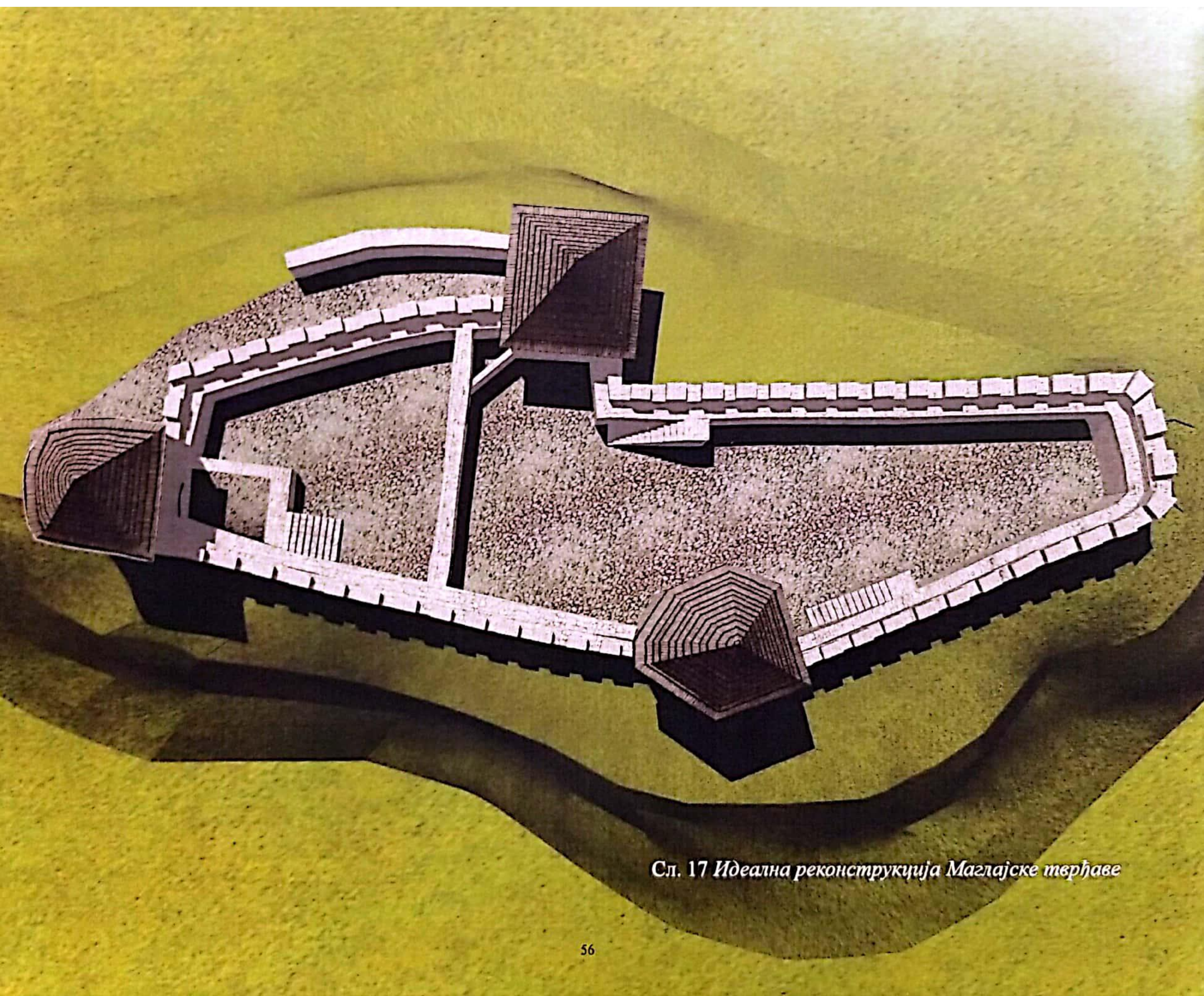
средњовјековне Босне. Већ крајем 14. в. дошло је и у нашим крајевима до употребе ватреног оружја. У исто вријеме све више јача и турски притисак. Ни једно ни друго није могло остати без знатних посљедица за развој градова. Непрекидни ратови између властеле још су више убрзали процес јачања градова.[196]

Код утврђења грађених крајем 14. и током 15. в. на територији Босне тешко је уочити процес прилагођавања ватреном оружју, упркос тврдњама појединих аутора. Топови у Босни рано улазе у употребу – ако је судити према писаним изворима и спорадичним налазима са тврђава. Међутим, на фортификацијама средњовјековних градова све до средине 15. в. нема посебно утврђених положаја за одбрамбену артиљерију. На овакав закључак можда је утицала и чињеница да је већина градова на овом подручју релативно слабо сачувана у своме изворном облику, али и недовољно истражена. Отвори какви се јављају на Маглајској тврђави евидентирани су још и на Кључу и Соколу на Пливи, и то искључиво у оквиру главне куле.[197] М. Поповић ове архитектонске иновације датира у другу половину 15. в. Такође, нема ни трагова прилагођавања бедема опсадној артиљерији, што није случајност јер је већина утврђења подигнута ван домашаја опсадних топова.[198]

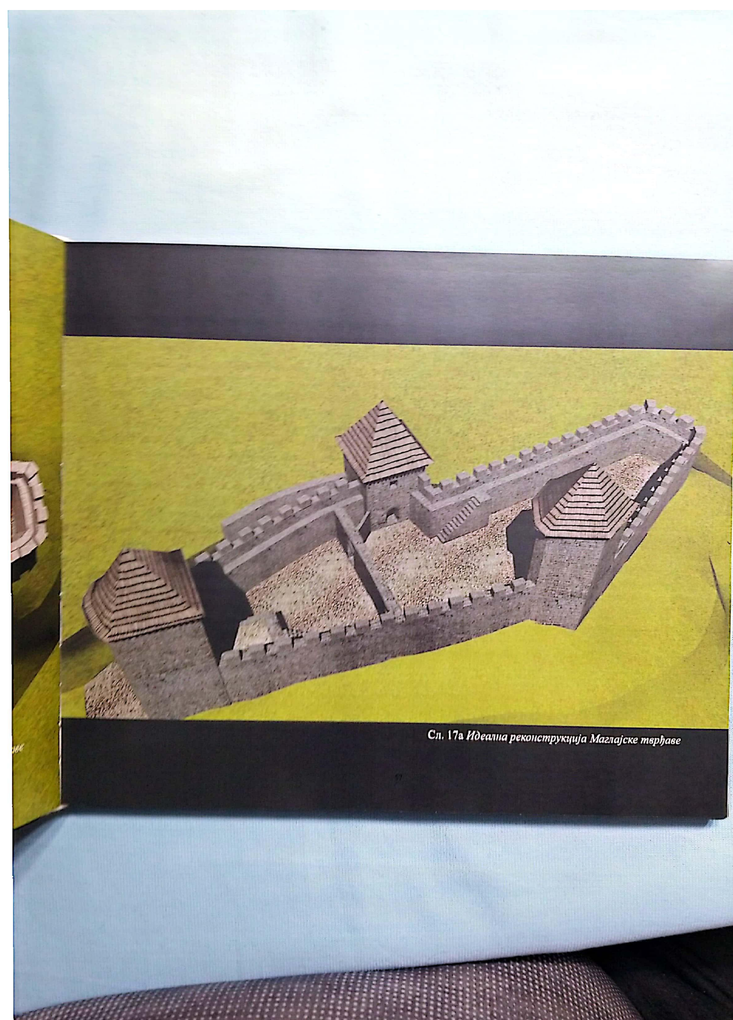
До новог замаха у развоју фортификација дошло је након турских освајања Босне и оснивања угарских бановина на сјеверу. Неке од затечених тврђава сада постају важан дио угарског крајишта. Већи значај добијају и тврђаве са турске стране границе. Све ове утврде у току сталних сукоба, који су трајали више деценија, обнављане су и прилагођаване за дејства артиљерије, што је, несумњиво, био случај и са Маглајем.[199]

---

[196] Bojanovski 1965, 73.
[197] Popović 1989, 102.
[198] Popović 1989, 103.
[199] Popović 1989, 104.

Сл. 17 *Идеална реконструкција Маглајске тврђаве*

Сл. 17а *Идеална реконструкција Маглајске тврђаве*

Једини спомен Маглаја из времена босанске самосталности налазимо у повељи коју је угарско-хрватски краљ Сигисмунд објавио 16. IX 1408. под Маглајем *„sub castro nostro Maglay"*[200], вјероватно на повратку са војног похода против Твртка II и послије катастрофалног пораза босанске властеле. Да ли је Маглај освојен прије или непосредно током похода тешко је рећи, али је сасвим сигурно да остаје неко вријеме у рукама Угара.[201] На Маглај би се могао односити и један нешто старији податак из повеље краља Стјепана Остоје Дубровчанима од 15. I 1399. Он се налазио у Усори *„ва славној војсци на Лишници"*. Град лежи на десној обали Босне покрај рјечице Лишнице, па у томе контексту М. Вега посматра и овај историјски извор као могући први помен Маглаја.[202] Знамо да је у октобру 1398. Сигисмундова војска ратовала у Усори и да је, вјероватно, правац војних удара ишао долином Босне, па се вјероватно ту супротставио краљ Остоја са бројним великашима. Остоја је остао у Усори све до краја јануара 1399. г., након чега се вратио у Сутјеску, гдје се оженио другом женом, Кујавом.[203] Истога дана (15. I 1399) у истом мјесту написао је краљ Остоја и писмо којим се од Дубровачке општине тражи исплата српског дохотка (сл.16).[204]

Судбина Маглаја након пада босанског краљевства није позната. Послије неуспјеха султана Мехмеда II под Јајцем 1464. Турци су у „ничијој земљи" формирали малу тампон-државу коју су предали на управу регенту Матији, члану династије Котроманића. У ситуацији која је за њих била врло тешка након пораза под Јајцем, Турци су се надали да ће тиме придобити народ против угарских настојања. Област босанског краља протезала се од Лашве до границе са Угарском бановином и састојала се од шест градова; највјероватније да је резиденција била у Врандуку или Травнику.[205] Матија, син Радивоја Котроманића, остао је најдуже на власти, између 1465 - 1471. г. О њему и његовој владавини знамо веома мало. Након њега, 16. IX 1471. доведен је на трон Матија Сабанчић, вјероватно из рода ситне властеле, али се ту сасвим кратко задржао. Његова оријентација ка Угарској кошатала га је посједа и дошло је до брзог укидања његове управе над овим марионетским краљевством. Ни следећи турски избор није се показао задовољавајућим нови краљ Матија Војсалић након кратке владавине скинут је са босанског трона и спасао

---

[200] Pál, Tóth 2005, 88, 144.
[201] Bojanovski 1965, 63.
[202] Vega 1957, 72 - 73; Bojanovski 1965, 63; Lovrenović 2006, 91.
[203] Bojanovski 1965, 63.
[204] Михаљчић 2009, 122.
[205] Bojanovski 1965, 65.

се захваљујућиђи Угарској интервеницији, али том приликом Турци су освојили његове градове укључујући и Добој 1476. г.[206] Ако је Маглај био укључен у краљевске градова, морао је бити освојен истом приликом кад и Добој.[207] У турским изворима 15. в. Маглај се први пут спомиње 1485. г. као *„Nahiyei kalei Maglay"*, што значи да је већ тада била формирана Маглајска нахија. У истом дефтеру спомиње се и село Маглај, са 32 породице влаха „који долазе извана и ту се настањују".[208]

Први дипломатски документ којим се Маглај признаје Турској јесте Уговор о примирју између Угарске и Турске од 20. VIII 1503., којим се, у суштини, према начелу *status quo ante* објема странама признаје оно што је већ раније стечено. Падом Сребреника у турске руке 1512. пробијена је угарска одбрамбена линија и нарушене су границе царства које су формиране још у доба Матије Корвина.[209] Од тога тренутка Маглај постаје тврђава у унутрашњости царства и није изложен већој опасности.

ЖИВОТ НА ТВРЂАВАМА

Становање у средњем вијеку несумњиво је било одраз друштвених и економских услова, а чини се да они у почетку нису ни пружали много. За становање током 13. и 14., па и већим дијелом 15. в., углавном се користе бранич-куле.[210] Писани извори за средњовјековну Усору углавном су политичко-дипломатског карактера, спорадично се јавља и по нека информација која нам показује и друге активности, углавном властеле или трговаца. Живот обичног човјека, сељака, углавном је непознат иако је на њега падао највећи терет и обавеза. Тврђаве као исходиште луксузне робе, наоружања и потрошачи велике количине хране и пића биле су примамљива мјеста за организовање насеља и тргова. Али, као такви потрошачи можемо претпоставити да су тврђаве и њени властелини били власници и села који су се налазила у ближој и даљој околини.

---

206 Husić 2008, 113-114.

207 Међутим, у дефтеру из 1468.г. најстарији за сада познати, наводи се Врандук као најсјевернији у вилајету Краљ (Bojanovski 1965, 65), и могуће да је Маглај као стратешки важан град био под турском управом у том периоду.

208 Bojanovski 1965, 65.

209 Bojanovski 1965, 66; Kreševljaković 1953, 20.

210 Horvat 2009, 34-35.

Највећи дио привредних, али и свих осталих економских активности обављао се у оквиру подграђа. Као насеобинска агломерација подграђа су карактеристична за средњи вијека у свим словенским земљама.[211] Највјероватније да су ту постојали и раскошнији објекти, који су пружали већу удобност од тврђавских просторија и да су босански великаши највећи дио времена проводили у подграђима својих утврђења. У следећим поглављима представићемо покретни археолошки материјал са тврђава у Добору, Добоју и Маглају. Цјелокупан покретни материјал потиче са археолошких ископавања и чува се у археолошкој збирци Музеја у Добоју. Мањи дио материјала већ је познат кроз различите стручне публикације, док највећи дио никад није публикован. Материјал ће бити презентован кроз његову функционалну улогу и циљ је приказати различите привредне, занатске, умјетничке и војне активности које су обављане у оквиру тврђавског комплекса или су бар били исходиште одређене робе домаћег или страног поријекла.

ПОЉОПРИВРЕДА

Доњи ток ријеке Босне дио је широког појаса руба Панонске низије. Данас је то подручје умјереноконтиненталне климе. Већи дио чине равнице и ријечне долине, дијелом мочварни терени, из којих се протежу планински масиви Вучјака, Требаве и Мајевице. Услови за пољопривреду су погодни нарочито уз плодне ријечне терасе и широки агрикултурни појас уз Саву и према залеђу, па се тако и највећи дио средњовјековних пољопривредних активности обављао на отвореним насељима или у утврђеним селима[212], док су тврђаве биле конзументи сеоске робе, мада не треба искључити ни могућност да су управо таква мјеста подстицала на пољопривредне активности, нарочито на просторима близу утврђених комплекса. Ковачнице које су биле лоциране на тврђавама или у подграђима, осим преправки и производње оружја и предмета за потребе тврђава, биле су и мјеста гдје су се производиле, поправљале или преправљале веома цијењене пољопривредне алатке.

---

211 Anđelić 1963, 188.

212 Међутим, пољопривредне алатке од гвожђа биле су права драгоцјеност, тако да није за очекивати да ће бити проналажене у великом броју на отвореним насељима, осим ако се не ради о специфичним околностима. Као примјер за то може послужити локалитет Челопека код Бијељине, гдје на великој истраженој површини није откривена ниједна пољопривредна алатка (Fekeža 2001, 266).

Пољопривредом, прије свега земљорадњом, бавио се велики проценат становништва још од најранијег периода. У средњем вијеку, као и у античком периоду, то је била основна дјелатност становништва у Посавини и јужније. Најплоднији терени били су под житарицама, а касније велики значај добија и гајење винове лозе, као и разне повртларске културе. О животу, најчешће неписмених, житеља села савременици ријетко шта казују, осим јасног означавања фискалних обавеза или законске регулативе њиховог друштвеног статуса.[213]

Археолошка потврда развоја земљорадње не даје реалну слику. Разлози томе су у недовољном броју истражених локалитета, прије свега систематски истражених, а врло често није ни било могуће утврдити првобитни изглед тих предмета, увелико уништених корозијом.[214]

Средњовјековно оруђе за земљорадњу које потиче са досадашњих археолошких истраживања можемо разликовати према начину коришћења. Једној групи би припадало оно за чије је коришћење била потребна само људска снага, а другој оруђе које је коришћено уз помоћ сточне запреге. У ову прву групу тзв. ручног алата за обрађивање земље копањем издвојени су: ашов, будак, мотика и крамп. Оруђу које је коришћено уз помоћ запреге припадају рало и плуг, односно, као сачувани археолошки налази, раоници и цртала, који су били израђени од гвожђа. Још једна група алата коришћеног за жетву, сјечење и резање усјева су: косир, срп, виле и разне врсте ножева, као вишенамјенски и неспецифичан алат.[215]

Хронолошко детерминисање представља посебан проблем с обзиром да већи број налаза не потиче са систематских археолошких истраживања, али и они који су пронађени приликом истих не потичу из сигурно одређених и издвојених културних слојева и цјелина. У таквим случајевима ослањамо се на најближе познате аналогије, свјесни реалних грешака с обзиром да се средњовјековно оруђе, према облику и намјени, с једне стране готово не разликује од античких претходника, а с друге, није претрпјело битне промјене ни до данашњих дана.[216]

Мотика као алатка имала је најширу примјену у пољопривреди. Њен назив среће се у ћирилским рукописима 14. в. и употребљава се до данас. У италијанским и латинским текстовима Дубровачког архива ова

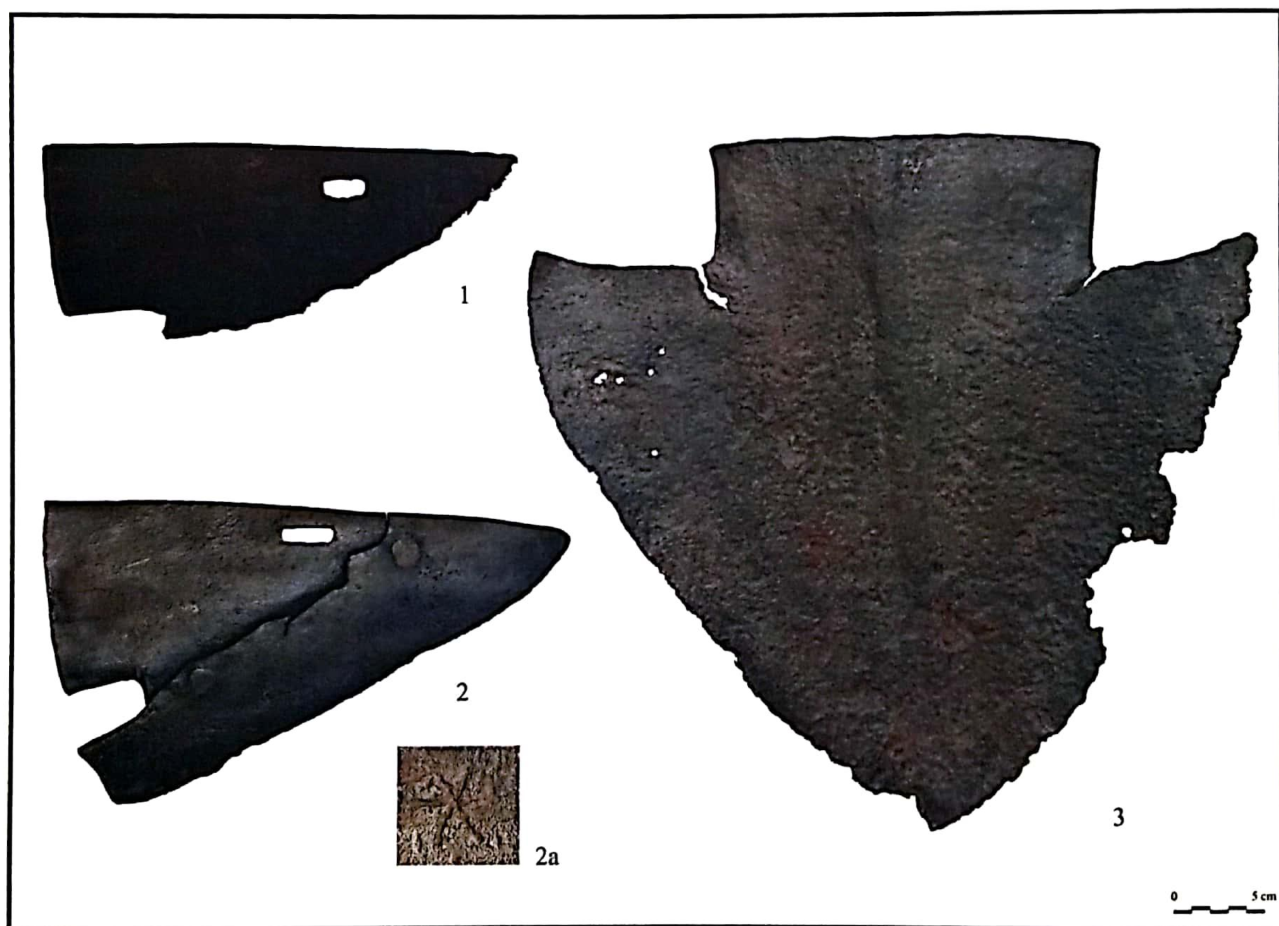
---

[213] Поповић 2004в, 64.

[214] Манојловић - Николић 2009, 191; Манојловић - Николић 2004, 27; Bulatović, Marković 2013, 225. Налази пољопривредног алата са средњовјековних налазишта на територији Босне и Херцеговине по правилу нису публиковани, а међу истраживачима су врло мало привлачили пажњу. Спорадично се наводе само илустрације без контекста или описа пронађених пољо-привредних алатки (Anđelić 1973, 135 - 136).

[215] Церовић 2001, 261; Манојловић - Николић 2009, 192; Манојловић - Николић 2004, 28.

[216] Манојловић - Николић 2004, 28.

Сл. 18 *Асиметрични раоници (1-2), сјеверна Босна*; *симетрично рало (3), сјеверна Босна*

алатка се спомиње као *moticha*, мада се чешће употребљавају називи *zapa* или *ligo*.[217] Састоји се од металног дијела који има облик трапеза или равнокраког троугла на чијем се врху налази ушица за дрвену дршку.[218] Мотика је коришћена прије свега за обрађивање поља под житарицама или приликом радова у повртњацима. Облик самог оруђа зависио је од намјене: разликовале су се мотике за окопавање винограда, рударске или пак оне за обављање финијих баштенских радова. Потврду о изгледу средњовјековне мотике срећемо, осим на археолошким налазиштима, и у ликовним и писаним изворима. На фресци из манастира Дечани из средина 14. в. приказана је мотика уског сјечива за прављење малтера.[219] Писани извори Дубровачког архива разликују три величине мотике: велику, нешто мању и малу. У њима се налазе и подаци о количини гвожђа утрошеног за израду једног комада, као и о њиховој цијени.[220] Према њима, ковач је за свој труд могао да зарачуна највише двоструку вриједност употријебљеног гвожђа, тј., у укупној цијени мотике његов рад је представљао двије трећине вриједности, а цијена готово једну трећину. Почетком 15. в. мотике су биле тешке око три и по килограма и коштале су 12 динара, док су мале имале тежину од 2,3 кг и цијену од осам динара. Постојале су и сасвим мале мотике, тежине око 0,6 кг, које су продаване по цијени од два динара. Пошто су се често ломиле, ковачи су били дужни и да их поправљају, а не само да их производе. Будући да је њихова цијена била врло висока, кметови су били приморани да их узимају под зајам од својих господара или да их краду.[221] С Доборске тврђаве, приликом првих археолошких истраживања 1961. г., на простору централног дворишта пронађена је једна мотика у слоју са материјалом из 16. в. (сл.19:4). Друге двије, из археолошке збирке Музеја у Добоју, потичу из оставе Станови код Оџака, а такође су датиране у другу половину 16. в. или рани 17. в. (сл.19:1-2). Сви примјерци припадају истом типу – са уским сјечивом трапезоидног облика.

Рала спадају у групу оруђа гдје се осим људске снаге користила и снага сточних запрега.[222] Из археолошких извора сазнајемо о изгледу металних дијелова, док о осталим конструктивним елементима сазнајемо путем ликовних и писаних извора, као и из етнолошке грађе. Прикази типолошки различитих рала налазе се на фрескама из манастира Дечани. Приказана су и на минијатурама - у ***Минхенском псалтиру*** (крај 14. в.), као и на византијским минијатурама 11 - 13. в. Први помен рала на српском језику потиче из *Земљорадничког закона* (14. в.) а односи се на

[217] Манојловић - Николић 2009, 196; Манојловић - Николић 2004, 30.
[218] Церовић 2001, 263; Шпехар 2007, 13; Цуњак 1998, 166.
[219] Манојловић - Николић 2009, 196; Церовић 2001, 263.
[220] Церовић 2001, 263.
[221] Шпехар 2007, 14.
[222] Манојловић - Николић 2009, 199.

накнаду штете када неко украде рало или раоник.[223] У латинским писаним изворима рало се среће под називима: *vomer, vomis* или *vomeris.*[224] Користило се и као мјерна јединица за земљу. Најважнију функцију при орању обављао је раоник.[225]

У конструктивном погледу, **плуг** је сложеније оруђе од рала. Састављен је од: гредеља, плаза, раоника, двију ручица, цртала (предњег сјечива), козлаца, даске и орaћих колица. Код њега је раоник асиметричан, тј. има облик правоуглог троугла чија је хипотенуза оштрица, која сијече замљу, док су друге двије стране тупе. На једној се налази усадник, којим је раоник причвршћен за плаз, док је друга слободна. Прије него раоник засијече земљу, предње сјечиво (цртало) је подсијеца и обиљежава ширину коју ће раоник захватити. Одсјечену земљу прихвата даска и преврће је на лијеву или десну страну. Додатак плугу су и колица, која омогућавају да га вуче више животиња, а самим тим и да се оре брже, лакше и дубље. Обично су га вукли коњи, док су у рала упрезани волови (сем када оно није било подешено за коње).[226] Према етнолозима, рало је старије од плуга, али су их користили и истовремено. Ширу примјену на територији средњовјековне Србије рало добија 13 - 14. в., док се плуг користи од друге половине 14. в.[227]

Податке о постојању справа за орање са асиметричним раоником имамо у грађи Дубровачког архива која потиче с краја 14. и из 15. в. То би, уједно, били и најранији помени употребе плуга на нашим просторима.[228] Иако је земљорадња била основна пољопривредна дјелатност, пронађен је релативно мали број асиметричних раоника. Разлог томе, свакако, треба тражити у степену истражености средњовјековних локалитета, али и у чињеници да је мотика, као јефтиније и за израду једноставније оруђе, била приступачнија сиромашнијим сеоским домаћинствима,[229] као и у чињеници да плуг још увијек није био одомаћена справа за орање на нашем простору. Симетрични раоници знатно су бројнији на средњовјековним локалитетима са територије Србије.[230]

---

223 Церовић 2001, 270; Bulatović, Marković 2013, 226. Најстарији помен рала налази се у Повељи манастира Св. Ђорђа Скоропостижног код Скопља, коју је издао краљ Милутин 1300. г. (Манојловић - Николић 2009, 203).

224 Busuladžić 2014, 67.

225 Церовић 2001, 270.

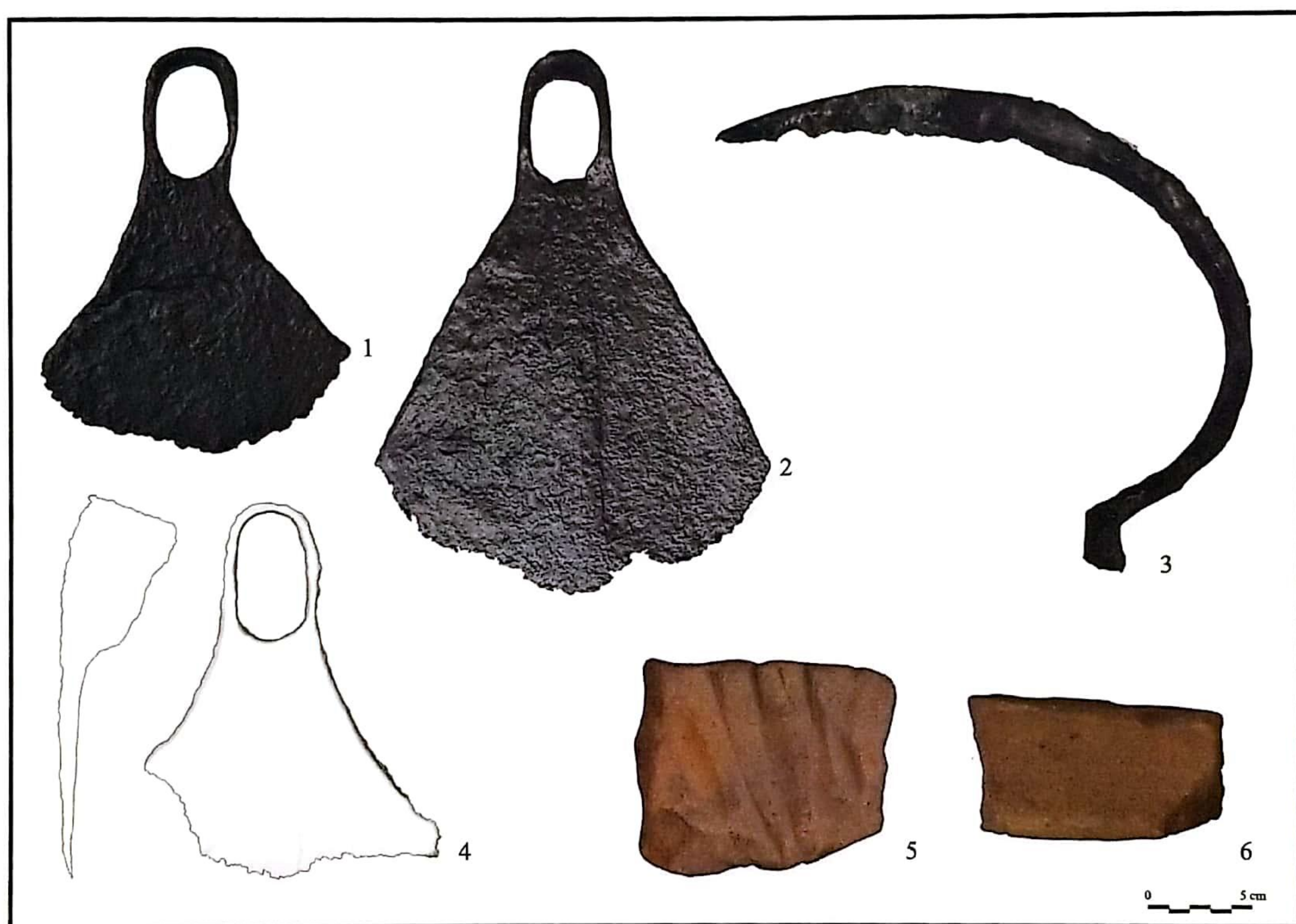
226 Церовић 2001, 271; Манојловић - Николић 2009, 199; Манојловић - Николић 2011, 34.

227 Церовић 2001, 271.

228 Манојловић - Николић 2009, 203.

229 Манојловић - Николић 2009, 200; Манојловић - Николић 2011, 38.

230 Манојловић - Николић 2009, 200.

Сл. 19 *Мотике (1-2), остава Станови; срп (3), Добор; мотика (4), Добор; брусеви: 5-6, остава Станови*

Из археолошке збирке Музеја у Добоју потичу два налаза асиметричног раоника (сл.18:1-2) и један налаз симетричног троугаоног рала (сл.18:3). Оба примјерка потичу са непознатих локалитета ширег подручја доњег тока Босне и оквирно се могу датирати у период 15 - 16. в. Хронолошко одређивање раоника доста је отежано с обзиром да се ради о предметима који дужи временски период нису мијењали изглед, посебно када је ријеч о симетричним ралима. Слична су позната из збирке Народног музеја у Београду, такође већина као случајни налази.[231] Хронолошки, већина раоника са територије Војводине припада периоду 12 - 14. в., док су налази из манастира Намасија доказ о дуготрајности истих форми, као и код већине средњовјековног оруђа. Симетрични раоници најбројнији су на територији Бугарске и најчешће су датирани у период 12 - 14. в. Слична је ситуација и на средњовјековним локалитетима Румуније и Русије, док је на чешком и словачком простору чешћа појава оваквих раоника и у периоду 8 - 11. в.[232] На простору Мађарске симетрични рала јављају се током 13. в. с широком примјеном током 15. в. и у употреби су до почетка 18. в. када их потискују асиметрични раониц.[233]

Код **српа** сјечиво је преко трна насађено на дрвену држалицу, са којом се налази у истој равни. Ријеч је о оруђу са кратком дршком и лучно обликованим или различито повијеним сјечивом, са или без зубаца. Назубљени типови су нешто старији и користили су се првенствено у медитеранским областима, будући да су погодни за сјечење тврђих и сувих стабљика.[234] Основни облик познат је још од касне праисторије, модификован током римског периода у тзв. уравнотежени срп. Осим у пољопривреди, употребљаван је и при обрађивању таваница од гипса или штука, који је садржао уситњену сламу. У античким изворима срп се среће под називима *falx messoria* и *falx stramentaria*, док се током средњег вијека користи назив или латински термин *falx*.[235] То је доста честа пољопривредна алатка која се не разликује битно од античких, али ни од данашњих.[236] У археолошком контексту, са територије Босне није познат овај тип алатке из средњовјековног периода, барем до сада није публикован. Примјерак с Добора пронађен је у тзв. тумула „О"[237] и, према пратећим налазима, али и типолошким карактеристикама, може се датирати у 15. в. (сл.19:3).

---

231 Церовић 2001, 272.
232 Манојловић - Николић 2009, 201.
233 Ringer 2006, 220-221.
234 Шпехар 2006, 27; Манојловић - Николић 2009, 207; Церовић 2001, 267.
235 Шпехар 2006, 28; Busuladžić 2014, 73.
236 Манојловић - Николић 2009, 207; Štular 2009, 88.
237 Bojanovski 1981, 21.

Доста бројни налази потичу са Сталаћа, од којих су два откривена на простору ковачнице. Сви се примјерци датирају у период 14 - 15. в.[238] Од три налаза са Београдске тврђаве, само је један типолошки одређен 15 - 16. в.[239] Сличан примјерак откривен је и у Вршачком замку, највјероватније из хоризонта 15. в.[240] Налази с Чањева употпуњују слику о употреби и дистрибуцији српова на утврђењима током 16. в.[241]

Важан ликовни извор о изгледу и употреби српа у средњем вијеку представљају фреске. На фресци манастира Раваница у руци пророка Захарије насликан је срп са назубљеном оштрицом, што потврђује њихову примјену и у 14. в. Издужено сјечиво српа приказано је у руци пророка Захарије и на фресци Цркве Св. Димитрија у Пећи из 14-15. в.[242]

Веома су занимљиви народни обичаји и вјеровања у вези са овом алатком. Сматра се да срп растјерује демоне, па је из тих разлога стављан у колијевку новорођенчета, али и на груди покојника.[243]

ЗАНАТСТВО

Проучавање занатства у градским насељима средњовјековне Босне заснива се на материјалним, ликовним и писаним изворима. Са развојем феудализма и јачањем привредне моћи, производи сеоских занатлија све су мање могли да задовоље захтјевније и естетске критеријуме властеле, па се тако за израђивање сложенијих објеката и ситнијих предмета често позивају страни, углавном дубровачки, мајстори и занатлије у службу на одређено вријеме и под одређеним условима. Пошто се у Дубровнику пронађе погодна личност, у Нотаријату се склапа уговор у коме се наводе: име мајстора, вријеме трајања службе, врста посла, висина и начин исплате. Из ових уговора се види да на дворове обласних господара и босанских краљева долазе дубровачки клесари, златари, дрводјеље, кројачи,

---

238 Minić, Vukadin 2007, 131 - 132.
239 Шпехар 2006, 28.
240 Брмболић 2009, 97.
241 Čimin 2008, 211.
242 Шпехар 2006, 27 - 28; Манојловић - Николић 2009, 209 - 210; Церовић 2001, 267. М. Цуњак доноси погрешан податак, али и цитат о томе да су ликовни прикази српова познати на стећцима (Цуњак 1998, 171). Исти аутор даље наводи да су типолошки исти примјерци српова са Смедеревске тврђаве познати из Босне, наводећи опет погрешан цитат (Цуњак 1998, 172).
243 Манојловић - Николић 2009, 209; Štular 2009, 89.

музичари.[244] Међутим, ово се односи само на веће привредне центре који настају око рудника, те дворске и краљевске резиденције. Историјски извори највише података дају управо о таквим мјестима: Сребреници, Зворнику, Олову, Прачи, Високом, Фојници, Крешеву.[245]

Занатска производња ван градских насеља углавном је била сеоског карактера и својим обимом задовољавала потребе малог броја људи или војну посаду на тврђави.[246] Доста бројни налази предмета свакодневне употребе, те они који говоре о специфичним активностима, откривени су на тврђавама. Иако првенствено војног карактера, тврђаве су привлачиле разне друге социјалне групе становништва које су своје активности обављале у подграђима. Дјелимично су и били ангажовани од стране војне посаде за преправке или израду оружја, али и предмета неопходних за свакодневно обављање животних активности. Изгледа да је ковачки занат био најраширенија појава међу домаћим занатлијама. Нова металуршка и технолошка знања 14. в. довела су до усавршавања оруђа и оружја, што је утицало и на друге сфере живота, развој занимања и заната, као и на додатну диференцијацију ковачке професије.[247] Значај ковача у средњем вијеку одређује чињеница да је његов рад, првенствено као произвођача оруђа и оружја, неопходан за рад осталих занатлија и других занимања, као и за војну службу. Колико је оруђе било важно (било пољопривредно или рударско), свједоче високе цијене самог алата, али и казни за његову крађу.[248] Зависно од мјеста боравка, ковачи су пословали у оквиру локалне радионице или насеља. Владарске ковачнице у Босни, барем у почетку, налазиле су се близу двора или у оквиру дворског комплекса, нпр. оне у Бобовцу.[249] Са успоном рударства, читава насеља, али и појединачне радионице и топионице, граде се што ближе руднику ради јефтинијег и бржег транспорта.

Док о трговини ковачким производима понешто сазнајемо из сачуваних закона, неки од њих се као трговачки артикли помињу и у тестаментима. Тако се, осим потковица (чије су цијене биле нормиране), помињу и

[244] Ковачевић - Којић 1978, 201.
[245] Ковачевић - Којић 1978, 84.
[246] Ковачевић - Којић 1959, 280.
[247] Фостиков 2012, 107.
[248] Фостиков 2012, 112.
[249] Ковачевић - Којић 1978, 208; Фостиков 2012, 115. Слична ситуација евидентирана је и на локалитетима у Србији. Тако су испред ковачнице Сталаћа, која се у основи бавила производњом оружја и опреме за ратнике и њихове коње, сем стријела у самој ковачници, нађена и два српа и један косир, који свједоче да се овдје, према потреби, израђивало и поправљало и пољопривредно оруђе, као и други предмети (Фостиков 2012, 110).

гвоздене полуге, багламе, шарке, кључеви, катанци, казани, гвожђе за лемеше, ексери, а у радњама дубровачких трговаца, попут оне Марина Весеоковића, налазе се седла, штитови и лукови, као и бројне игле (чак 1. 000 комада).[250]

У периоду мира, главна улога занатлије сводила се на бављење занатом и извршавање одређених обавеза, а његов значај почивао је на функцији произвођача, који је намиривао различите потребе свога господара или пак потраживања тржишта. Међутим, у случају рата, похода, као и приликом опсаде или одбране тврђаве, занатлије су, према правилу, добијале додатну – војну функцију - у армији господара или у одбрани свога утврђеног боравишта.[251]

ОБРАДА ДРВЕТА

Обрада дрвета и дрвне грађе један је од најзаступљенијих видова грађевинских активности у средњовјековном периоду. Иако је ријеч о објектима и предметима који су због непостојаности материјала готово у цијелости пропали, анализирањем већег броја алата и оруђа, као и писаних и ликовних трагова, могу се реконструисати основни елементи крајњих продуката. Обрада дрвета је првенствено подразумијевала врло сложен производни процес који је укључивао широку лепезу различитих мајстора: дрвосјеча, столара, дуборезаца, а, временом, и уско специјализованих занатлија које су се бавиле израђивањем појединих детаља или посебних предмета.[252] Њихова улога у изградњи, али и преправкама тврђава била је неизоставна. Највећи дио покретног мобилијара на тврђавама управо је био од дрвета, док је и већина конструктивних дијелова такође од дрвета, укључујући међуспратне конструкције, степенице, кровове, шетне стазе за војну посаду, дрвене бараке и пратеће објекте. Нажалост, већина тих сложених процеса производње – од обарања дрвета до финалне обраде – још је увијек непозната. Ликовни прикази на европским минијатурама позног средњег вијека дају нам мали увид у сложене активности обрађивања дрвета. Можемо претпоставити да су се у истом периоду слични или исти процеси одвијали и на нашем терену.

---

[250] Фостиков 2012, 109.
[251] Фостиков, Петровић 2014, 60.
[252] Busuladžić 2014, 21.

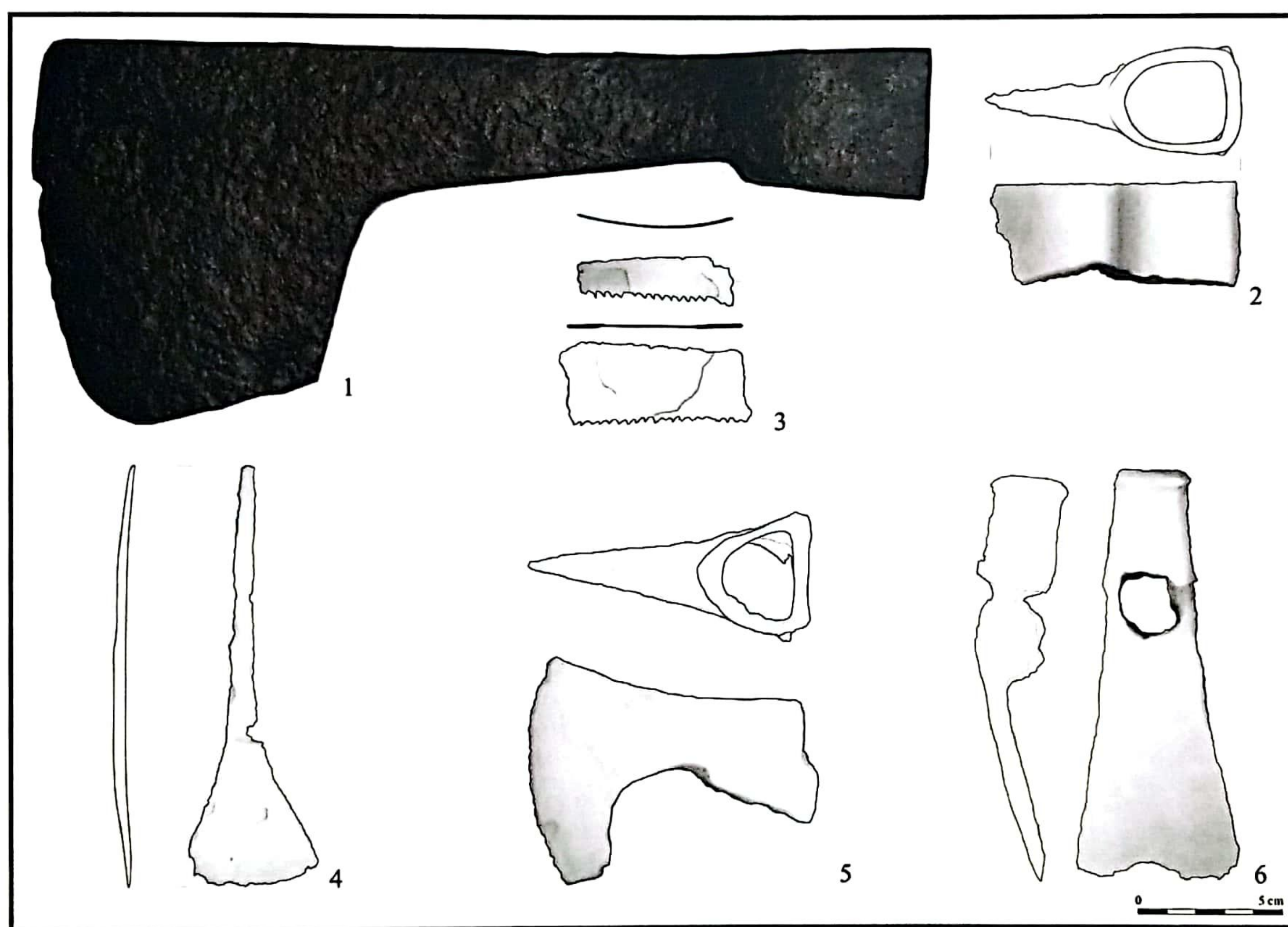
С обзиром на велика природна богатства, посебно шумска, подручје данашње Босне било је интензивно кориштено као шумски ресурс, а сјеча и обрада, те употреба дрвета као захвалног грађевинског материјала масовно су заступљене. Прве доказе о искориштавању шума, кроз налазе бројног алата, срећемо од античког периода.[253] Многобројни примјерци одговарајућег алата указују на неколико фаза у процесу обрађивања дрвета: прву је чинило обарање стабала (сјекирама и тестерама), затим слиједи њихово транспортовање, па груба обрада (сјекирама), док је завршну фазу представљало израђивање финалних производа различитих намјена (кесером, тестером, сврдлом).

Најзаступљенији појединачни налази припадају сјекирама. **Сјекиру** чине гвоздено сјечиво и дрвена држалица, који су међусобно усправно постављени преко ушице, са отвором за дршку различитог облика (кружни, овални или правоугаони).[254] Већи и масивнији примјерци, са конвекснију изведеном оштрицом, служили су првенствено за обарање дрвећа, док су лакши типови, са ужом сјечицом, кориштени за поткресивање грана и сјечу цјепаница. Постојале су и минијатурне сјекире за резбарење и фини дуборезачки рад. Међутим, употребљавали су их и рудари, месари итд.[255]

У латинским изворима срећу се под називима *securis* или *securis simplex*.[256] Иако овај назив обједињује сјекире и брадве, оне су се, ипак, међусобно разликовале, како према функцији, тако и према облику. Наиме, сјекире су служиле за сјечење и цијепање стабала дрвећа, док су брадве кориштене за обраду дрвета дјељањем. Стога сјекире имају оштрицу постављену паралелно са држалицом, док су код брадве оне постављене под одређеним углом. Током средњег вијека, сјекире су задржале скоро исти облик и функцију као у антици. О томе свједоче и представе на фрескама и минијатурама.[257]

Из археолошке збирке Музеја у Добоју познато је укупно пет примјерака сјекира. Три (налази из оставе Станови и случајни налаз из сјеверне Босне) спадају у сјекире са издуженим сјечивом и дужим или краћим трапезоидним вратом, чија је доња ивица изведена конкавно. Доња ивица сјечива пружа се равно и склапа туп угао са вратом, затим се ломи под тупим углом и спаја са лучно обликованом оштрицом. Сјекире из оставе Станови датирају се у период друге половине 16. в. (сл.21:5-7). Примјерци са Београдске тврђаве датирани су у период 14 -

[253] Busuladžić 2014, 21.
[254] Шпехар 2007, 34.
[255] Шпехар 2007, 34.
[256] Busuladžić 2014, 24.
[257] Шпехар 2007, 34.

Сл. 20 *Сјекира (1), сјеверна Босна; сјекира (2), Добор; пиле (3), Добор; стругика (4), Добор; сјекира (5), Добор; кесер* (6), Добор

17. в., док налази са тврђаве Бач припадају раздобљу 15 - 16. в.[258] Сјекира из манастира Студеница ближе је датирана према проналаску у слоју рушења с краја 14. и првих деценија 15. в.[259]

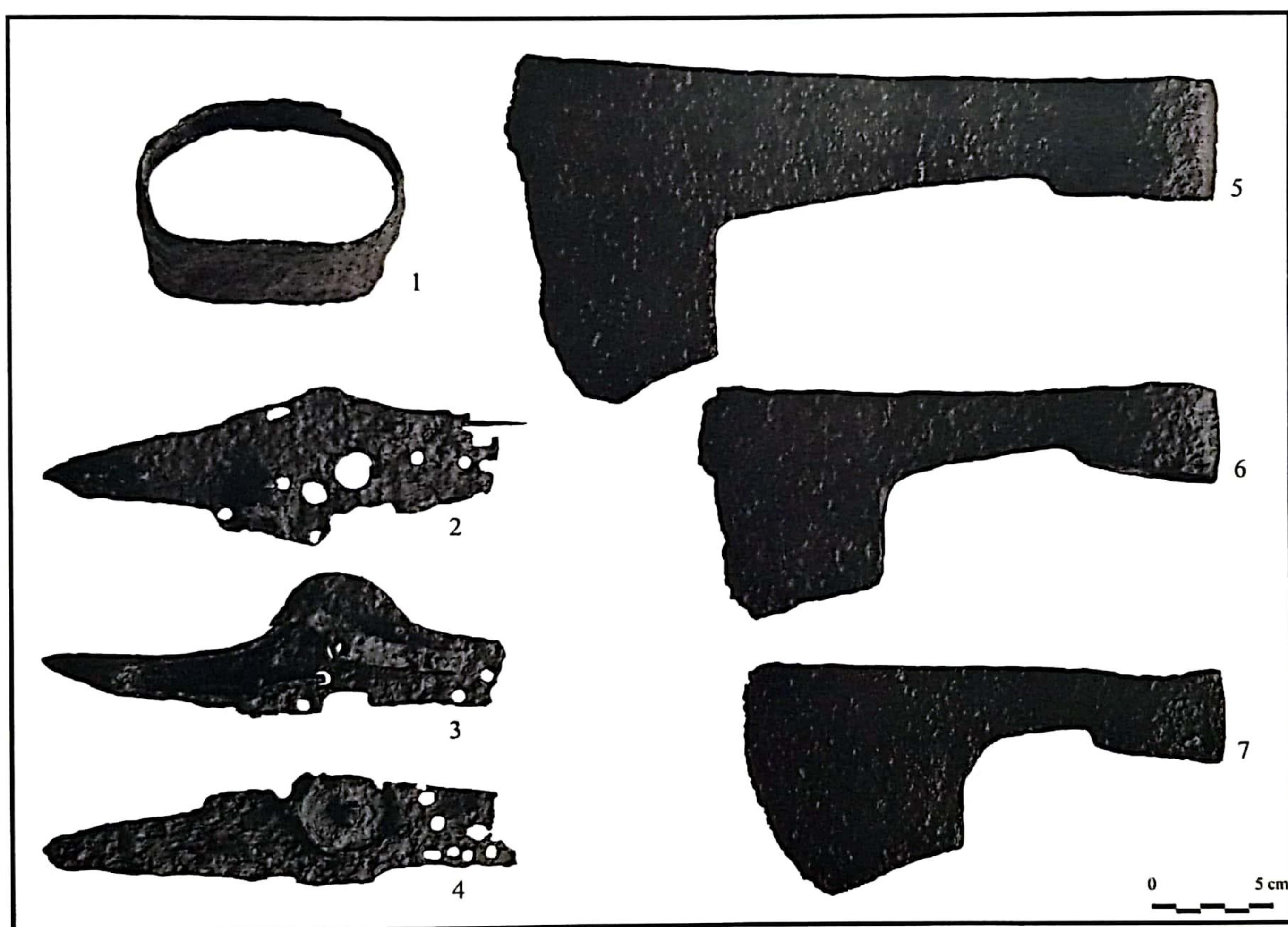
Тестера се углавном састојала од дршке и назубљеног сјечива. Била је намијењена првенствено за обрађивање дрвета и мекшег камена, као и за поткресивање воћа, али постојале су и хируршке тестере. Током пољопривредних радова углавном је кориштена за поткресивање грана, и то у случајевима када је употреба косира била немогућа.[260] Таква тестера имала је зупце који су омогућавали сјечење у оба правца. На основу очуваних остатака може се закључити да су, осим тестере-нож, за сјечење дрвета употребљаване и лучне или тракасте тестере. Већина лучних тестера има сјечиво причвршћено за лук нитнама, тако да је могло бити замијењено када се истроши или поломи. Зупци сјечива били су равни, у виду једнакокраких или једнакостраних троуглова, лучни или испреплетени. У античким писаним изворима за тестеру се користи назив *serra*, а за мале примјерке *serrula*, док се ручна тестера назива *serrula manubriata* или *lupus*.[261]

На Доборској тврђави, приликом ископавања централног дворишта 1961. године, откривена су два фрагментована сјечива тестере (сл.20:3), са зубима у облику једнакокраког троугла, добро очувана; припадају типу, највјероватније, лучних тестера. Налази са Добора потичу из хоризонта 15 - 17. в. На Београдској тврђави откривен је само један примјерак ручне тестере; потиче из слоја друге половине 17. в.[262], док су налази из манастира Намасија широко датирани 15 - 17. в.[263] Један примјерак ручне тестере откривен је и у рушевинама средњовјековне куће у Султићима код Коњица. Према П. Анђелићу, осим стамбеног карактера, кућа је служила и као ковачка радња и датује се у 14 - 15. в.[264]

Кесер се јавља се заједно са сјекиром под заједничким називом *ascia*. Међутим, код кесера је сјечиво хоризонтално постављено у односу на дршку. У радном процесу клизио је низ дрво, за разлику од сјекире.[265] Током

---

258 Шпехар 2007, 36.
259 Поповић 2015, 243.
260 Шпехар 2006, 48.
261 Шпехар 2006, 49; Busuladžić 2014, 35.
262 Шпехар 2006, 49.
263 Брмболић 1985, 10.
264 Anđelić 1975a, 257 - 260.
265 Busuladžić 2014, 41.

Сл. 21 *Узенгије (1), остава Станови; механизам пушке колашице (2-4), остава Станови; сјекире (5-7), остава Станови*

римског периода настају различити типови: са равним или засвођеним сјечивима, постављеним под малим углом у односу на усадник, затим они са лучним сјечивом, као и двојни кесери. Оруђе, међутим, увијек има широко сјечиво, више или мање повијено и у горњем дијелу преломљено, тако да његов крај лежи испод средине усадника. Сјечиво може бити доста дугачко и понекад завршава испод усадника, који је често цилиндричан како би се постигла стабилност дршке. Кесери првенствено служе за обрађивање дрвета, тј. окресивање и глачање, мада се у појединим ликовним сценама приказују и као алатке зидара и клесара.[266]

Са Доборске тврђаве потиче налаз кесера са сјечивом „расцијепљеним" на два крака (сл.20:6), док је чекић са супротне стране полигоналног пресјека. Оба крака сјечива благо су повијена. Алатка има округлу ушицу за дршку. Овај тип кесера јавља се већ током 12. в., према налазима са Раса, док идентичан примјерак потиче са Београдске тврђаве, гдје је датиран у период 16 - 17. в.[267] Кесери из манастира Студенице пронађен је у затвореном археолошком слоју у приземној просторији Грађевине II, датиран с почетка 17. в.[268]

ОБРАДА ТЕКСТИЛА

Обрада коже и израда разних кожних предмета неопходних и тврђавској посади и цивилном становништву документоване су претежно одговарајућим алатом, док су остаци готових предмета готово непознати. Исто можемо рећи и за обраду текстила. При томе, неопходно је напоменути да обрада текстила и коже индиректно указује на постојање сточарства, које није непосредно потврђено налазима одговарајућих предмета материјалне културе. Откривене алатке коришћене су за обрађивање коже (кожарски нож), текстила (маказе) и шивење (напрстак, игленица).

У античким изворима **маказе** се срећу под називима: *forfex, forpex, axitia,* затим и као *forficules* (мале маказе за сјечење биљака), те *forfices* (маказе за сјечење воћа). Ова алатка се састоји од једног пара сјечива спојених преко зглоба заковком. Зглобне маказе кориштене су за сјечење пергамента и папира, обрађивање тканина и као дио тоалетног прибора. Изглед средњовјековних маказа приказан је и на фрескама, као што је представа еванђелисте Луке из друге

[266] Шпехар 2006, 47; Busuladžić 2014, 42; Цуњак 1998, 176.
[267] Шпехар 2006, 48.
[268] Поповић 2015, 243.сл.158, бр.299.

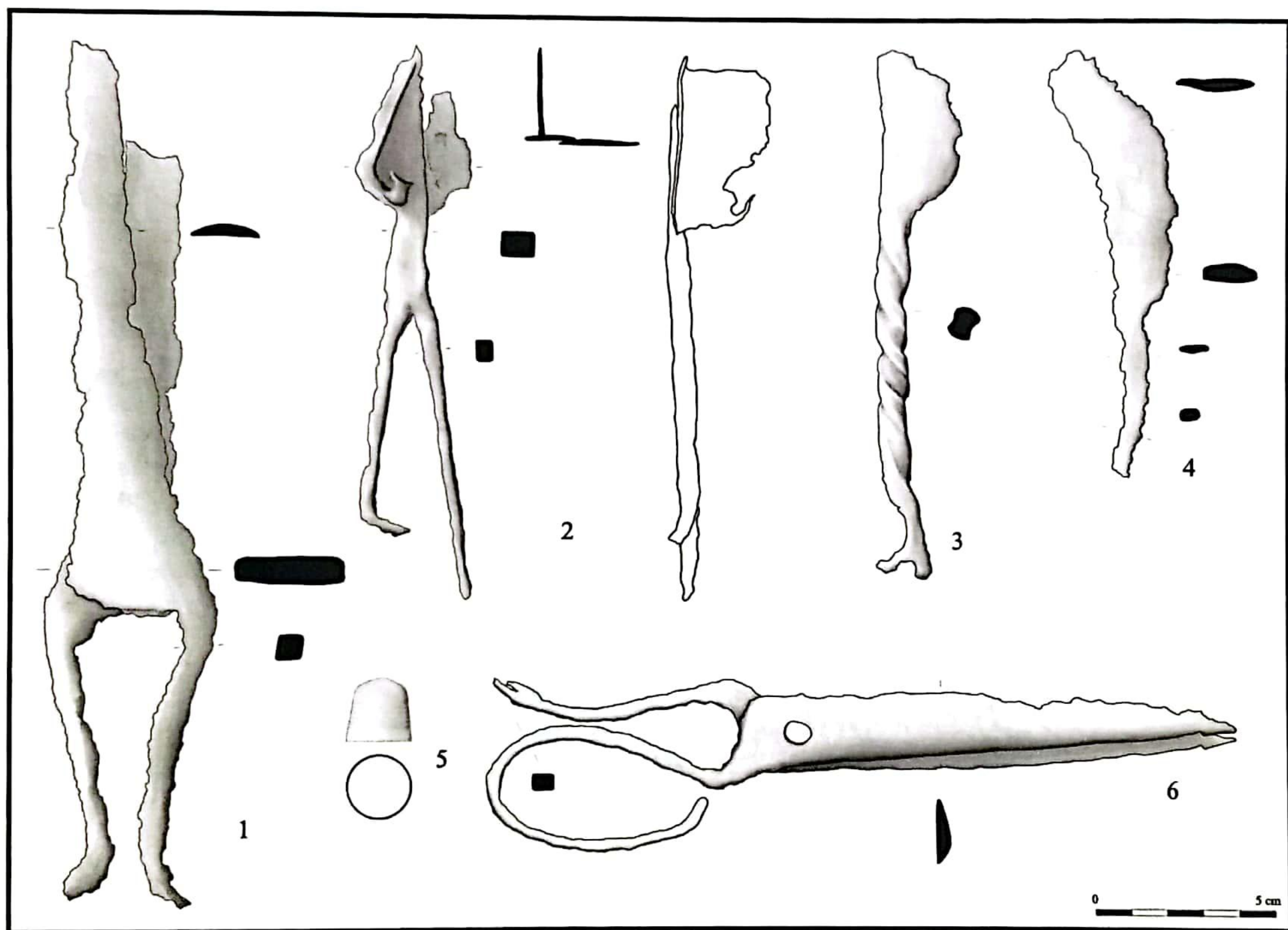
половине 14. в. која се налази у краљевој цркви у манастиру Студеница.[269] На простору Доборске тврђаве пронађена су два примјерка (сл.22:1-2), док са Добојске потиче један примјерак маказа (сл.22:6). Веће и масивније, кројачке, очигледно су служиле за израђивање одјевних и других предмета од пуније и чвршће тканине или коже, док су мање представљале дио тоалетног прибора, али и предмете неопходне у кућној радиности. Дводијелне маказе са формираним отворима за прсте у средњоевропским земљама познате су још између 9. и 10. в., а приближно од тога времена почињу се јављати и на Балкану.[270] Запажа се да су у познијем периоду најчешће налажене у насељима градског типа. Примјерци са Београдске тврђаве и Великог града Смедеревске тврђаве датирају између 15. и 16. в.[271], док слоју 15. в. припадају налази са Бобовца[272], из Челопека[273] и Сталаћа.[274]

Други примјерак са Добора припада типу тзв. *мум маказа* или маказама за фитиљ (сл.22:2). Слични примјерци откривени су и у манастиру Намасија[275], као и у Великом граду Смедеревске тврђаве и на Београдској тврђави, гдје су датиране у раздобље од 15. до 17. в.[276]

Непосредни докази о шивачким активностима потврђени су налазима напрстка и коштаних игленица са Добора. Напрстак од бронзе откривен је у централном дворишту (сл.22:5). Купастог је облика, отвор је са доње стране и по цијелој површини има ситна удубљења, чија величина показује да је служио при шивењу танком металном иглом. Спада у ред предмета за чије су датирање пресудне околности налажења, пошто дуго времена није мијењао облик, димензије, а ни материјал од којег је направљен. Релативно често се срећу на утврђењима и градским насељима 15 - 17. в.[277] У етнолошком материјалу и у савременом кројачком занату отворени напрсци

---

[269] Шпехар 2007, 56.
[270] Minić, Vukadin 2007, 138; Fekež 2001, 268. Занимљиво је да се у попису доборске имовине често спомињу маказе, па се тако код једног дубровачког трговца у Зворнику нашло 72 комада маказа, очигледно намијењених продаји. Поменути трговац имао је једну кутију и пет берберских маказа (*farfeze 5 da barbero*) Ковачевић - Којић 1978, 216.
[271] Шпехар 2007, 58 - 59; Цуњак 1998, 180 - 181.
[272] Anđelić 1973, 198 - 199.
[273] Fekeža 2001, 268.
[274] Minić, Vukadin 2007, 138.
[275] Брмболић 1985, 11.
[276] Шпехар 2007, 60; Цуњак 1998, 180 - 181.
[277] Čimina 2008, 208.

Сл. 22 *Маказе (1-2), Добор; нож (3), Добој; нож (4), Добор; напрстак (5), Добор; маказе (6), Добој*

сматрају се мушким – кројачким, за разлику од затворених – женских, који су употребљавани претежно у кућној радиности.[278]

Мале игле, шила и још неки ситнији предмети неопходни при шивењу чувани су у посебним кутијама – **игленицама**. Како су кутије обично биле од дрвета, а кесице од текстила или коже, у археолошком контексту ти примјерци нису познати. Сачуване су само оне скупоцјене, рађене од кости. Са Добора потичу два примјерка игленица (сл.26:12-13). Рађене су од кости, у техници токарења, са више прстенастих ребара, од којих је посљедње требало да служи за везивање врећице. У Сталаћу, у централном дијелу палате, пронађена је једна игленица, тј. као и у нашем случају, њен горњи дио од кости. Иако крајње једноставни, ови типови игленица представљали су својеврсне драгоцјености.[279]

Посебну групу чине алатке за обрађивање коже. У питању су **ножеви** специфичног облика, са повијеним сјечивима и тордираним дршкама. Према облику, јављају се у три основна вида: први се одликује хоризонтално тордираном дршком, на коју је у истој равни постављено једно или два лучна сјечива троугаоног облика; врх сјечива могао је бити повијен у смјеру супротно од оштрице. Код ножа са два сјечива оштрице су окренуте у истом или различитим смјеровима. Занимљиво је да се код већине таквих примјерака на дршци налази гвоздени прстен, чија је функција за сада непозната. Јавља се и нож који обликом подсјећа на стругач за дрво, али је малих димензија, па се њиме руковало једном руком, при чему се сјечиво превлачило преко површине коже ка тијелу. Познати су и примјерци код којих је дршка постављена у истој равни са сјечивом.[280] Њихов облик познат је још од антике и срећу се под називима *culter crepidarius* или *cultellus crepidarius*.[281] У средњем вијеку поново се појављују почев од 13. в., и то у неизмијењеном облику.[282] Карактеристични су за бројна средњовјековна налазишта, углавном се јављају на утврђењима и у манастирским комплексима.[283] Са Доборске тврђаве потиче усамљен примјерак, са доста оштећеним сјечивом (сл.22:3). Примјерци са Маглича са два повијена лучна сјечива и тордираном дршком датирају

---

[278] Minić, Vukadin 2007, 138.
[279] Minić, Vukadin 2007, 138.Детаљније у дијелу о алаткама од кости и рога.
[280] Шпехар 2007, 53.
[281] Busuladžić 2014, 123; Popović 2012, 185.
[282] Popović 2012, 185.
[283] Popović 2012, 185; Anđelić 1973, 135; Minić, Vukadin 2007, 138 - 139; Шпехар 2007, 53 - 54; Миловановић 1986, 105; Брмболић 2009, 97; Цуњак 1998, 178 - 179; Нађ 1961, таб. V, сл. 11; Брмболић 1985, 11.

се у 14. или прве деценије 15. в.[284], док примјерци са Сталаћа који умјесто оштрице имају лепезасти стругач и лучно сјечиво такође припадају истом хоризонту.[285]

Уз ове примјерке кожарског алата може се сврстати и једна **струшка** са дршком правоугаоног пресјека и широким лепезастим сјечивом (сл.20:4). Судећи према релативно бројним археолошким налазима, струшке су кориштене током цијелог средњег вијека, а и у каснијим раздобљима. Сасвим сигурно је ријеч о вишенамјенској алатки која је често кориштена и у домаћинству.[286] Примјерак са Добора најприје би се могао датирати у млађи турски хоризонт.

Из писаних извора сазнајемо да се у оквиру домаће радиности производила раша, бијела и црна груба тканина која је служила за подмиривање потреба становништва.[287] С обзиром на развијено сточарство, Босна је имала довољно вуне, веома важне текстилне сировине. Али због слабог квалитета, у Дубровнику је било забрањено мијешати је са каталонском и другим вунама квалитетније врсте.[288] Већ пред крај владавине Твртка I на двору су унајмљивани мајстори за ткање из Дубровника, који су радили на омекшивању грубе раше. На двору су се налазили само подстригачи, који су обављали завршне радове.[289] Херцег Стјепан је 1449. г. у Новом подигао радионицу за обрађивање чохе. Разним повластицама покушавао је да привуче мајсторе, али је у томе имао доста потешкоћа јер су га Дубровчани и Млечани, погођени конкуренцијом, на разне начине покушавали спутати, нарочито у набавци опреме и прибора за бојење.[290]

Веома је мало ликовних извора који би показали како су били обучени босански племићи. Портрети жупана Прибила и синова, ктитора припрате манастирске цркве у Добруну, указују на доста шематизовану представу одјеће: дуга хаљина која се закопчава од грла до ногу, скупоцјени појас – све елементе налазимо на портретима велможа из истог периода у Србији 14. в. На стећцима је одјећа приказана такође шематизовано, као, на примјер, на некрополи у Радимљу, гдје је мушка одјећа приказана са плисираном сукњом, узаним горњим дијелом и појасом. На познатом ковчегу Св. Шимуна у Задру појављују се портрети босанског племства обученог према оновременој

---

[284] Popović 2012, 185.
[285] Minić, Vukadin 2007, 138.
[286] Popović 2012, 186.
[287] Ковачевић 1959, 280; Anđelić 1984a, 541.
[288] Ковачевић - Којић 1978, 312.
[289] Ковачевић - Којић 1978, 312; Ковачевић 1959, 184.
[290] Ковачевић - Којић 1978, 312.

моди која је владала у средњој Европи друге половине 14. в. Зна се да је босанска властела поручивала одјећу из Дубровника или је добијала на поклон, као што је касније примала сличне поклоне из Угарске. Тако су Дубровчани 1417. војводи Сандаљу Хранићу поклонили *...unam giorneam de fustaneo et caligas et capiteum de panno...*[291]

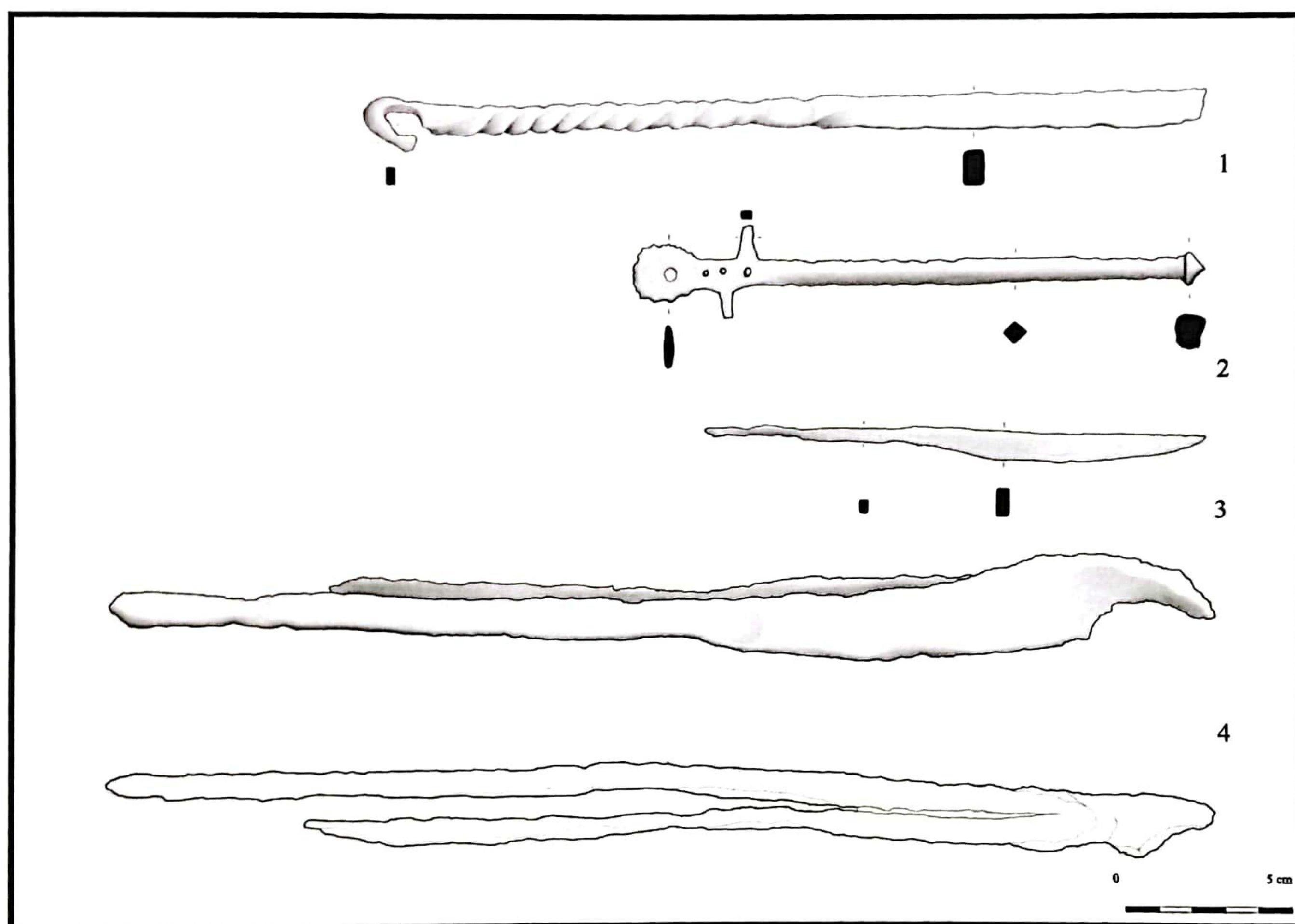
Начин одијевања у средњовјековној Босни имао је извјесне специфичности. Као и у другим дијеловима Европе, текстил је осим своје функционалне улоге био значајан у оквиру различитих идеолошких и симболичких значења за елиту.[292]

Према опису савременика Константина Филозофа и пољског љетописца Длугоша, босанска и српска властела издвајала се према начину одијевања од западноевропских витезова. Били су обучени на својствен начин, који се одликује сјајем и кићеношћу.[293] На надгробним плочама на Бобовцу приказане су пластичне фигуре умрлих у витешкој ношњи. Веома слична мода јавља се и међу угарским и њемачким витезовима. Међутим, поставља се питање да ли је то био шаблон према коме су израђиване плоче или је ношња покојника заснована на аутентичним приказима оновремене ношње на босанском двору. Необична сличност са плочама из Угарске наводи на идеју да су рађене према шаблонима, ако не и од истих мајстора. Треба имати на уму да је у већем дијелу континенталне Европе владала готичка мода, а у тај круг била је укључена и средњовјековна Босна са својим регионалним карактеристикама.[294]

Скупоцјени огртачи постављени крзном специфичан су дио ношње европске властеле, па тако и оне босанске. Оштра босанска клима захтијевала је огртаче постављене крзном, углавном од лисице, вука, зеца или вјеверице. Хермелин је такође украшавао скупоцјене огртаче високог племства. Чувена шуба-огртач, која се спомиње у депозиту херцега Стјепана Косаче као дар угарског краља Матије, црвена, постављена крзном, коју у наслијеђе оставља сину, била је изузетно луксузан примјерак одијевања. Посланик херцега Владислава Стјепан Вукмановић имао је 1471. г. једну скупоцјену крзном постављену шубу. Ти луксузни, крзном постављени огртачи остављани су обично у наслијеђе блиским сродницима и пријатељима.[295]

Тканине су у средњем вијеку биле веома цијењена роба и имале су врло високу цијену. Босанска властела 14. и 15. в. није оскудијевала у новцу јер је експлоатација рудника сребра и олова доносила веома добре приходе, тако

291 Радојковић 1995, 68.
292 Cvetković 2015, 34.
293 Ковачевић - Којић 1978, 320; Радојковић 1995, 68; Radojković 1973, 225.
294 Радојковић 1995, 68.
295 Радојковић 1995, 69; Ковачевић - Којић 1978, 317; Radojković 1973, 225; Anđelić 1984a, 546.

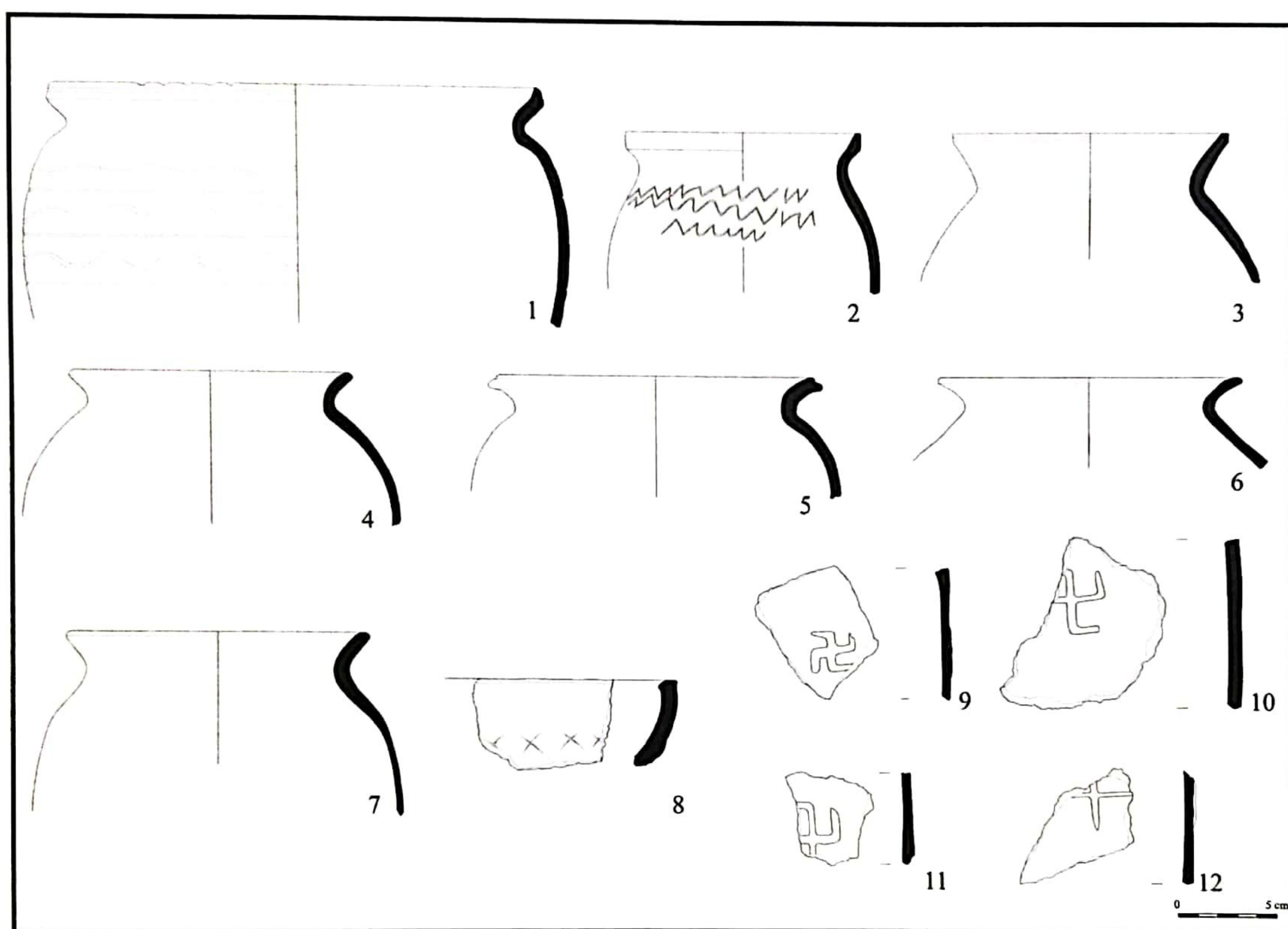
Сл. 23 *Алат за обраду метала (1-4), Добор*

да су преко Дубровника увозили тканине из Италије, али и са Истока, преко Солуна и Цариграда. О тканинама које се увозе и које Дубровчани дају на поклон краљу, високој властели и сусједима ситној властели има више помена у писаној грађи. Један од најбољих начина да заштите своје интересе било је даривање. Дати дар посланику властелина или директно властелину значило је стварање повољне климе за трговину. Дубровачка архива даје доста података о даривању тканина босанској властели и двору. То су биле тканине од вуне, лана и свиле. Дубровчани су познавали укус својих сусједа пошто су за њих већ куповали тканине у Италији, тако да су лако могли да одлуче какав поклон у тканини могу да им пруже. Укус босанске властеле није био нимало јефтин. Прије свега, жељели су луксузне тканине као што су: велур, брокат, аксамит, скерлет, те разне врсте свиле проткане сребрним и златним нитима са декоративним мотивима карактеристичним за страну радионицу. Ренесансна Италија је у то доба пружала најшири репертоар најлуксузнијих тканина. Иако се у дубровачким архивима не наводи о којој се тачно тканини ради, цијена јасно указује да је ријеч о скупоцјеном текстилу. Дубровчани су водили рачуна да луксузне тканине буду одређене за краља и високу властелу, а скромније за ситну властелу. Властели Златоносовића, господара Усоре, Дубровчани су често поклањали скупоцјени текстил. Тако, на примјер, 1421. дубровачки посланици носе тканине војводи Вукомиру Златоносовићу и краљу Твртку у вриједности од 300 перпера.[296]

АЛАТКЕ ЗА ОБРАДУ МЕТАЛА

Клијешта на зглоб се у античким писаним изворима спомињу под различитим терминима: *forceps, forpex, forfex*, као и мала лучна клијешта под називима: *volsaella, vulsaella i volsilla.*[297] Оваква врста алата коришћена је за разне сврхе, највише за мање интервенције на појединим предметима, те за придржавање предмета у фази обраде. Клијешта су масовно кориштена посебно у обради метала и ковачком занатству. Користила су се за држање и фиксирање предмета који се обрађују, њихово савијање и одсијецање у растаљеном облику.[298] Приликом ископавања куле „А" на Добору, пронађен је један примјерак (сл.23:4).[299] Клијешта су састављена од два крака

[296] Радојковић 1995, 70.
[297] Busuladžić 2014, 110.
[298] Busuladžić 2014, 110; Цуњак 1998, 163.
[299] Bojanovski 1981.

Сл. 24 *Керамика (1, 4-7), Добор; (2, 8-12) Добој; (3), Жабљак*

спојена металном нитном. Дршке су изразито дуге јер је ова алатка кориштена у ковачке сврхе и била је у директном додиру са високим температурама.

Налази клијешта на средњовјековним локалитетима нису бројни. Већина примјерака потиче са Смедеревске тврђаве, међутим, услови налаза не дају поуздане елементе за датирање, па су стога широко смјештени у период од 15. до 17. в.[300] Идентичана клијешта пронађена су на тврђави Бач, гдје су такође датирана у период 15 - 16. в.[301]

КЕРАМИКА

У свеукупном покретном археолошком материјалу керамички предмети чине најбројнију категорију налаза, што и не изненађује с обзиром на широку примјену керамике. Мада су у већини случајева сачувани у фрагментима, а цијеле или дјелимично оштећене посуде срећу се сасвим ријетко, ипак је и у таквим условима могуће извршити дјелимичну систематизацију и типолошку анализу. Најимпозантнији број керамичких налаза долази са Доборске тврђаве, што и не изненађује с обзиром на истражену површину локалитета. Међутим, опскурна методологија археолошких истраживања тврђаве довела је до тога да не постоји ни једна затворена цјелина или стратиграфски издвојен слој са средњовјековном керамиком који би хронолошки били прецизније датирани пратећим налазима и доведени у контекст функције одређених објеката на тврђави. Иста ситуација понавља се и међу керамичким материјалом са Добојске и Маглајске тврђаве. При публиковању резултата археолошких истраживања са Добора, керамика је само спорадично поменута са неколико илустрација, без контекста или описа фактуре и орнаментике.[302] За керамику са Маглајске тврђаве сазнајемо да је рађена од непрочишћене глине, претежно печена у тамним тоновима. Интересантно да И. Бојановски на основу појаве валовнице поједине фрагменте датира у 11/12. в., што није релевантна категорија с обзиром да се валовнице на лонцима јављају све до 17. в., па и послије. Маглајска керамика, барем оно што је приказано у илустрацијама, не може бити старија од друге половине 14, док већина показује типолошке одлике керамике 16- 17. в.[303]

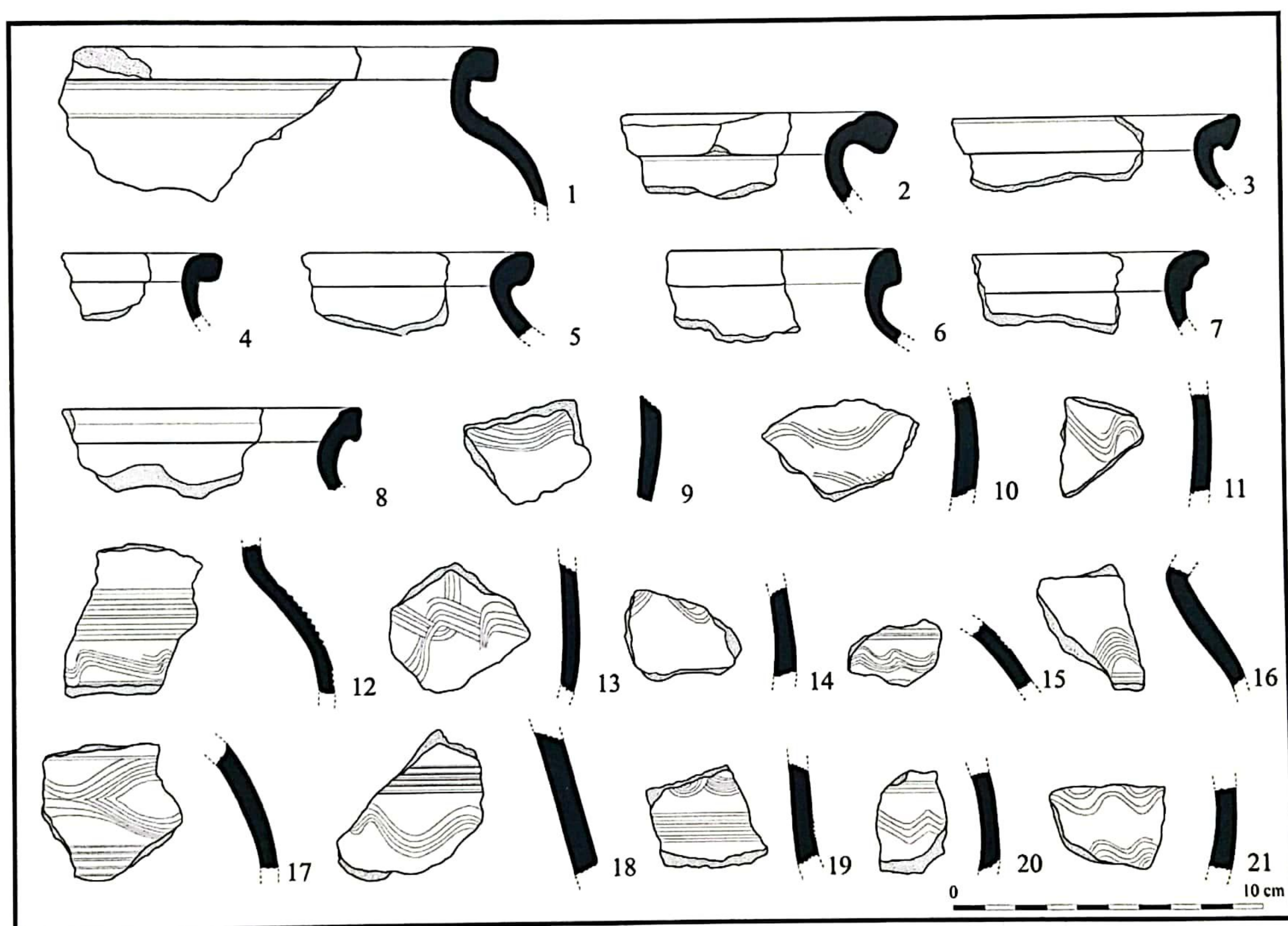
300 Цуњак 1998, 163.
301 Нађ 1961, 104, таб. VIII, сл. 6.
302 Bojanovski 1981, 17 - 18.
303 Bojanovski 1965, 73, сл. 7 - 7а.

Најбројнију скупину чини кухињска керамика (сл.24:1-12). Будући да је већина употребљавана за припремање хране у пећима или на огњишту, на спољашњим површинама посуде обично носе трагове горења, понекад и читаве наслаге гарежи. Готово све кухињско посуђе било је углавном израђено од глине различитог квалитета, док су посуде од метала ријетко употребљаване. У периоду од 11. па све до краја 14. в. рађени су једноставни облици посуда, моделовани у духу словенске традиције: велики и мали лонци, здјеле, црепуље, вршници и питоси. Ову традиционалну израду посуђа карактерише грубља израда, пјесковита фактура, моделована на ручном, спором витлу, са типичним украсима: таласаста линија, низови хоризонталних линија, убоди ноктом, коси зарези и валовнице. Реципијенти су широких отвора, док су дна пропорционално ужа и равна. Најбројније керамичке посуде из ове групе чине лонци. Они представљају најчешћи облик кухињске керамике која се јавља на утврђењима. Без обзира на постојеће разлике (које се огледају у величини, профилацији и орнаментици), обиљежава их низ заједничких одлика. Рађене су од квалитетне и добро прерађене глине, са мањом количином ситног пијеска, понекад и мљевеног кварца или туцаног лискуна. Код лонаца великих димензија у структури глине запажа се више пијеска, па чак и ситнијег туцаног камена. Таква зрнаста фактура најчешће се види на прелому или унутрашњој страни суда, док је спољашња површина по правилу фино обрађена. Лонци су прављени на грнчарском колу, док само мали број припада онима израђеним слободним моделовањем. Већина лонаца има правилне, скоро симетричне форме и релативно танке зидове уједначене дебљине, што је резултат доброг познавања процеса производње. Печење је квалитетно и на прелому се ријетко уочавају слабије печени унутрашњи слојеви. Боја варира од сивих и окер тонова до црних површина. Мали број судова је без икаквих декоративних елемената. Већина је орнаментисана, и то углавном у горњој зони тијела. Орнаментисање је обављано урезивањем, рјеђе утискивањем, стварањем хоризонталних ребара приликом окретања на витлу. Иако са регионалним карактеристикама, лонци са тврђава показују одлике шире регионалне продукције и традиције познате и добро евидентиране на бројним локалитетима централног Балкана.[304]

Другу већу скупину кухињске керамике чине црепуље (сл.24:8). Од њих су очувани само ободи са бочним зидом и представљају релативно честе налазе у категорији кухињске керамике. Израђени су од слабо прочишћене пјесковите глине грубље фактуре, мијешане са туцаним каменом, а боја варира од окер до црне. Обод је благо сужен, зидови су дебели и косо разгрнути. Углавном је ријеч о плићим црепуљама. Према форми, која је дужи временски

---

304 Fekeža 2001, 256 - 257; Бајаловић – Хаџи-Пешић 1981, 41 - 50; Бикић 1994, 63 - 68.

Сл. 25 *Касноантичка керамика (1-8), Добор; рановизантијска керамика (9-21), Добор*

период непромијењена, исте су као примјерци откривени на бројним средњовјековним локалитетима у Босни и Србији. Њихова основна намјена јесте за печење хљеба.

На спољашњој страни дна лонаца насталих на ручном грнчарском колу повремено се налазе рељефни печати (сл.24:9-12). Најчешће су у облику „свастике" (стилизованог крста), сасвим ријетко се јављају мотиви круга. Величина кружних печата варира од два до три центиметра. Имајући у виду вријеме појаве печата на средњовјековној керамици, њихову распрострањеност и облике, овом приликом треба нагласити да су на примјерцима керамике са Добојске и Маглајске куле заступљени само најједноставнији облици, који су присутни и на керамици других приближно истовремених локалитета у Србији[305] и Босни.[306] Још увијек није сасвим познато да ли поједини облици печата одговарају одређеним серијама произведеним у керамици или се њима одређује поријекло робе грнчара, или се пак ради о роби намијењеној специфичном тржишту.[307]

За разлику од кухињског посуђа, трпезне посуде, у којима се служила и износила храна и држала течност на трпези, осим функционалности посједују и декоративност. Ове су посуде занатски квалитетније рађене, брижљивије моделоване и посебно украшене. Археолошка истраживања показују да су знатан утицај на њихову производњу имали примјерци увезени из занатских центара са територије Угарске. Ријеч је о већ поменутој каолинској сликаној керамици. Домаћа производња трпезног посуђа огледа се у налазима бокала позног 14. и 15. в. са Бобовца[308], чији је облик, између осталог, инспирисан увозним моделима.

Основу за хронолошку детерминацију сваке керамичке групе чини материјал из стратиграфски јасно издвојених културних слојева, а посебно затворених цјелина, са њиховим цјелокупним инвентаром. Нажалост, такве цјелине нису познате са средњовјековних тврђава у Усори. Слична ситуација понавља се и на простору цијеле Босне, гдје не постоји јединствена типологија касносредњовјековне керамике јер она у највећој мјери никад и није публикована.

---

305 Minić, Vukadin 2007, 63.
306 Fekeža 2001; Anđelić 1973, 113.
307 Minić, Vukadin 2007, 64; Бајаловић – Хаџи-Пешић 1981, 46 - 47.
308 Bikić 2006, 207 - 208.

АЛАТКЕ ОД КОСТИ И РОГА

На основу археолошке грађе може се закључити да је од краја 14. до средине 15. в. на простору Босне било познато и кориштено неколико врста предмета израђених од животињске кости: алатке, дијелови за декорисање намјештаја, апликације у рељефу, токарени предмети, дијелови накита, чешљеви, дршке за ножеве и мачеве, иконице и панагије. У истом времену репертоар предмета израђених од рога разноврснији је, а посредни извори о њима знатно су богатији. До сада познати материјал могао се подијелити у три групе: на предмете код којих је природни облик рога остао непромијењен, затим на оне код којих је тај облик дјелимично сачуван и, најзад, на такве код којих се потпуно изгубио.[309]

Задржавајући свој природни облик из нужне адаптације која је захтијевала намјена предмета, рог је у цркви употребљаван за вино или свето миро (*cornu olei*); у лаичкој примјени служио је као суд или чаша за пиће; ношен у руци као луч коришћен је у расвјети; у пољопривреди алатке од рога служиле су као садилице; адаптиран је за дувачке инструменте. Рог је у дјелимично формалној преради кориштен за облагање ножева, док су његови дијелови аплицирани на лукове.[310]

Од рога, у случају када су његове формалне карактеристике потпуно занемарене, резане су плочице за интарзију профаног и црквеног намјештаја. Религијски култни предмети –панагије и енколпије – израђују се нарочито од слоноваче на основу већ добро познате и утврђене традиције у иконографији и облику, а њихов се симболички и мистични садржај допуњује значењем материјала од ког су рађени.[311]

Алатке од кости настале у периоду од 14. до 15. в. доста се ријетко срећу у археолошком материјалу или, боље речено, тај материјал, по правилу, није публикован, изузев ако се ради о предметима од умјетничке вриједности са специфичним иконографским садржајем.[312] Археолошка истраживања која су увијек фокусирана на истраживање тврђава и утврђених дворских комплекса нису пружила обиље материјала од кости и рога. Одговор, можда, треба тражити у истраживању руралних средина, гдје су пак алатке од рога, али и активности везане за објекте од тог материјала, биле интензивније и свакодневно практиковане.

---

309 Хан 1977, 181.
310 Хан 1977, 181.
311 Хан 1977, 181.
312 Anđelić 1973, 137.

Број предмета од кости и рога са усорских тврђава није велики, али типолошки и према квалитету пружа комплексну слику о производњи и употреби ове врсте предмета. Приликом истраживања Доборске тврђаве пронађен је већи број предмета од кости, од чега мањи број припада 15. в., док већи дио предмета припада периоду 16 - 17. в. Налази од кости и рога који су откривени у слојевим ранотурског периода представљају доста разнородну скупину. Према врсти и намјени, они у прилично доброј мјери илуструју разноврсност производње, која је обухватала једоставно рађене предмете за свакодневну употребу, али и примјерке специфичне намјене и декоративности.

Међу коштаним налазима са Доборске тврђаве срећу се токарени коштани стубићи (сл.26:1-2), који представљају дијелове украшеног намјештаја, црквених сталака за књиге и иконе, радних сточића, столица и тронова. Осим ријетких сачуваних оригиналних комада, вјеродостојне податке пружа нам бројна ликовна грађа – представе на фрескама и минијатурама.[313] Сви до сада познати налази, као и ликовни примјери, сличног су профила, док је дужина варирала зависно од тога да ли су стубићи чинили елементе конструкције или украс; стубићи се састоје од базе, стабла и капитела, при чему су база и капител имали по два - три проширена прстена, а стабло је мање или више испупчено. Они су углавном били и бојени.[314]

Међутим, сва расположива аналогија не пружа довољно података да би се утврдило од које врсте и конкретног дијела намјештаја потичу откривени украси. Такође нема јасних индикација из којег је раздобља мобилијар са коштаним стубићима. Недоумицу изазива чињеница да су овако рађени дијелови карактеристични за намјештај који се на подручју Србије јавља 14 - 16. в. Токарени стубићи рађени од кости или дрвета препознатљив су елеменат оријенталног стила, који у почетку на Балкан стиже преко Византије.[315]

Скоро идентични примјерци токарених стубића пронађени су на Смедеревској тврђави у близини митрополијског комплекса, што може указивати да се ради о дијеловима црквеног намјештаја – епископског трона

313 Поповић, Бикић 2004, 175; Хан 1953, 102.

314 Поповић, Бикић 2004, 175.

315 Поповић, Бикић 2004, 175. Верена Хан појаву токарених стубића на налоњима веже за исламску умјетност; истина, они се јављају и у оквиру византијске примијењене умјетности 14. и 15. в, а вјероватно су преузети са исламског Оријента (Хан 1953, 103).

или налоња.[316] Ову претпоставку потврђују и налази токарених стубића из манастира Студенице, пронађени током археолошких ископавања и датирани у 16. или у прву половину 17. в.[317]

Осим њихове улоге у функцији декоративног намјештаја, И. Коватц је на основу налаза с простора Будимске палате претпостави њихову улогу као функционални дио појаса (belt stiffener).[318] Стубић од кости бовид пронађен је у близини скелета из коридора будимске палате, датиран новцем из прве половине 16. в.[319] Налаз с Доборске тврђаве (сл.26, 1-2) вјероватно иде више у прилог његовој функцији у оквиру ношње, радије него намјештаја.

Игленице с Добора (сл.26., 12-13) такође су рађене у техници токарења кости и релативно се често срећу при истраживању насеобинских хоризоната. По облику, димензијама и начину израде су веома сличне међусобно, због чега се претпоставља да су имале и типске рађене поклопце. Игленица из манастира Студеница датована је у другу половину или крај 14. в[320], док су оне с простора Београдске митрополије датоване у најмлађи турски хоризонт с краја 17. и почетка 18. в.[321]У Сталаћу у централном дијелу палате нађена је коштана игленица од токарене кости са поклопцем, датована с краја 15, и почетка 15. в.[322]

Интересантан примјерак представља и налаз профилисане коштане игле са Добора (сл.26:3). Очуван је само горњи дио главице и у овом случају може се радити о дијелу намјештаја или пак о функционалном дијелу ношње или игле за фризуру. Сличан примјерак познат је са Смедеревске тврђаве.[323] У дијелове накита и тоалетног прибора може се уврстити и мањи репертоар коштаних налаза, такође с Добора. Коштани прстен са наребреном овалном главом представља скромну реплику металних налаза и пронађен је у хоризонту 16 - 17. в. (сл.26:9). Исто датирање подржава и налаз кутије од кости у облику макове главице, непознате намјене (сл.26:4). Посебан дио ношње представља налаз коштаног дугмета са ушицом (сл.26:5). Предмет је чинио додатак одјећи и имао је практичну намјену; брижљиво моделован, давао је специфичан визуелни и украсни карактер. Њихова употреба у позном средњем вијеку била је широка; најчешће се израђују од сребрног лима и већином су пронађени у гробном

[316] Цуњак 1997, 365, таб. 1, сл. 8.
[317] Поповић 2015, 229.
[318] Kovács 2005, 301. сл.15.
[319] Kovács 2005, 301.сл.15.
[320] Поповић 2015, 231.
[321] Поповић, Бикић 2004, 174.
[322] Minić, Vukadin 2007, 138.
[323] Цуњак 1997, 362.

контексту.[324] Слична коштана дугмад јавља се и на простору сјеверне Бачке са територије Угарске и припада хоризонту српских гробова 16. в. Налажени су око врата покојника и према облику и начину израде третирају се као производи кућне радиности.[325]

Доста често се међу коштаним предметима срећу полуфабрикати, најчешће у виду врха рога са равно, хоризонтално или косо засјеченом широм страном (сл.27:2-3). Површина је само понекад дотјерана глачањем. С обзиром на њихове димензије, очекивана је претпоставка да се ради о недовршеним дршкама за алат или ножеве, које су насађиване на трн. Исти случај је и са предметима прстенастог облика израђеним од рога, чија намјена није јасна или се ради о недовршеним орнаментима или дјеловима предмета практичне намјене (сл.26:11; сл.27:1).

Међу израђевинама од рога пажњу привлаче кратки оштри врхови од рога са равно засјеченом широм страном (сл.26:6-7). Унутрашњост је шупља, док је површина веома углачана. Идентичне примјерке срећемо на Вршачком замку, а њихова намјена такође није јасна.[326] Можемо само претпоставити да се ради о некој врсти алатке, пробојцу.

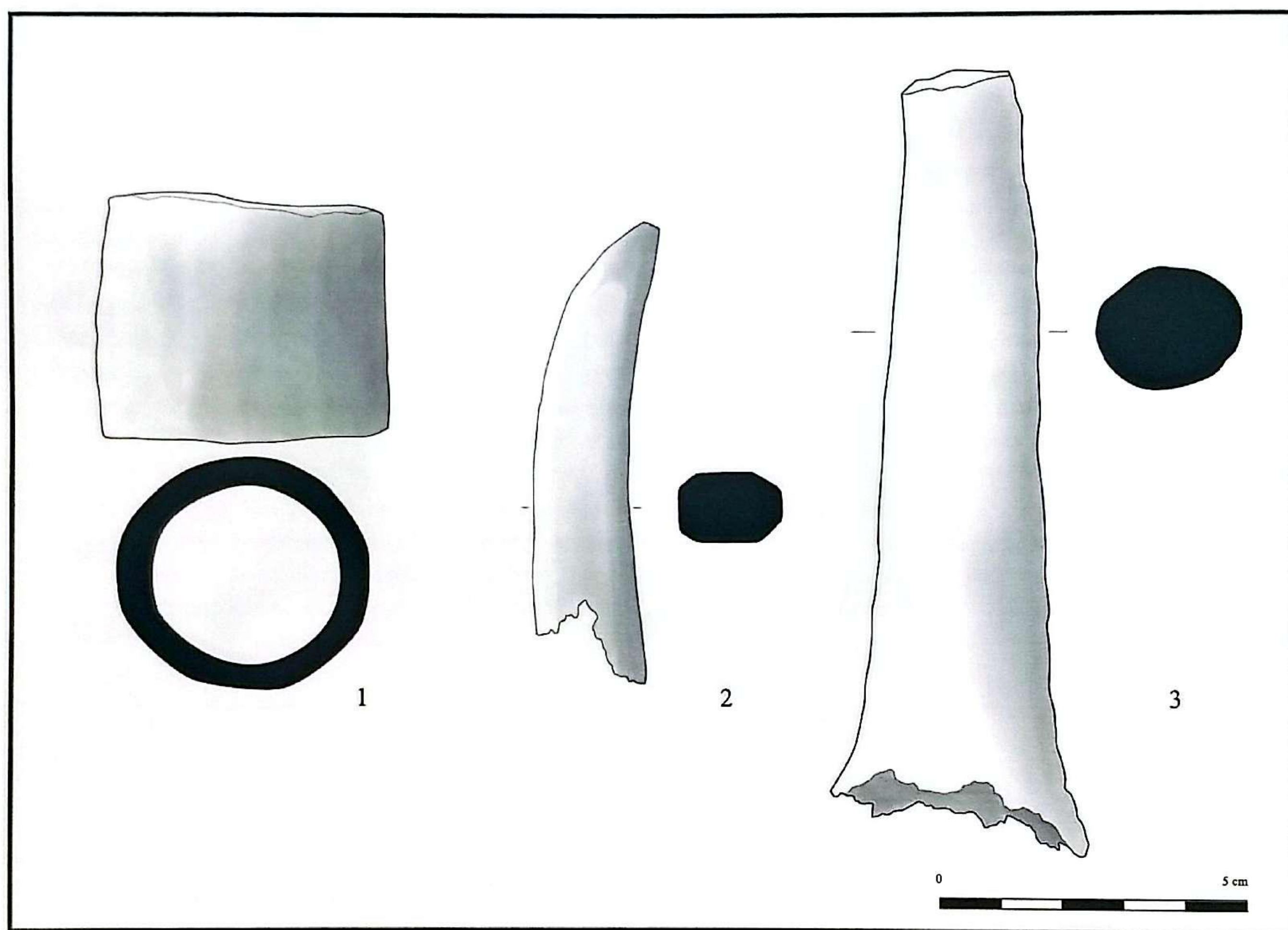
Употреба коштаних предмета није била ограничена само на израду накита, оруђа или намјештаја. Поједини коштани предмети чинилу су дио композитног оружја[327] или дијелове за облагање рукохвата хладног оружја. Интересантан и јединствен примјерак представља правоугаона плочица са кратким трном са Добојске тврђаве. Горња страна је углачана, а на доњој су видљиви трагови дугих бразда (сл.26:10).

Овакви дијелови коштаних плочица највјероватније припадају облогама од самострела. Друга могућност је да се ради о дијеловим облога за лук. Сличан примјерак пронађен је на утврђењу Чањево, гдје је датиран у 15. в.[328]

Међу предметима у лаичкој и црквеној употреби израђеним од рога истакнуто мјесто припадало је онима који су служили као реципијент за пиће. У византијској и западноевропској старозавјетној иконографији рог је у сценама миропомазања приказиван у природном облику. Самим чином миропомазања постао је иконографски атрибут неких старозавјетних царева и краљева, било лица која су обављала миропомазање или оних који су били миропомазани (примјер: краљ Марко у Марковом манастиру).[329] Нажалост, из средњовјековне Босне до сада није

[324] Зечевић 2006, 119.
[325] Wicker 2008, 104.
[326] Брмболић 2009, 90.
[327] Sijarić 2014, 403.
[328] Višnjić 2008, 109.
[329] Хан 1977, 183.

Сл. 26 *Алатке од кости и рога (1-9, 11-13), Добор; (10), Добој*

Сл. 27 *Алатке од кости и рога (1-3), Брестово*

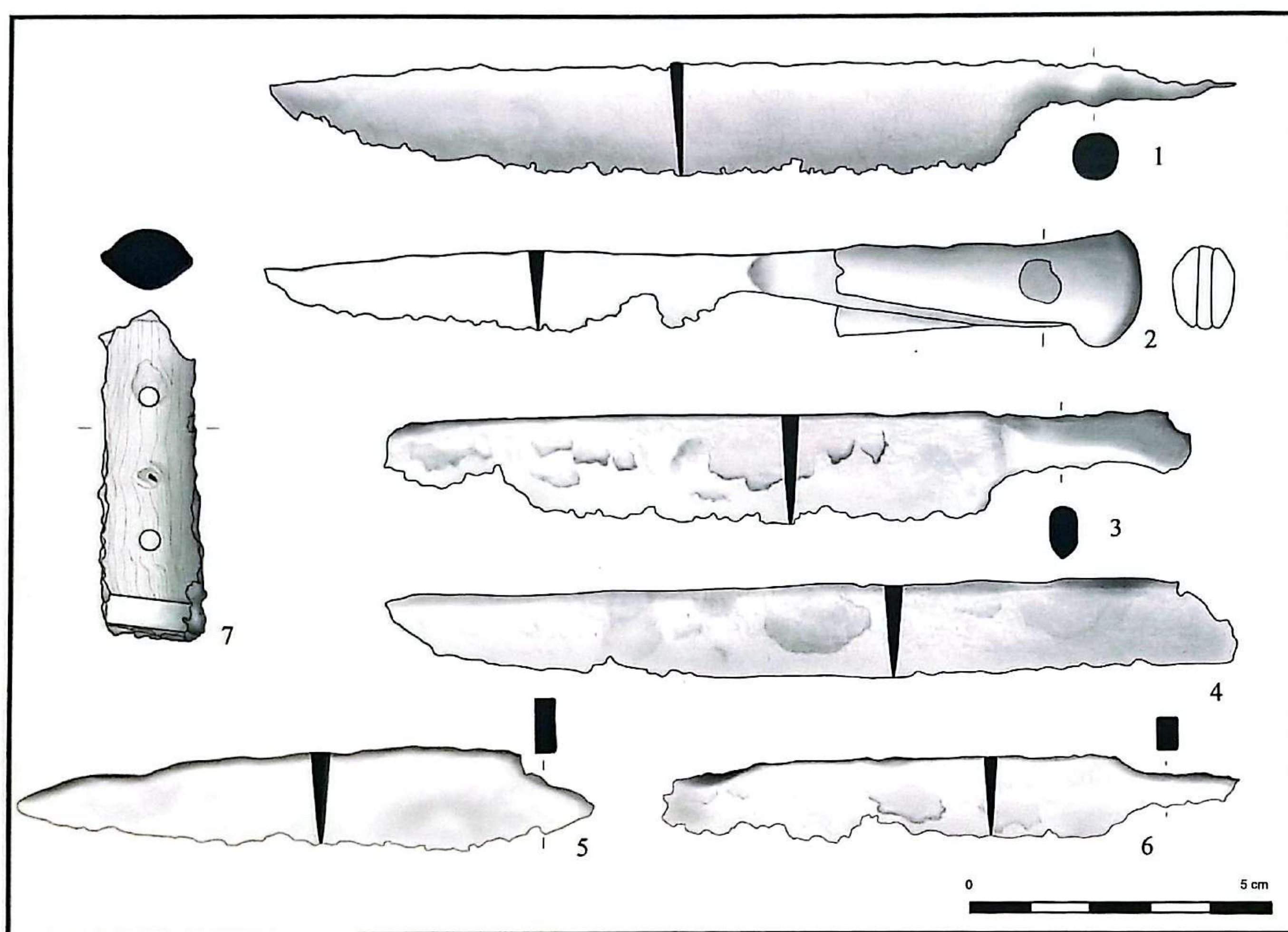
познат налаз овог предмета; једини податак срећемо у попису ризнице породице Косача. На основу описа рога из ризнице Косача могла се стећи јаснија представа о овом скупоцјеном примјерку готичког стоног реципијента за вино из 15. в. Рог је био црн, окован у позлаћено сребро, украшен емајлом и са поклопцем. Овај се опис готово поистовјећује са изгледом оригиналних рогова за пиће 14. и 15. в. који се чувају у црквеним и дворским ризницама централне и западне Европе.[330]

ПРЕДМЕТИ СВАКОДНЕВНЕ УПОТРЕБЕ

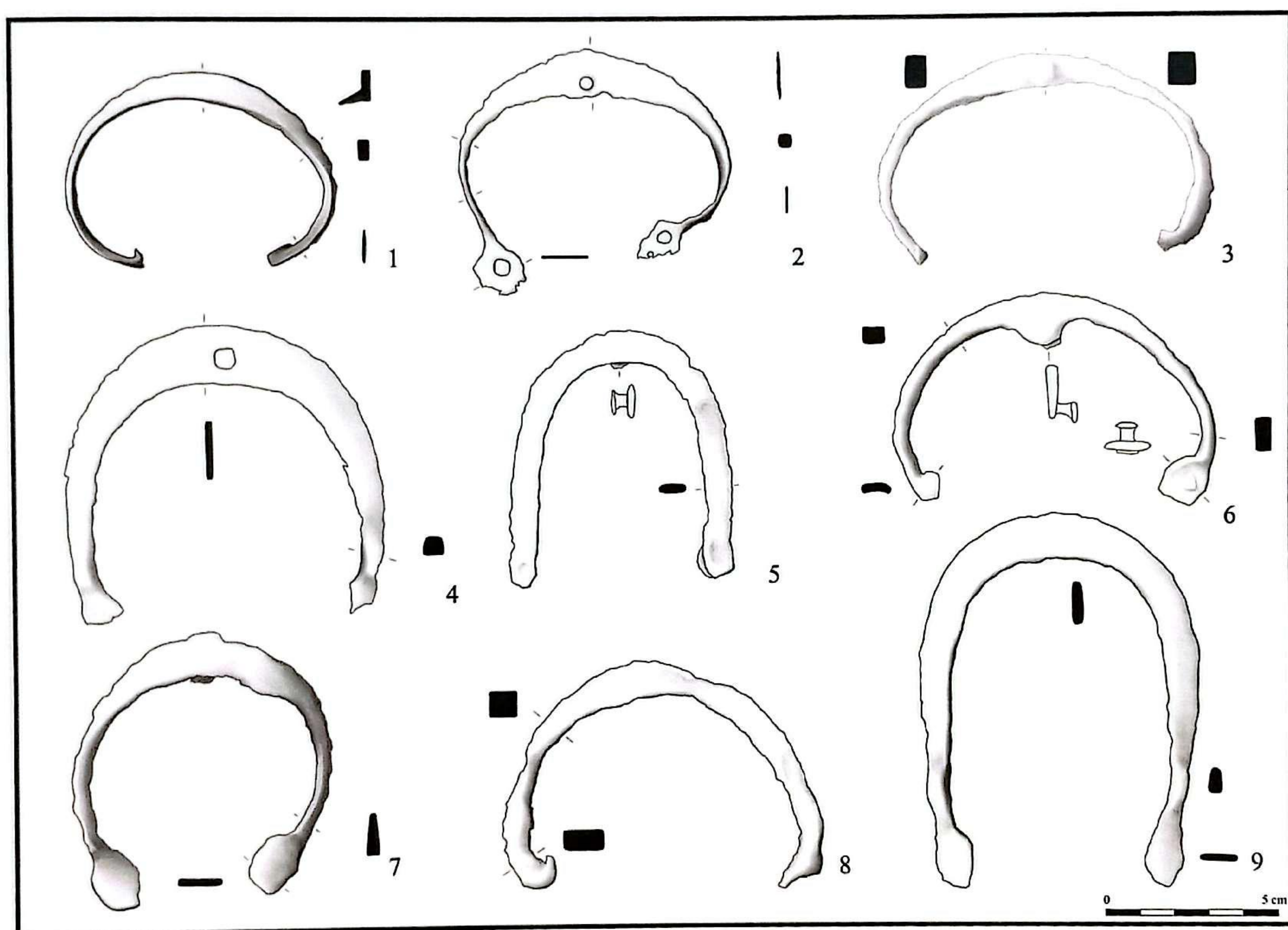
Сем што су биле војна упоришта, тврђаве су представљале и мање привредне центре околне области, што подразумијева свестран живот како посаде, тако и цивилног становништва у подграђима и ближој околини. О томе говори и мноштво различитих предмета који су служили свакодневној употреби. Такви предмети углавном су налажени у различитим слојевима различитих дијелова утврђења. **Ножеви** углавном спадају у прибор свакодневне употребе. Према сачуваним налазима, са Добора потичу свега три налаза, а са Добојске тврђаве четири, што је у поређењу са другим локалитетима веома мали број. Примјера ради, у Сталаћу је откривено више од 70 ножева[331], док их је у средњовјековном хоризонту тврђаве Рас било готово 60, и то различитих типова и величина.[332] Ножеви спадају у универзалне алатке, намијењене превасходно кућној радиности, али, према потреби, и многим другим активностима.

Малобројни примјерци са наших тврђава могу се подијелити на два основна типа: ножеви са благо повијеним сјечивом и трном за насађивање дршке, који су као облик најчешће заступљени на средњовјековним налазиштима. Једноставни и лаки за израду, купцима су они били најприступачнији, па је, вјероватно, то и разлог њиховог

[330] Хан 1977, 183.
[331] Minić, Vukadin 2007, 129.
[332] Popović 2012, 182.

Сл. 28 *Ножеви (4-5, 7), Добој; (1-3, 6), Добор*

Сл. 29 *Потковe за обућу (1-9), Добор*

кориштења у великом броју.[333] Без битних измјена облика, јавља се током свих раздобља средњег вијека, а заступљен је и у слојевима из турског периода.[334]

Другом типу припадају ножеви са правим сјечивом које у доњем дијелу прелази у равну пљоснату дршку, на којој се налазила коштана или дрвена оплата везана заковицима. На једном од примјерака са Добојске тврђаве у потпуности је очувана дрвена дршка са заковицима и бронзаном оплатом у виду правоугаоне лимене плочице (сл.28:7). Дио коштане оплате, која је била и посебно украшена, сачуван је на мањем фрагментованом ножу из гробне цјелине са Марковца код Дервенте, датован у прву половину 15. в. (сл.31:1).[335]

Осим за основну намјену – да служе у кухињским пословима и на трпези, готово сви облици ножева могли су се користити и у другим домаћим и занатским активностима, као што су израђивање и финија обрада предмета од дрвета, кости и рога.[336]

Налази **поткова за обућу** били су у слојевима на Добору релативно бројни (сл.29: 1-9),[337] док свега неколико примјерака потиче са Добојске тврђаве. Слично налазима са осталих тврђава, и међу доборским примјерцима уочава се више типова. Заступљене су потковe елипсоидног облика са превринутим крајевима у виду петљи, затим потковe у виду преломљеног лука, али и полукружне са проширеним крајевима на којима су остаци заковки, а постоје исте варијанте тога типа с крајевима у виду петљи. Услови налаза у већини случајева нису забиљежени у документацији[338], што отежава њихово датирање. Налази поткова на нашем подручју нису обрађени, мада су често евидентирани.[339] На основу аналогије са осталим налазиштима, наши примјерци могу се датирати од почетка 15. па до средине 16. в. с тим да њихова употреба иде све до 18. в.[340]

---

333 Из дубровачких извора сазнајемо да је трговац Доберко Ступарић из Зворника у својој радњи имао 200 комада ножева, док се у бисагама двојице Дубровчана који су живјели у Зворнику нашло 538 комада ножева, 18 корда и 99 металних корица за корде. Ови ножеви могли су служити и као оруђе и као оружје, зависно од намјене и тренутка употребе (Ковачевић - Којић 1978, 197).

334 Брмболић 2009, 94; Popović 2012, 183; Јашаревић, Кољић 2017. in press; Jašarević, Antić 2017. in press.

335 Vučković 1973, 70.

336 Minić, Vukadin 2007, 129.

337 Bojanovski 1981, 15.

338 Један примјерак пронађен је у гробу на Добору приликом заштитних истраживања 1974. г.

339 Popović 2012, 174; Нађ 1961, 96.

340 Поповић 2015, 238.

НАКИТ

Накит као специфичан умјетнички производ омогућава да се кроз вриједност материјала од којег је израђен, те квалитет умјетничке обраде и избор мотива јасно сагледају друштвено-економске и културне прилике периода у којем је настао. У времену друштвеног и економског успона појединаца, накит као израз њиховог статуса све више губи естетску и утилитарну, а добија социјалну димензију, тј. превазилази своју првобитну функцију да украшава поједине дијелове тијела или да чини дио ношње. Тако постаје најбољи индикатор социјалних промјена.[341] Репертоар накита са тврђава није велики, што је и за очекивати јер је као скупоцјени дио ношње, али и малих димензија, увијек ношен као лична вриједност. У највећој мјери похрањиван је са покојницима, па су некрополе и појединачни гробови мјеста са којих располажемо највећим корпусом средњовјековног накита. Највјероватније у случају када се поједини дијелови накита поломе или престану да буду у моди, посебно они од племенитих метала, били су преправљани према новим моделима, тј. новим укусима и потребама, а никако одбацивани. Са тврђава углавном потиче накит од бронзе, бакра или кости, док су налази од племенитих метала сасвим ријетки. По правилу се ради о појединачним, малим налазима, који су могли бити изгубљени усљед специфичних околности.

Прстење према типолошко-стилским категоријама представља најразноврснију групу накита на простору средњовјековне Босне. Прстен више од било ког другог комада накита говори о личности свога власника – о његовом статусу, поријеклу, афинитетима. Осим што примарно има естетску намјену, хералдиком или натписом који носи прстен представља једну врсту документа о личности којој је припадао. Прстење се, као један од најизразитијих представника накита у средњем вијеку, нарочито у периоду од средине 14. па до краја 15. в., највише и сачувало. Оно је преко својих облика и тема пружило могућност изражавања како мајстора, тако и наручилаца, па и трговаца који су осјетили шта се тражи у одређеном временском периоду. Имало је свој симболички, правни, хералдички и магијски значај, па је зато и било стални пратилац средњовјековног човјека, без обзира коме сталежу он припадао.[342] У изради појединих облика ове врсте накита постоји врло дуга традиција и у томе смислу непотребно је нагласити да већина води поријекло од римског, касноантичког и византијског прстења. Хронолошка и просторна атрибуција прстења отежана је чињеницом да се поједини облици веома дуго могу наћи у употреби. На простору Босне не постоји јединствена публикација која се бави проблематиком средњовјековног прстења,

341 Зечевић 2006, 9.
342 Радојковић 1969, 208.

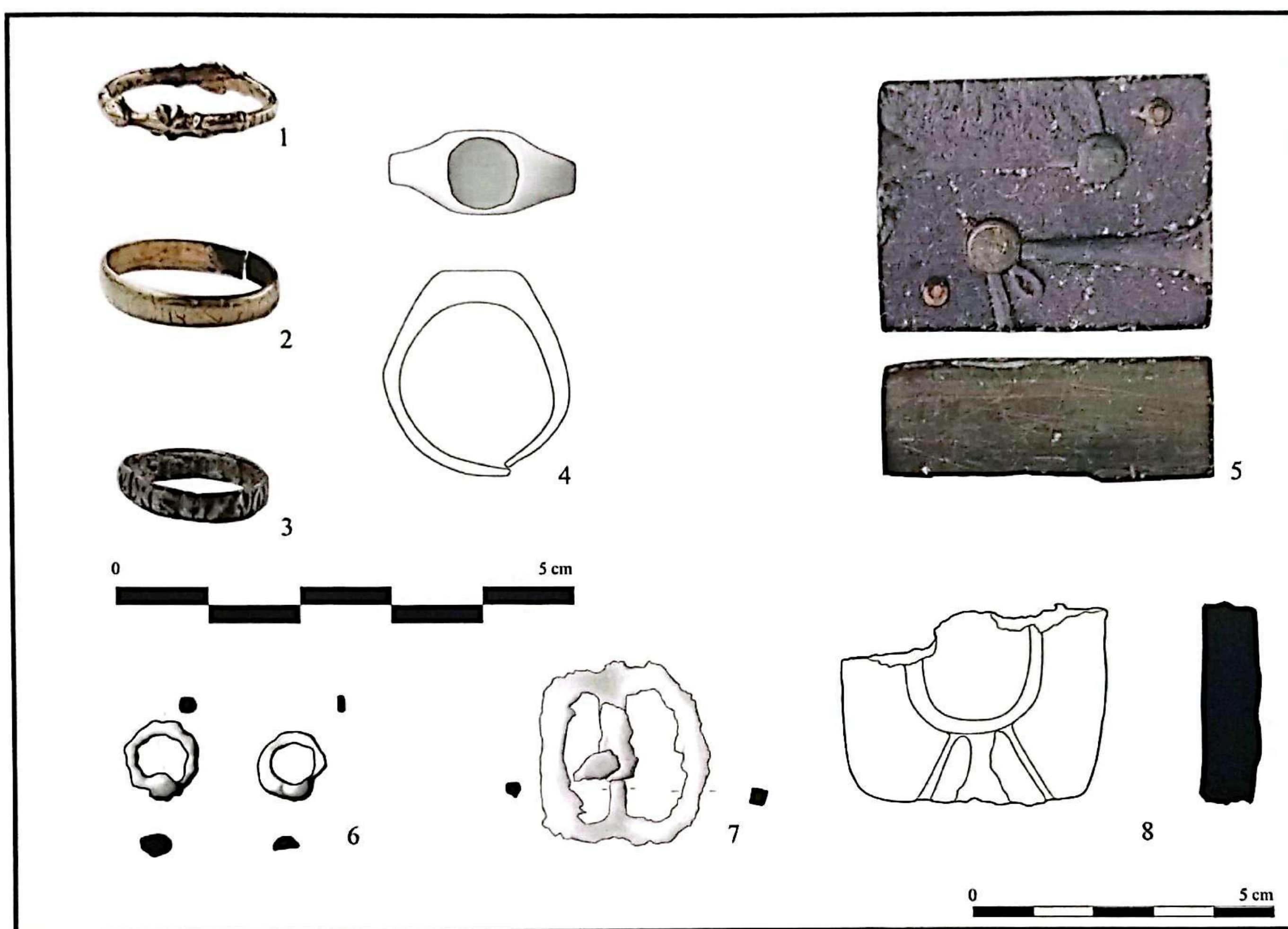
просторне дистрибуције, стила, типологије, али, прије свега, хронологије. Већина долази из непознатог контекста или са назнаком која упућује да се ради о гробном контексту, без пратећег материјала о власнику.[343] Са Доборске тврђаве потиче мали број комада овог накита. Хоризонту 15 - 16. в., поред описаног примјерка од кости, могуће је приписати само прстен од месинга, са ниским процентом злата у саставу (сл.30:4)[344]. Крајње је једноставне форме, са проширеном горњом страном, на којој се налази лежиште за стаклену пасту или полудраги камен, који недостаје.

У другој половини 14. и у 15. в. најизразитији представник готског стила у Босни било је прстење. Док се од средине 13. до средине 14. в. ослања на византијске облике и начин украшавања, а у облику је рјeђи утицај запада, тако се од средине истог па до краја 15. в. све више примјењује утицај појаве прстења са карактеристикама приморске продукције. Орнамент је често страног поријекла, иако се не заборављају типични византијски мотиви. У овом периоду прстење се израђује у великим количинама јер га осим властелина носи и нови, богати слој трговаца.[345] Јединствен примјерак готског стила представља налаз из Марковца код Дервенте (сл.31:2). Прстен је израђен од сребра, на два руба оивичен тордираном жицом, док је средишња трака украшена рељефним стилизованим листићама палмете.[346] Прстење са стилизованом лозицом указује на западноевропско умјетничко занатство.

Наушнице у накиту средњег вијека представљају једну од најраспрострањенијих форми; карактеристичне су по богатству употријебљеног материјала и разноврсности облика. У периоду 14 - 15. в. посебно су занимљиве због својих раскошних форми и димензија.[347] Међутим, сачувани налази са Добојске тврђаве нису показатељ оваквог стања. Само један откривени пар припада малим наушницама од лошег сребра са, највјероватније, јагодом (сл.30:6). Рађене су техником ливења, с једном јагодом, стилизоване форме која се разликује од истовремених раскошних сребрних примјерака. Наушнице су откривене на простору главне куле, у веома лошем стању. Сличне су примјерку са Новог брда, гдје је на обичну каричицу отворених крајева секундарно причвршћена јагода. Према Е. Зечевић, ради се о раду домаћег мајстора; настале су најраније током прве половине 15. в. према узору на луксузне примјерке.[348]

---

343 Anđelić 1984, 228.
344 Bojanovski 1981.
345 Радојковић 1969, 170; Радојковић 1995, 76.
346 Vučković 1973, 70.
347 Зечевић 2006, 29.
348 Зечевић 2006, 37.

Сл. 30 *Накит (1-3), Врућица; (4-5, 7), Добор; (6, 8), Добој*

Предмети који су чинили додатак одјећи и опреми као њен саставни дио и имали, прије свега, одређену практичну намјену, а тек потом представљали и њен украс, могу се, условно, сврстати у накит. У нашем случају у ту групу спада дугмад. У корпусу средоњовјековног накита појединачно чине најбројнију скупину. Према мјесту налаза у гробу и остацима петљица за прошивање, може се претпоставити да су била кориштена за закопчавање различитих врста одјеће, углавном горњих дијелова, тако да су чинила важан функционални, али и естетски дио ношње. У позном средњем вијеку били су у употреби различити облици дугмади, познати под различитим именима, о чему нам потврду дају и ликовни извори и сачувана архивска грађа. О самој вриједности дугмади као предмета говоре и подаци да су она залагана, као и други вриједни комади накита.[349] Археолошки налази потврђују њихову употребу у Босни од 13. в., а нарочито у периоду од 14. до 16. в.

Примјерци са Марковца припадају групи лоптасте шупље дугмади састављене од двију калота; израђена су ливењем, од танког пресованог лима (сл.31:7). На доњој страни калоте очувани су остаци псеудогрануларног зрна (у већини случајева оно је испало). О широкој употреби појединих типова дугмића свједоче бројни налази са многих локалитета широм балканског простора. Обична лоптаста дугмад у највећем су броју забиљежена на локалитетима у Србији, Македонији и Босни и датирана углавном у период од 14. до 16. в., док их у инвентару гробова на некрополама Бугарске срећемо у периоду од 11. до 15. в.[350] Идентични налази потичу са некрополе код Цркве Св. Спаса на врелу Цетине.[351] Сребрна лоптаста дугмад из гроба с лунуластом наушницом с некрополе око манастира Студеница оквирно су датоване у 15. в.[352]

Јединствен примјерак са територије Босне и Херцеговине представља налаз половине калупа за ливење шупље дугмади са ушицом, откривен на Доборској тврђави (сл.30:5). Калуп је рађен од тврдог камена, са два моделована негатива за бопце са ушицама. Очувана су и два удубљења, лежишта за фиксирање калупа. Мањи дио керамичког калупа за ливење (вјероватно наушница, обруча или прстења) откривен је на простору главне куле Добојске тврђаве (сл.30:8). Ово је прворазредни налаз, и упућују на чињеницу да је ситнији накит израђиван у оквиру тврђава.

---

[349] Зечевић 2006, 119.
[350] Зечевић 2006, 123.
[351] Petrinec 1996, 99.
[352] Поповић 2015, 238.

Сл. 31 *Гробни налази са локалитета «Марковац», Доњи Детлак*

У цјелини посматрано, са територије средњовјековне Усоре потиче веома мали број примјерака накита. Сви налази потичу са некропола или су случајни, па се могу довести у везу са девастираним гробовима. Најбројнија је скупина са локалитета Црквина у Макљеновцу, гдје је на темељима рановизантијског утврђења формирана словенска некропола. Према релативно бројним примјерцима накита може се закључити да је сахрањивање вршено од 12. до 15. в. Луксузни налази попут наушнице са три јагоде и крушколиким привјеском говоре о укопу имућнијих слојева друштва.[353] Налази из гробне цјелине у Марковцу, како смо видјели, типични су представници позносредњовјековног накита у сјеверној Босни, са јаким утицајем угарских и западноевропских радионица.[354] Златни прстен из гроба у Марковцу указује на угарску продукцију раног 15. в. (сл.31:6), док се апликације од сребрног лима, рађене техником отискивања о матрицу, чешће налазе на подручју Паноније (сл.31:4).[355]

Налази прстења испод великог стећка тзв. *војводе Момчила* на некрополи Врућица код Теслића представљају типичне примјерке ренесансног прстења у Усори (сл.30:1-3).[356] Златни прстен састоји се од два фигурална и два натписна дијела. Једна фигурална композиција представља двије руке испружених прстију. Руке поклапају једна другу длановима, а прсти једне руке савијају се око прстију друге, као при руковању. На објема рукама изнад шаке је двострука алка у виду гривне. Изнад гривни приказ руке престаје. Други фигурални дио представља људску фигуру. На глави, како преноси В. Скарић, стоји нешто налик ступу. Под ступом, изнад чела, глава је оивичена једним редом коврџаве косе. Лице је дугуљасто, са издуженим вратом. Од врата и рамена спушта се вертикално пет набора хаљине. Преко ње је пребачен огртач. Једно мало испупчење представља трбух, док се од њега наниже спуштају три вертикална набора огртача. При дну набора су двије хоризонталне алке. На два натписна дијела стоји натпис: *Вјернога бог помага.*[357] Други златни прстен је са истим натписом, али доста излизан. На почетку и крају натписног дијела стоји орнамент у облику слова Ж. Трећи прстен је од сребра, превучен црном патином. На почетку и крају истог натписа стоји орнамент у облику Х. Слова су рељефно моделована, а удубљења попуњена црном масом.[358]

---

353 Čremošnik 1951, 249.
354 Vučković 1973, 70.
355 Станојев 1989, 53, 79, 86.
356 Čremošnik 1951, 256 - 257.
357 Скарић 1930, 183.
358 Скарић 1930, 184.

Према Б. Радојковић, прстење из Врућице говори о утицају са подручја западне и средње Европе, док натпис сугерише да је израђен или бар дорађен у Босни и датира га с крај 15. в.[359] Већи број примјерака пронађен је на некрополи око Цркве Св. Спаса на врелу Цетине, гдје такође припада позном хоризонту сахрањивања од краја 15. в.[360]

359 Radojković 1973, 216; И. Чремошник гробну цјелину из Врућице датира у 16. в. (Čremošnik 1951, 257).
360 Petrinec 1996, 42, 47, 107.

ОРУЖЈЕ И ВОЈНА ОПРЕМА

Оружје средњовјековне Босне из 14. и 15. в. релативно је добро познато и истражено. На основу писаних и материјалних извора сазнајемо о изгледу, дистрибуцији, поријеклу и начину набавке појединих типова наоружања. Опрема и наоружање ратника у босанским земљама средњег вијека били су веома разнолики. Најбољу опрему по правилу имали су велможе и елитни одреди владарских најамника, потом имућнија властела, док су мобилисани одреди у пјешадијским јединицама располагали само елементарним наоружањем.[361]

У погледу типологије значајних врста наоружања (самострела, оклопа, шљемова, топова и пушака) Босна није заостајала од тадашњих европских трендова у производњи и употреби оружја. Војна опрема, барем она компликованија за израду, набављана је у Дубровнику, Венецији, Угарској, али и у сјеверноиталијанским оружарницама попут Милана и Фиренце. Област Хума служила се углавном оружјем дубровачког поријекла или је било рађено према узору на дубровачке, тј. италијанске типове.[362] Сјеверна и сјеверозападна Босна употребљавала је оружје које је претежно пристизало са територије Угарске или Њемачке.[363]

Иконографска грађа, иако релативно скромна, и као таква одаје неке елементе који могу имати важност при детерминисању употребе и значења хладног оружја на територији БиХ. Прикази оружја на стећцима, печату и новцу ријетко одају морфолошке карактеристике које би биле од веће важности за прецизније типолошко и хронолошко датирање стварних налаза. Само у ријетким случајевима могу се запазити одређене одлике и облици појединих саставних дијелова мача, облик врхова копаља, буздована или стрелица. Мало боља ситуација затиче се међу, истина ријетким, илуминираним рукописима.

---

[361] Поповић 2004б, 237.

[362] Petrović 1973, 70; Šunjić 1995, 329.

[363] Petrović 1973, 70. Ова подјела Босне на зоне утицаја не може се схватити дословно јер су поједини типови наоружања циркулисали преко читаве територије и кроз дужи временски период (Petrović 1973, 70).

Прикази оружја у Мирослављевом јеванђељу, Хрвојевом мисалу и Хваловом зборнику дају реалнију слику о неким типовима мачева и врхова копаља који су били у употреби од краја 12. до почетка 15. в.[364]

За разлику од иконографске грађе, писани извори, прије свега грађа Дубровачког архива, дају обиље података о самом оружју, али и о особама које су на различите начине с њиме биле повезане. Архивска грађа указује на чињеницу да је Дубровник, осим што је био највећи произвођач, био и највећи посредник при продаји и куповини оружја са средњовјековном Босном. Био је и мјесто гдје су младићи из залеђа одлазили на изучавање заната, али постоје и примјери гдје су на израђивању оружја у Босни и на Хуму ангажовани странци. Писани извори од 1311. па до 1439. г. забиљежили су имена осамнаесторице младића поријеклом из дубровачког залеђа који одлазе у Дубровник ради изучавања различитих оружарских, првенствено мачарског заната. Мањи број њих је наставио да дијелује у Дубровнику; већина их се, ипак, вратила у родни крај, гдје их даље писани извори спомињу као локалне мајсторе. Из истих извора сазнајемо да је већина била заинтересована за изучавање мачарског заната, док се од почетка 15. в. већи број шегрта оријентише ка изучавању сложенијег мајсторства прављења самострела. Према доступним подацима, израда самострела ипак није досегла неки шири обим.[365]

Наоружање је имало и своје регионалне специфичности, добро познате, чак до те мјере да су биле довољно релевантне за идентификовање њиховог носиоца. Извори из 1419. и 1427. г. спомињу „*spata I bona de Bosna, te duos enses Bossnienses*", док су из истог периода били познати наводи који указују на познавање оружја турске провенијенције „*unum ensem turcheschum, unum ense turchechum, unus gladius Turchia*". Но ипак, писани извори дају углавном опште податке о оружју 14. и 15. в. на простору Босне.[366] Сасвим ријетко архивска грађа нуди податке и о вреднијим примјерцима наоружања; опет је, по правилу, ријеч само о мачевима, који су често повезани са највишим сталежом. Тако, на примјер, дубровачка влада 1384. г. доноси одлуку о даривању краља Твртка мачем украшеним сребром, док су се најмање два таква налазила у посједу краља Стјепана Томаша.[367]

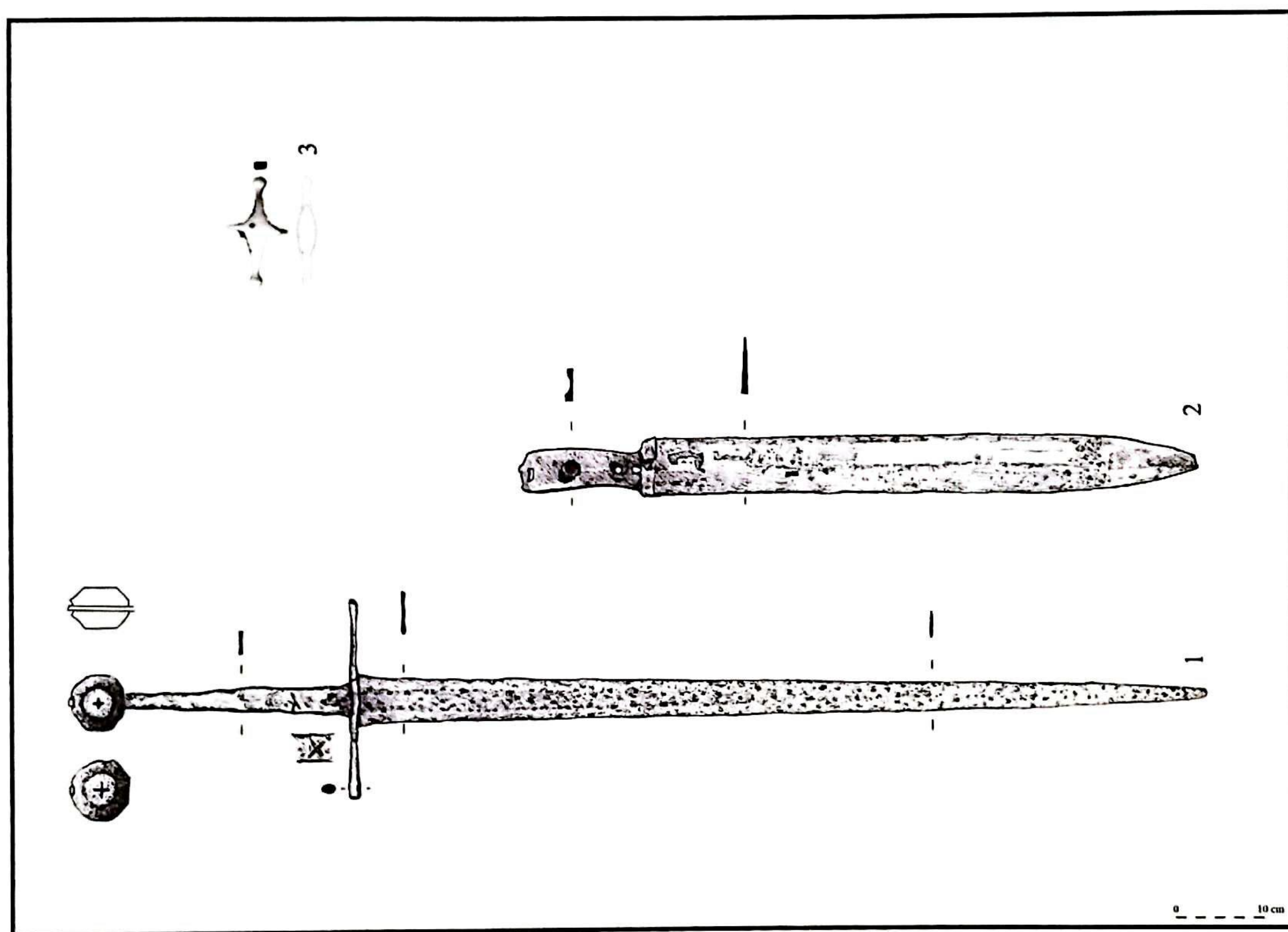
364 Sijarić 2014, 14; Petrović 1973, 69.
365 Sijarić 2014, 15; Petrović 1973, 72 - 73.
366 Sijarić 2014, 14.
367 Sijarić 2014, 19.

За разлику од мачева, број споменутих лукова и стрелица знатно је мањи, али, према њиховом броју, ради се о најзаступљенијем средњовјековном оружју. У прилог таквој тврдњи иде и податак да је једна радионица у Унцу 1462. г. за потребе шибенских трговаца уговорила испоруку 2. 252 лука од тисовине за укупну суму од 495 малих либара. Са знатном светом од 900 либара малих денара (око 150 дуката) ишао је у Босну човјек сплитског трговца Вентуре Енглеског (1460. г.) да набави лукове од тисовине *„pro emendo arcus de nasso in Bosna"*.[368] Архивска грађа која се односи на средњовјековну Босну нема детаљан опис вршака стрелица. Све до почетка 13. в. није постојало терминолошко разликовање стрелица за лук и самострел – све су биле обухваћене терминима *sagiptis* и *friciis*. Из каснијих извора сазнајемо још три нова термина за стрелице самострела: *quareli (quadrelli), falsador* и *veteroni*.[369] Дубровник је строго контролисао продају самострела, првенствено јер су спадали у званично наоружање Дубровачке општине. Дубровачки мајстори за самостреле, оклопе и оружје били су изложени пријетњи високим глобама у случају да, осим у Италију, своје производе извозе *per terram*. Службено, Дубровачка република давала је дозволу за куповину самострела, па је тако 1420. г. Вијеће умољених дозволило Сандаљу Хранићу да за своје паре купи самостреле и ветероне. Знатно касније, од априла 1452. до децембра 1453. г., Владислав, син херцега Стјепана Косаче, увезао је из Дубровника велику количину наоружања, од кога се по важности издваја 100 копаља, 2. 000 стрелица за лук, 1. 500 ветерона и шест самострела. Исто тако, не треба заборавити да је увоз самострела обављан и другим путевима - шверцом или разбојништвом.[370]

Архивски подаци, како смо видјели, говоре да је оружје до босанских владара и властеле долазило легалним путем, али и кријумчарењем.[371] Оружје из Дубровника и Венеције поклањано је, продавано или позајмљивано. Према дубровачким актима, званично слање оружја одвијало се на три начина: посредством краљевих посланика или великаша, посредством дубровачке властеле која је била у служби или пословању са владарима или великашима и посредством дубровачких трговаца.[372] Босна је из Венеције путем државних набавки увозила и скупу ратничку опрему. Из дописа од 6. I 1389. сазнајемо да се радило о „извјесном оружју" (*certa arma sibi necessaria*), некада

---

368 Šunjić 1995, 329.
369 Sijarić 2014, 21.
370 Sijarić 2014, 22; Petrović 1973, 71.
371 О кријумчарењу оружја за потребе босанске властеле нема пуно података, али већ жалба Дубровчана да су неки њени поданици снабдијевали херцега Стјепана оружјем и барутом свједочи о постојању недозвољене трговине оружјем (Petrović 1973, 71).
372 Petrović 1973, 71.

Сл. 32 *Мачеви (1), Макљеновац; (2-3), Добој*

се наводе и оклопи (*carozie*), кациге (*casseti*) и самострели (*baliste*), (10. VII 1343). Није забиљежена цијена производа, једино се наводи да су краљеви изасланици „упорно тражили" (*cum magna instancia nomine domini regis requisiverut*) да им се прода то што траже. Све су увијек набављали за готове новце и само понекад, најчешће узалудно, покушавали да на купљено оружје избјегну да плате извозне дажбине.[373] Међутим, из истих писаних извора сазнајемо да су у Босни радили и страни мајстори, тополивци Јерг из Нирнберга (код херцега Стјепана) и Бартоломео из Кремоне (код краља Стјепана Томашевића). Посебно је херцег охрабривао отварање таквих радионица, па су га Которани оптуживали да је у Новом населио и организовао мајсторе за производњу оружја и балиста.[374]

МАЧЕВИ

Музеј у Добоју у својој археолошкој збирци чува и два мача из околине Добоја. Иако не потичу са тврђаве, важно је извршити њихово анализирање и презентовање да би се добио увид у дистрибуцију и присуство овог типа наоружања међу витезовима на простору средњовјековне Усоре.

Први налаз потиче из гроба испод стећка са девастиране некрополе у Макљеновцу код Добоја и припада типу двосјеклог мача, са врло дугим дворучним балчаком (сл.32:1). Осим изостанка дршке и корице мача, ради се о потпуно сачуваном примјерку. На основу морфолошких својстава, М. Сијарић је овај тип мача типолошки одредио као *Oakeshottov* тип XIIa.[375] Као посебну занимљивост овога типа треба поменути појаву утиснутог знака на трну мача. У нашем случају ради се о знаку у облику Андријиног крста, по један са обје стране трна, од којих је један видљив у своме пуном облику, док другоме недостаје половина једне пречке.[376] М. Глосек је ову појаву интерпретирао као ознаку неке радионице са територије средњовјековне Угарске. Међутим, такву тврдњу треба узети с резервом јер за њу не постоје поуздане потврде у археолошком материјалу, као ни у писаним изворима. У посљедњим деценијама број мачева са ознаком се повећао, тако да они данас не указују на јединствен географски простор.[377]

---

[373] Šunjić 1995, 166.
[374] Šunjić 1995, 329.
[375] Sijarić 2014, 81; Aleksić 2007, 82.
[376] Sijarić 2014, 81.
[377] Sijarić 2014, 82.

Поуздану референцу за датирање представља приказ мачева из познатог угарског илуминираног рукописа *Képes krónika*, на којем је рад започет, према наводу из књиге, 1358. г.[378] На свих петнаестак приказа те врсте оружја у наведеном рукопису сјечива се одликују идентичним карактеристикама: великом дужином и наглашеним степеном сужавања. Накрснице су углавном дуге и равне и само су у неколико случајева благо повијене, док се већа варијабилност може примијетити при обликовању балчака, који се јављају у кружним или четвртастим формама.[379]. Сви мачеви у рукопису одликују се дугим дворучним дршкама (као и онај из Добоја), али су у свим сценама борбе од стране носиоца држани једном руком. Једини приказ његове употребе објема рукама јесте онај на којем је представљено одрубљивање главе.[380]

Према свим наведеним карактеристикама, М. Сијарић је мач из Добоја датирао у другу половину 14. в. Што се тиче мјеста производње овог типа мача, Сијарић остаје опрезан при тези о увозу из Угарске.[381]

Други примјерак припада типу кратког једносјеклог мача са једноручним балчаком; пронађен је у околини Добоја (сл.32:2). У литератури познат још и под називом дусак или тесак. Сјечиво карактеришу изражена масивност и кратки, релативно нагло сужени вршак, коме недостаје само врх. Трн је симетрично оивичен линијом од врха, на коме није било класичне јабучице, као ни сводасто повијене плочице[382]. Једина особеност овога примјерка огледа се у присуству малог утиснутог жига на сјечиву, што се може протумачити као тзв. *царска или државна јабука*, из које избија крст са четири хоризонтална крака. Осим у хералдици, односно иконографским изворима, приказ те инсигније одраније је запажен на сјечивима различитих типова мачева почев од краја 12. и почетка 13. в.[383] Према М. Сијарићу, ријеч је о знаку коме је тешко наћи двије идентичне израде, а који сам по себи није довољан за идентификовање власника мача, али сугерише повезаност са високим или највишим друштвеним сталежом.[384]

Најближе паралеле у морфолошком и географском смислу налазимо са примјерком из Сталаћа. Једнако као и онај из Добоја, мач из Сталаћа има симетричан трн без сводасто повијене плочице, али са плитко изведеним

---

[378] Sijarić 2014, 83.
[379] Sijarić 2014, 83.
[380] Sijarić 2014, 83.
[381] Sijarić 2014, 83.
[382] Sijarić 2014, 157; Žákovský 2013, 105.
[383] Sijarić 2014, 157.
[384] Sijarić 2014, 157.

каналом испод затупљене ивице. Примјерак се оквирно може датирати у крај 14. и почетак 15. в.[385] На територији Србије мачеви сличног типа познати су са Ужичког града, те примјерци са непознатих налазишта који се чувају у музејима у Крушевцу, Топлицама и Београду.[386] Са територије Босне слични кратки једносјекли мачеви пронађени су током археолошког ископавања Старог града Високо. М. Сијарић овај тип мача са Високог датира од краја 14. до седме деценије 15. в.[387] Производњу овога типа оружја највјероватније треба тражити на простору централне Европе, гдје су и најраширенији.[388] У прилог томе иде и ознака на мачу која по иконографији и положају на сјечиво одговара по свему централноевропским примјерцима.[389]

Овој групи хладног наоружања може се приписати и налаз накрснице мача са Добојске тврђаве (сл.32:3). Потиче са простора главне куле, али није познат тачан стратиграфски контекст налаза.[390] Идентичан примјерак познат је и са Тешањске тврђаве.[391] Накрсница је дио турске килич (*kılıç*) сабље, која је кориштена у Отоманском царству и Мемлучком Египту почев од краја 15. в. Током класичног периода Отоманског царства, Бурса, Дамаск и Дербент постају најпознатији центри за производњу мачева у царству. У том периоду ова квалитетна турска сјечива почињу да се извозе у Европу и Азију. Са турском инвазијом на Балкан, европска војска била је упозната са киличем. Током 15. в. био је популаран и међу балканским народима, а угарски хусари за овај тип наоружања користе назив *szabla*. У 17. и 18. в. сабља, по узору на јаничарски килич, постаје широко популарна међу европским коњаничким јединицама.

КОПЉА

У археолошкој збирци Музеја у Добоју чувају се два копља која су ту стигла откупом, са кратком назнаком да се ради о примјерцима са шире територије Добоја. Прво припада типу са масивним листом, благо заобљених линија

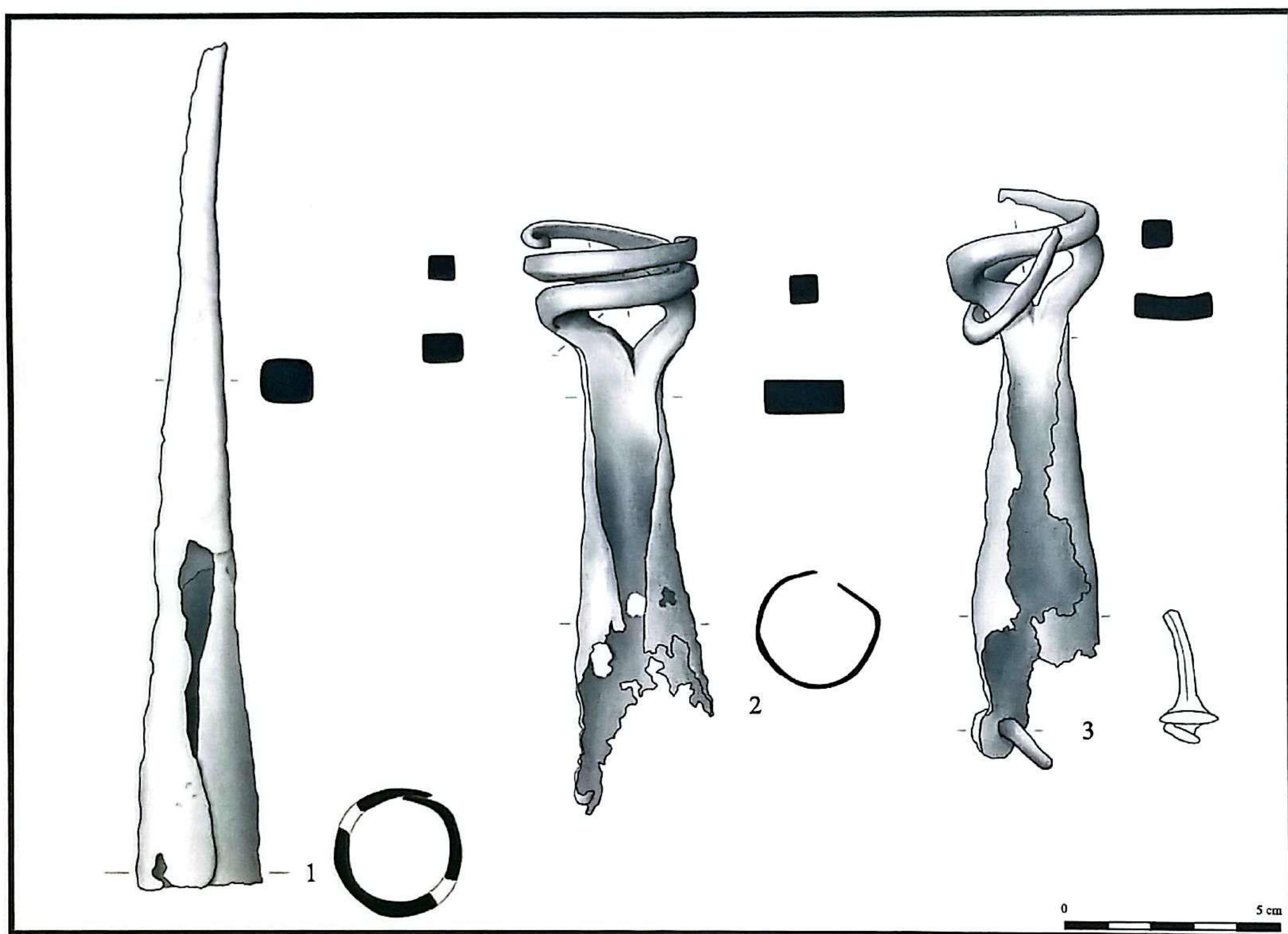
385 Minić, Vukadin 2007, 118 - 120; Sijarić 2014, 157.
386 Sijarić 2014, 157 - 158.
387 Sijarić 2014, 153 - 154.
388 Žákovský 2013, 132.
389 Žákovský 2013, 129-130.
390 Материјал који је пронађен хронолошки покрива период 15 - 18. в.
391 Непубликовани налаз који се чува у ЈУ Музеј у Тешњу.

оштрице и са снажно истакнутим средишњим ребром, док је тулац шестоугаоног пресјека, са фацетама (сл.34:2). Представља изнимно квалитетан рад и веома је добро очувано. Други примјерак припада истом типу као и претходни, с тим да је тулац осмоугаоног пресјека, док су фацете слабије истакнуте.

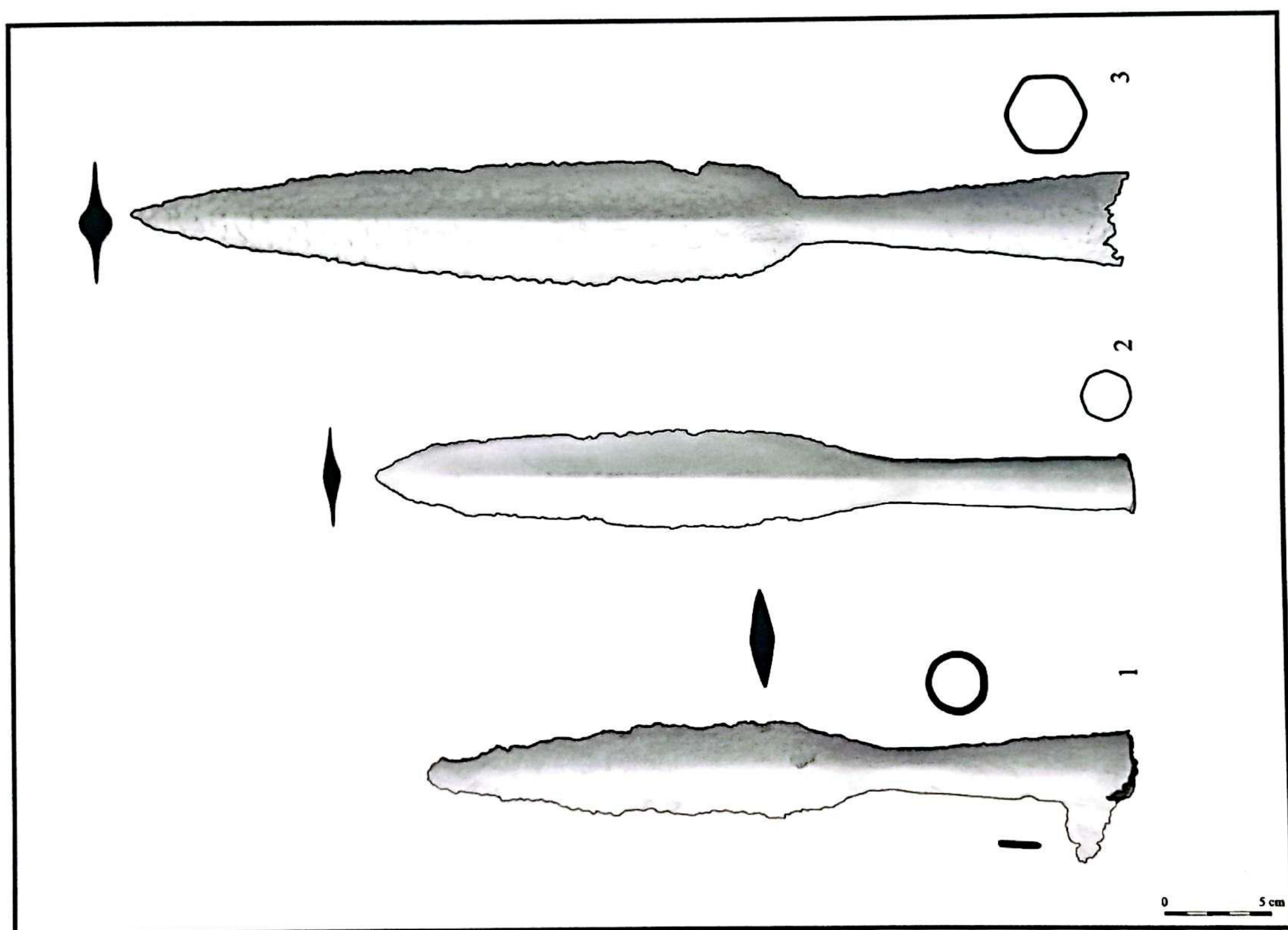
Копље са масивним листом М. Сијарић је приписао типу Ic, са назнаком да представља најдужи и, убједљиво, најтежи врх копља тога типа са простора Босне и Херцеговине (сл.34:3).[392] Сви примјерци са територије Србије случајни су налази и њихово датирање 14 - 15. в. узима се с резервом[393]. Потешкоћу у хронолошком детерминисању копаља из ове групе представља чињеница да сви налази потичу из непознатог археолошког контекста. У ликовним изворима копља овога типа врло се ријетко срећу – углавном је ријеч о западноевропским минијатурама из 14. и 15. в.[394] Међутим, малобројни прикази типа I у ликовним изворима 15. в. не одају никакве значајне типолошке карактеристике, осим, можда, уопштеног увећања димензија, те су од мале помоћи за њихово детаљније разматрање.[395]

Са Маглајске тврђаве потиче налаз копља са издуженим танким бодалом четвороугаоног пресјека (сл.33:1). Но међутим, у овом случају ради се о дијелу композитног оружја гдје је бодало било набијено на увијену опругу са тулцем (сл.33:2-3)[396]. Највјероватније се ради о пројектилима за тврђавски самострел (такви примјерци са територије средњовјековне Босне до сада нису познати). И. Бојановски искључује могућност да се ради о споју двају различитих предмета и приписује их оружју за избацивање, тј. намотавање запаљиве кучине.[397] Појединачно посматрано, бодала без опруге су масовно кориштена, нарочито у вријеме појаве и интензивне употребе оклопа и каричастих панцира. Била су карактеристичан дио наоружања номадских коњаника већ од 8. в., одакле су се проширила на већи дио старе Русије, па су 12 - 13. в. чинила скоро половину укупних налаза ове врсте оружја.[398] Током овога периода срећу се и на источноевропским просторима, али у много мањем броју. Са територије Бугарске и Србије копља овога типа датирају се у период 14 - 15. в.[399]Јако сличан налаз опруге са тулцем пронађен је и приликом

[392] Sijarić 2014, 183.
[393] Sijarić 2014, 183.
[394] Sijarić 2014, 186.
[395] Sijarić 2014, 186.
[396] Bojanovski 1965, 78.
[397] Bojanovski 1965, 78.
[398] Minić, Vukadin 2007, 118.
[399] Minić, Vukadin 2007, 118.

Сл. 33 *Копља (1-3), Маглај*

Сл. 34 *Копља (1), Добор; (2-3), сјеверна Босна*

истраживања Старог града Врандук. Међутим, стратиграфски није познато којем слоју припадају.[400] Хронолошки и морфолошки, најближи примјерак представља налаз копља са Сталаћа, из хоризонта друге половине 14. или почетка 15. в.[401]

СТРЕЛИЦЕ

Тврђаве Добор, Добој и Маглај имале су јаку и добро опремљену војну посаду, наоружану за напад и личну заштиту, али и за одбрану утврђења. То се посебно односи на Добор, гдје је пронађена разноврсна војна опрема. Неколико десетина металних врхова за стријеле показује да је ова врста наоружања на Добору, али и осталим тврђавама, представљала основни вид наоружања. О изгледу средњовјековних лукова нема одговарајућих података, како оних ликовних, тако ни писаних. Међутим, о изгледу стријела и пројектила са самострела сазнајемо путем очуваних металних врхова, који су релативно бројни и типолошки разноврсни. Међусобно се разликују углавном према облику, тежини и димензијама.

Дијелови металних врхова за стријеле са тулцем, с обзиром на њихову широку употребу и продукцију, пронађени су у веома малом броју. Позната су свега два примјерка, од којих један потиче са Маглајске тврђаве (сл.35:2), а други са Доборске (сл.35:1). Оба припадају типовима стрелица код којих је шиљак трапезоидног облика. Према типологији М. Сијарића, припадају типу Т2-5, за који је карактеристична широка временска употреба, од 9. до прве половине 15. в.[402] Најранији налаз потиче са некрополе у Чипуљићима. Иако изолован примјерак у гробу, на основу положаја у оквиру некрополе може се претпоставити да припада периоду између друге половине 9. и почетка 11. в.[403] Доборском примјерку морфолошки одговара налаз са Велике градине у Варвари, међутим, нађен је под непознатим околностима, тако да се не може говорити о хронолошким појединостима.[404] Налаз са Маглајске тврђаве, такође без познатих стратиграфских појединости, припада типу код којег је врх танак и на којем није

[400] Rauing 1973, 464, Таб. III Сл.1.
[401] Minić, Vukadin 2007, 118, сл. 74/5.
[402] Sijarić 2014, 305.
[403] Sijarić 2014, 305.
[404] Sijarić 2014, 305.

видљиво ребро. Типолошки сличан примјерак потиче са Сталаћа. Изолован налаз са простора капије на Великом граду хронолошки је широко опредијељен 12 - 14. в.[405]

Налази са територије Србије хронолошки се везују за период развијеног и касног средњег вијека. Ако се за примјерцима типа Т2-5 трага на ширим географским просторима, запазиће се дуготрајност њихове употребе, али и популарности. Ако се по страни остави неспорна античка и раносредњовјековна традиција у продукцији и Т2-5 посматра независно у свјетлу налазишта из развијеног и позног средњег вијека, већина налаза са простора Босне и Херцеговине припадала би периоду од 13 до 15. в.[406]

Велики број ветерона потврђује да су се упоредо са луком и стријелом користили и самострели, као савршенији облик тадашњег наоружања. Доста бројни примјерци потичу са Доборске тврђаве, док их је са Добојске познато свега неколико. Ветерони су, по правилу, масивнији и типолошки се јављају у неколико облика.

Први припадају групи са шиљком моделованим у облику тростране пирамиде. Троугластог су пресјека, са дугим конусним тулцем који се сужава ка врху. Примјерци са Добора пронађени су у тзв. тумулу „О"(сл.35:3-6), који представља остатке дрвене куле.[407] Овом типу припадају четири примјерка и М. Сијарић их сврстава у тип Т4-3.[408] Највећи број примјерака овога типа пронађен је приликом археолошких истраживања, што олакшава њихову хронолошку класификацију. Међутим, датирање објекта тзв. тумул „О" од стране И. Бојановског у период 13 - 14. в. није оправдано јер разноврстан покретни материјал, првенствено мамузе, указује на период од почетка 15. в., док налази бојене керамике упућују на употребу објекта све до краја 16. и 17. в.[409] Примјерци са Старог града Благаја код Мостара нађени су у средњовјековном хоризонту који се може датирати у другу половину 14. и прве двије трећине 15. в.[410] Истим хоризонтима могу се приписати и налази са Старог града Тешња, Високог или Бужима.[411] Ако је судити према регионалној дистрибуцији овога типа, облик ветерона био је врло популаран између половине

---

405 Minić, Vukadin 2007, 115.
406 Sijarić 2014, 308.
407 Bojanovski 1981, 19 - 21.
408 Sijarić 2014, 317.
409 Sijarić 2014, 317.
410 Sijarić 2014, 317.
411 Sijarić 2014, 319.

14. и почетка друге половине 15. в.[412] Такође, типолошки примјерци из сјеверне Италије датирају се у период друге половине 14. в., прије шире употребе ватреног оружја.[413]

Сљедећем типу припадају препознатљиви и морфолошки униформни типови ветерона означени као тип Т5, који се јављају на већини касносредњовјековних утврђења. За овај тип је карактеристичан масивни шиљак у облику четворостране пирамиде, са највећим промјером у његовом горњем дијелу. Тулац је кратак и благо се сужава према врху, тако да је прелаз између тулца и шиљка слабо наглашен[414]. У поређењу са осталим локалитетима из истог периода, налази ветерона овога типа на нашим тврђавама евидентирани су у малом броју. Свега четири метална вршка потичу са Доборске тврђаве (сл.35:7-10), док је један примјерак пронађен приликом археолошких истраживања главне куле Добојске тврђаве (сл.35:11). На територији Босне и Херцеговине у највећем броју су пронађени приликом истраживања Старог града Тешња (63), гдје су хронолошки опредијељени у 15. в.[415] У нешто мањем броју (55) нађени су и на Соколу на Пливи, већина у средњовјековном хоризонту млађем од почетка 15. в.[416] У много мањем броју јављају се међу инвентаром оружја на Бобовцу, Бокшевцу и Береку код Маховљана.[417] Ако се ослонимо на датирање према стратиграфији са поменутих локалитета, са сигурношћу се може рећи да њихова употреба припада периоду од друге половине 14. па кроз цијели 15. вијек, када су били и најпопуларнији.

Најбројнији налази вршака самострела припадају типу Т6, према типологији М. Сијарића. Сви примјерци (19) пронађени су на Доборској тврђави приликом археолошких истраживања 1969 – 1972 (сл.35:17-23; сл.36:1-11). За највећи број не зна се тачно мјесто налаза, па самим тим ни стратиграфска позиција. Један дио пронађен је у тзв. тумулу „О".[418] За ову групу карактеристичан је издужен пирамидални шиљак са конусним тулцем, широког дна.[419] Као и типови Т5, и примјерци Т6 су у највећем броју проналажени приликом археолошких истраживања, што олакшава њихово датирање. Релативно прецизни подаци о стратиграфским околностима потичу са Старог града Благаја, Високог и Бужима, који показују њихову употребу од друге половине 14, а сасвим сигурно су у широкој

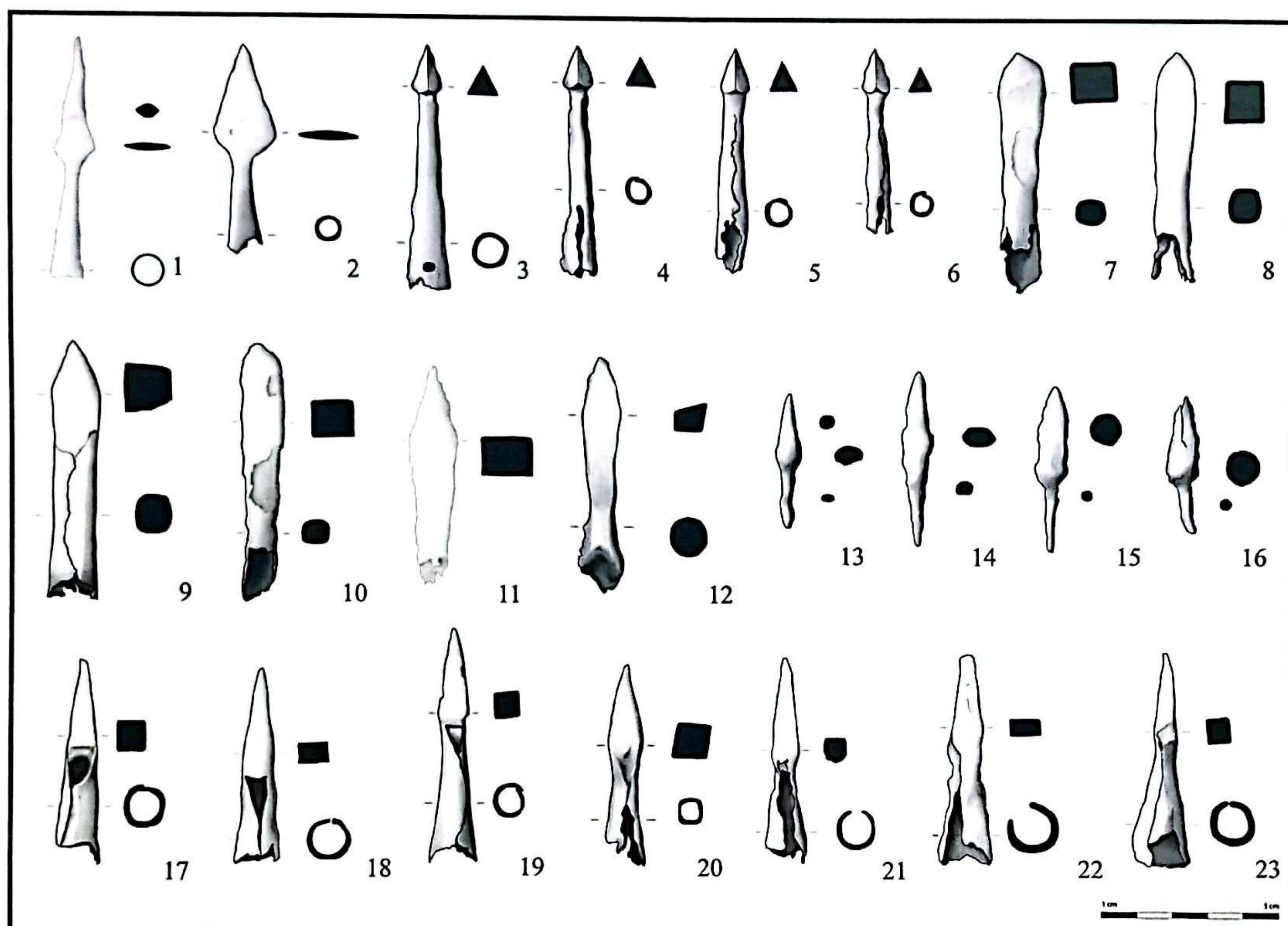
412 Sijarić 2014, 321.
413 Vignola 2006, 263.
414 Sijarić 2014, 329; Брмболић 2009, 84; Anđelić 1973, 133.
415 Sijarić 2014, 329.
416 Sijarić 2014, 329.
417 Sijarić 2014, 329.
418 Bojanovski 1981, 20.
419 Sijarić 2014, 335.

употреби и током прве половине 15. в.[420]Стрелице овога типа у мањем су броју проналажене на територији Хрватске, гдје су широко датиране од половине 15. до средине 16. в.[421] Мјесто и околности налаза вршака стрелица Т6 сугеришу да почетак њихове употребе на простору средњовјековне Босне треба очекивати вјероватно око средине 14, док су најпопуларнији били крајем 14. и током прве половине 15. в.[422]

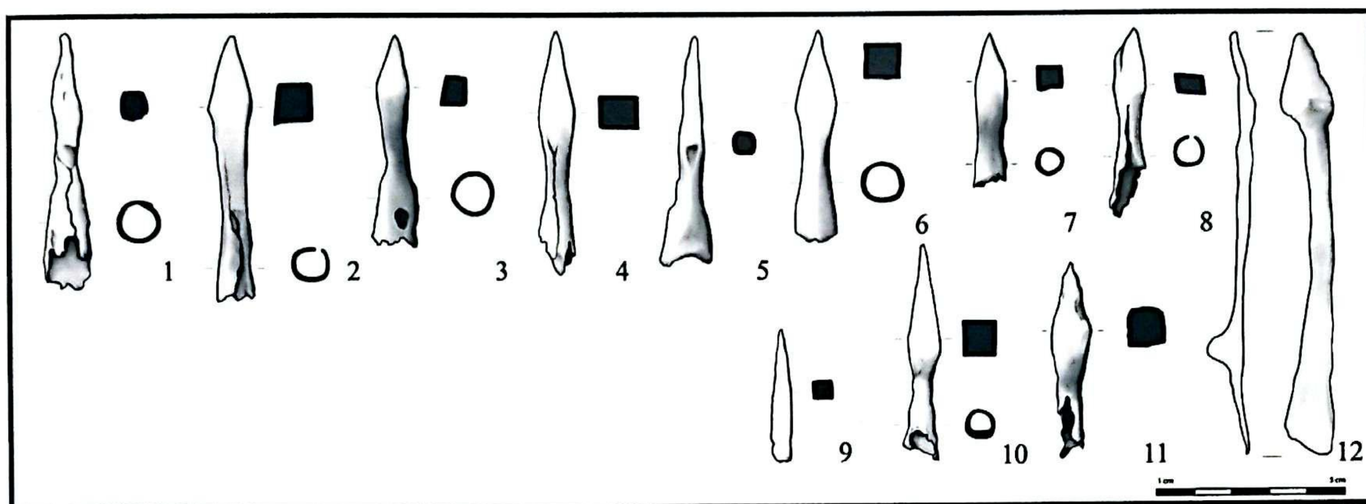
Посљедњем и најмлађем типу припадају стрелице са шиљком у облику високог троугла. Усадник је моделован у виду дугог и оштрог трна, док је врат често кратак и веома слабо профилисан. Према типологији М. Сијарића, припадају типу У7.[423] Сви примјерци потичу са Добојске тврђаве (сл.35:13-16), тачније из мале цистерне у главној кули и пронађени су приликом археолошких истраживања 1972. г. [424] Припадају типовима са купастим вршком и дугим трном за насађивање, док врат није посебно наглашен или је врло слабо профилисан. Према расположивим изворима, сви примјерци потичу са средњовјековних утврђења.[425]. Према подацима И. Бојановског, 1. 120 вршака стрелица овога типа пронађено је у рушевинама куле „Ц" Горњег града Сокола на Пливи, која је подигнута, највјероватније, почетком 15. в. Бојановски не преноси прецизније податке о стратиграфији унутар куле. Због бројности налаза, претпоставља да је служила као оружарница.[426] Нешто више података за датирање даје нам налаз стрелице са Старог града Благаја, који је, несумњиво, пронађен у османском хоризонту.[427]

Велики број стрелица овога типа пронађен је приликом истраживачко-конзерваторских радова на утврђењу Козник код Александровца. Уз улаз у једну од кула, на простору од 1x1 м, пронађено је 2. 275 вршака стрелица чија се дужина кретала од 2,5 - 5 цм. Према доступним подацима, сви наведени примјерци имали су пирамидални шиљак, што их чини блиским налазима са Добојске тврђаве, Сокола на Пливи и Старог града Високо. О. Вукадин и Д. Минић наведене вршкове стрелица доводе у везу са податком из дефтера Крушевског санџака из 1516. г. гдје се наводи да су становници села Стрелар и џемат Цигана Козника били дужни да сваке године Living Living Living Living Living Living Living Living Living Living Кознику предају 30.

[420] Sijarić 2014, 335.
[421] Sijarić 2014, 337.
[422] Sijarić 2014, 340.
[423] Sijarić 2014, 379.
[424] Vučković 1972, 128 - 129.
[425] Sijarić 2014, 393.
[426] Sijarić 2014, 393.
[427] Sijarić 2014, 393.

Сл. 35 *Стрелице (1, 3-10, 12, 17-23) Добор; (2) Маглај; (13-16), Добој*

Сл. 36 *Стрелице (1-12), Добор*

000 стрелица.[428] Примјерке из Босне и Херцеговине М. Сијарић датира у период након половине 15. в., док су највећу популарност досегли у 16. в., тачније, у његовој првој половини.[429]

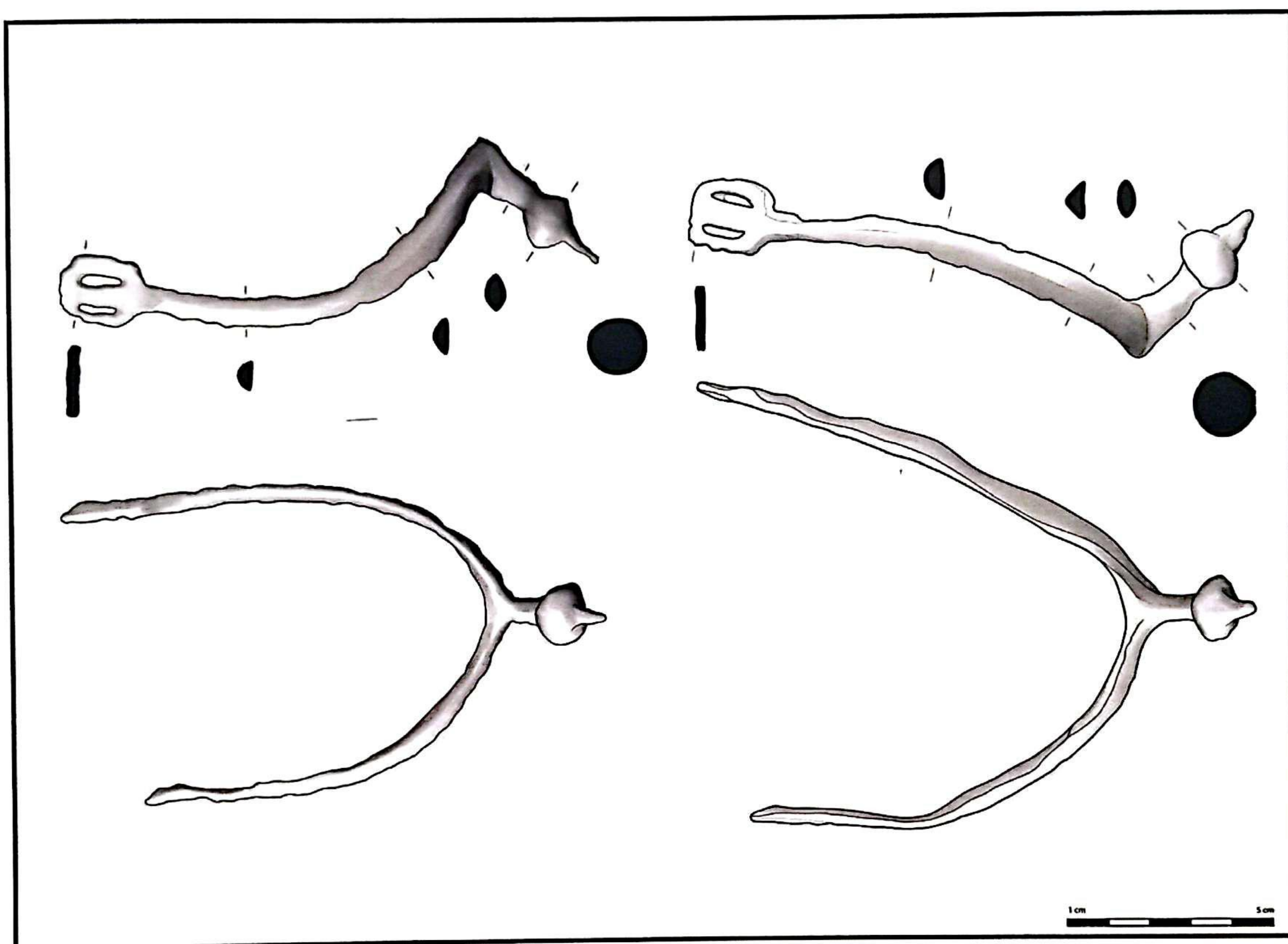
Како су ови налази у суштини малобројни, тешко је утврдити у којој су мјери у наоружању Добојске и Доборске тврђаве били заступљени самострели. Сасвим је сигурно да током 15. в. постају саставни дио наоружања, о чему нам свједоче и писани извори о купопродаји дубровачких самострела босанској властели. Ветерони су, међутим, произвођени и по локалним радионицама, будући да за њихову употребу нису били потребни ни велико знање ни вјештина. Осим мајстора стрелара, могли су да их праве и локални ковачи, који су израђивали и остало наоружање.[430]

МАМУЗЕ И КОЊАНИЧКА ОПРЕМА

Иако се присуство коњаника на Добоју и Добору може сматрати неспорним, налази коњске опреме су, по броју, релативно скромни. Међутим, и као такви употпуњују закључак о доброј опремљености коњаничког дијела војне посаде, посебно на Добору.[431]

За средњовјековног човјека **мамузе** су биле више од функционалног објекта – биле су дио моде и статусни симбол највишег ранга. Жене су их носиле само према потреби. С обзиром на женску моду средњега вијека, нису биле практиковане као статусни симбол јер нису биле видљиве. Позлаћене мамузе биле су везиване ратнику приликом формалне церемоније уласка у круг витезова и, као такве, посматране као прерогатив витезова.[432] Откриће малих мамуза доказ је да су већ у раној младости дјеца јахала коње и била дио статусног свијета својих

[428] Sijarić 2014, 394.
[429] Sijarić 2014, 394.
[430] Minić, Vukadin 2007, 117.
[431] У попису робе двојице дубровачких трговаца из Зворника 1424.г. међу инвентаром се јавља и коњска опрема. Од њених дијелова ту су: улер, мамузе, узенгије од жељеза, седла, чавли за седло, узде. Било је и дијелова коњске опреме израђених од бакра (Ковачевић - Којић 1978, 197).
[432] Ellis 2004, 124; Štular 2009, 93.

Сл. 37 *Мамузе из Улера код Добоја*

родитеља. Такође, из архивске грађе сазнајемо да су типови војних мамуза различити од оних које се користе на турнирима, али је, у археолошком контексту, за сада тешко направити разлику између та два типа.[433]

Најранији типови мамуза настају још у 4. в. старе ере и веома су брзо постале значајан дио опреме коњаника и коњаничких јединица широм јужне Европе и источног Медитерана.[434] Током римског периода овај тип мамуза претрпио је мање модификације, док тек Франци почињу да их носе у паровима.[435] Током франачког периода постају изразит статусни симбол, са којим се покопавају највиши слојеви друштва. Управо та мода пренијела се и на крајеве који су били под културним утицајем Франачке, па се и на територији Босне и Херцеговине спорадично јављају мамузе и пратећа гарнитура рађена према франачким узорима. Тај статусни симбол наставља да се његује и током развијеног и касног средњег вијека.[436] Мамузе су служиле за разликовање високе властеле од њихових вазала. То се јасно огледа и у погледу материјала од којих су биле израђене. Позлаћене или посребрене, биле су привилегија вишег племства, док је ниже племство могло да носи само оне од посребреног гвожђа.[437]

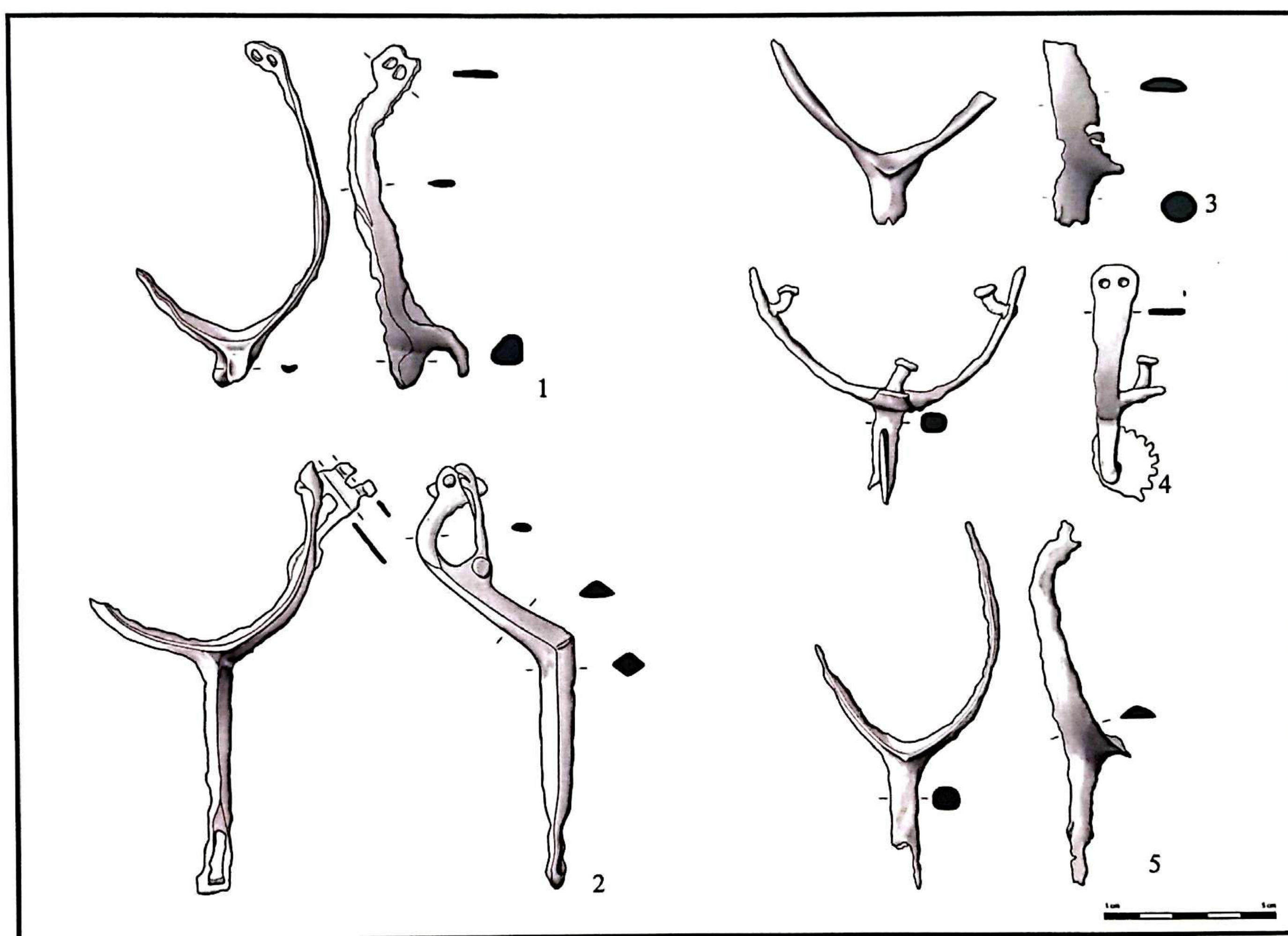
Са територије Босне и Херцеговине једину већу систематизацију касносредњовјековних мамуза извршио је М. Сијарић. За сада, ово је код нас једина и најцјеловитија студија о њиховом развоју. Била су анализирана укупно 53 примјерка мамуза које се чувају у Земаљском музеју у Сарајеву, од којих је највећи број непубликован.[438]

На простору Доборског утврђења приликом археолошких ископавања И. Бојановског откривене су четворе мамузе[439], док са Добојске тврђаве потиче само један фрагментован налаз. Овом приликом биће публикован интересантан пар мамуза из Улера код Добоја, које спадају у најранији тип позносредњовјековних мамуза на територији Усоре.

Мамузе из Улера код Добоја (сл.37) пронађене су приликом девастирања једног земљаног тумула. Према краткој цртици Б. Белића, у Археолошком лексикону из 1988. г. сазнајемо да је том приликом пронађена већа

---

433 Štular 2009, 93.
434 Филиповић 2006, 164.
435 Štular 2009, 92.
436 Sijarić 2001a, 301; Nikolić 1956, 63. Уколико би се десио случај одузимања племићке титуле, догађало се да му том приликом одузму и мамузе. О томе свједочи и закон Лудвига VII, у коме се, између осталог, каже: „Ако човјек чији је отац био нижег поријекла буде посвећен у витешки ред, то краљ и барон за вријеме чије се владавине догодило дужан је да нареди да му се баце мамузе на ђубриште". Nikolić 1956, 63.
437 Nikolić 1956, 63.
438 Sijarić 2001a, 300.
439 Bojanovski 1981, 20.

Сл. 38 *Мамузе (1-2, 4-5), Добор; (3), Добој*

количина оружја, но ипак, Музеј у Добоју успио је да спаси и сачува само пар мамуза.[440] Рађене су од гвожђа, комплетиране и добро очуване. Кракови су извијени, док је механизам за закопчавање у облику дводијелне плочице, благо заобљене. Нагиб од краја кракова ка врату је оштрији, трн је кратак и завршава се куглицом са шиљком, што је, типолошки, и највреднија карактеристика. Облик шиљка ове мамузе најближи је Сијарићевом типу I/2, који аутор пореди са средњо и источноевропским примјерцима и закључује да се ради о типовима који се датирају од половине 12. до средине 13. в.[441] Слични, али лошије очувани примјерци пронађени су приликом градње цесте Гласинац – Власеница; вјероватно се ради о два пара која се могу датирати у исти период.[442] На територији Далматинске загоре јављају се сличне мамузе, које Д. Врсаловић такође датира у период друге половине 12. в. Једина разлика је у систему закопчавања, гдје је отвор постављен под нагибом нагоре, са једним отвором.[443] Мамузе са територије Угарске датирају из истог периода – од средине 12. до средине 13. в. Аналогни примјерци пронађени су приликом истраживања средњовјековног села код Будимпеште. На овом насељу из периода Арпадовића пронађен је већи број мамуза. Интересантно је да се на овим типовима, хронолошки, подудара употреба оба система за закопчавање.[444]

Прекретница у типолошком развоју мамуза настаје промјеном из до тада уобичајеног шиљка у малу помичну звјездицу која се врти око своје осе на усјеченом врату. Она се појављује у раздобљу када коњица игра најважнију улогу у историји ратовања ради што ефикаснијег подбадања коњских слабина.[445] Најраније мамузе са ротирајућим механизмом јављају се током 13. в. У почетку прате облик истовремених мамуза са шиљком, да би их касније потиснуле из употребе.[446] Од друге четвртине 14. в. ротирајуће мамузе доминирају у западној Европи; иако нису нестале у потпуности, оне са шиљком се врло ријетко јављају.[447] Од 14. в. готичка мода није заобишла ни простор централног и западног Балкана, гдје доминирају мамузе са ротирајућом звјездицом.[448]

---

[440] Белић 1988, 68.
[441] Sijarić 2001a, 304 - 305.
[442] Sijarić 2001a, 304.
[443] Vrsalović 1963, 167.
[444] Terei, Horváth 2007, 168 - 169.
[445] Vrsalović 1963, 167; Jakovljević 2009, 108 - 109.
[446] Ellis 2004, 127; Štular 2009, 95.
[447] Ellis 2004, 130.
[448] Minić, Vukadin 2007, 124; Vrsalović 1963, 167; Jakovljević 2009, 109 - 110; Nikolić 1956, 69; Sijarić 2001a, 309; Popović 2015, 240; Јашаревић, Кољић 2017, in press.

Мамузе са Доборске тврђаве заступљене су са четири примјерка, типолошки и хронолошки различита. Прва је дјелимично очувана, али са карактеристичним рошчићем испод трна, датирана у другу половину 14. и сам почетак 15. в. (сл.38:1). Механизам за закопчавање је у облику плочице са два кружна отвора. Скоро идентичан примјерак откривен је на Вршачком замку и датиран на крај 14. в.[449] Сијарићевом типу II/2 може се прикључити друга мамуза, са трном раскованим у облику V и точкићем на издуженијем врату. Кракови се такође спајају под оштрим углом у тјемену, које је знатно ојачано ради што бољег лежања обуће коњаника.[450] Највјероватније да ова мамуза потиче из хоризонта прве половине 15. в., када су у употреби били масивни готички оклопи. Овом типу и периоду може се приписати и фрагмент мамузе са Добојске тврђаве (сл.38:3).

Од 1400. трн на мамузи постаје дужи, док су током 15. в. у моди мамузе са веома дугим трном и ротирајућим механизмом на крају. Разлог појаве оваквих типова мамуза и њихове употребе највјероватније није повезан са појавом другачије коњске опреме јер су такву опрему могли посједовати само истакнути појединци. У западној Европи већина таквих мамуза јавља се у цивилним мјестима, што свједочи о њиховој популарности. Мамузе са дугим трном биле су популарне међу онима који су пратили моду, али, у исто вријеме, посматране су као потешкоћа, посебно при ходању и силажењу с коња.[451] Два таква примјерак са дугим вратом и лежиштем за звјездицу откривен је на Доборској тврђави у хоризонту око средине или друге половине 15. в. (сл.38: 2, 5).

Мамузе са кратким трном и даље су биле кориштене због своје практичности. Послије 1450. г. краци полако постају мање закривљени а више равни, да би већ од посљедње четвртине 15. в. већина мамуза имала равне краке. Један комплетан примјерак потиче са Доборске тврђаве: мамузе са кратким и равним крацима, док је трн кратак и постављен у раван (сл.38:4). На средини искуцаних крака постављене су заковице, док се једна налази и на пречки над трном. Мамузе завршавају моделованим рупицама на крајевима крака. Овај примјерак представља најпознији налаз и оквирно се може датирати у 16. в.

При употреби, мамузе су често биле мокре и у блату, тако да их је корозија нагризала и штетила им, посебно ротирајућем механизму. Због тога су често у изради кориштене и различите бакарне легуре, углавном на механизмима и копчама.[452] Међутим, крај 15. в. значио је и крај средњовјековној техници ратовања, која је била

---

[449] Брмболић 2009, 88.
[450] Sijarić 2001a, 308 - 309.
[451] Ellis 2004, 129.
[452] Ellis 2004, 130.

заснована на престижној улози витезова у војсци. Нови вијек донио је и учесталију употребу ватреног оружја, а пјешадија је добила истакнутије мјесто у војсци. Упрокос томе, коњица је још увијек остала важан дио војске и у сљедећим вијековима није била резервисана само за племство.[453]

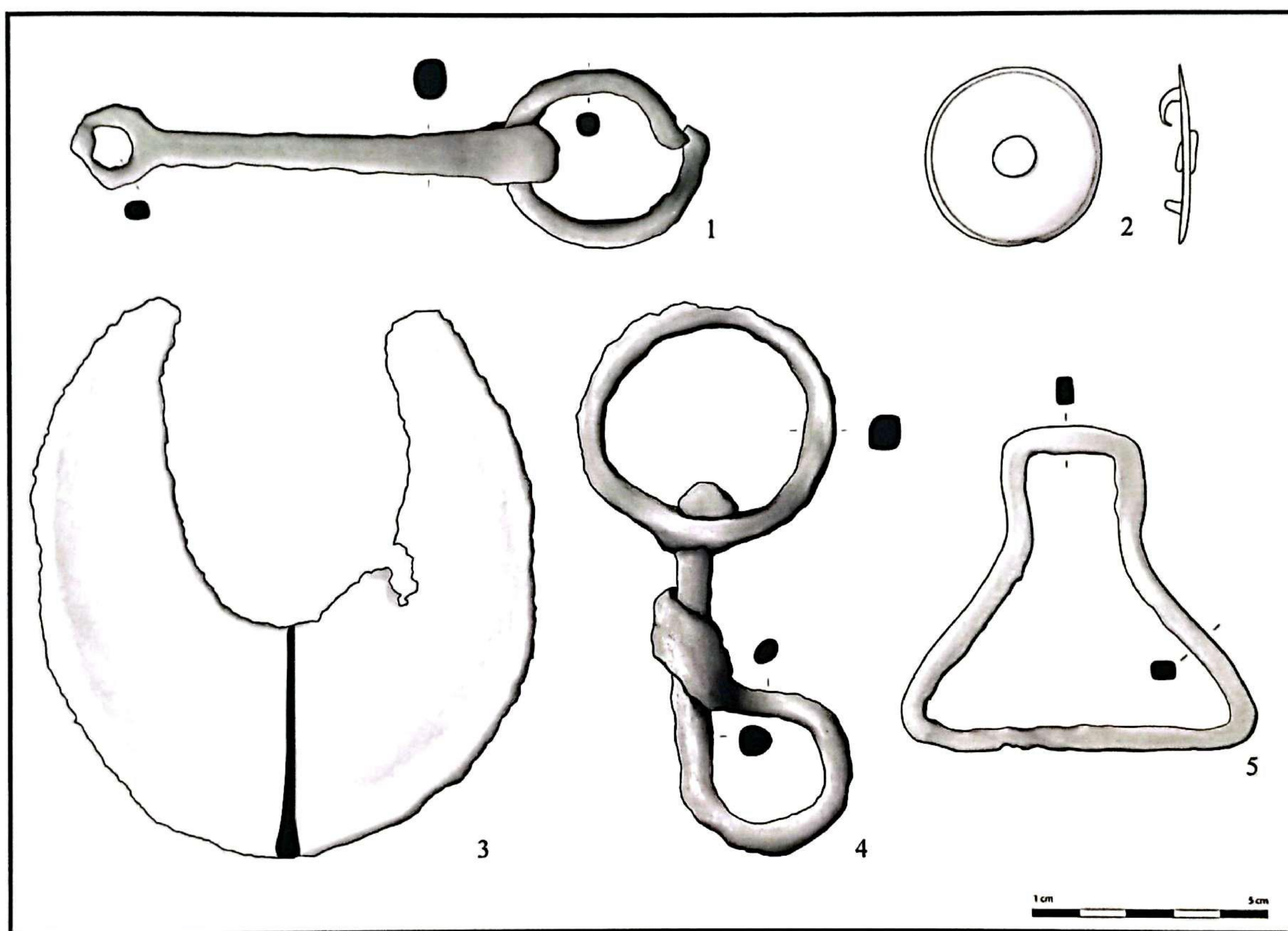
У мањем броју, са тврђава потичу и остали дијелови коњске опреме. Ту се може сврстати и налаз **разводника** за кожни ремен са Доборске тврђаве (сл39:5). У питању су утилитарни облици који се вијековима нису мијењали, те их је хронолошки теже опредијелити, посебно што су нађени у слоју са материјалом из средњовјековног и турског периода.[454] Слични примјерци познати су и са Маглича, гдје су пронађени у истом контексту.[455] Жељезни разводник истог типа са утврђења Чањево датира се у период 16 - 17. в.[456]

Узенгије спадају у опрему која се не јавља често међу коњаничким материјалом, барем не на утврђењима. Једини познат примјерак представља налаз из оставе Станови код Новог Града (Оџак). Узенгије имају проширену, плочасту базу за стајање (сл.21:1), док су крајеви повијени и додирују се. За сада ово остаје усамљен примјерак, датиран на основу пратећих налаза у другу половину 16. и почетак 17. в.
Увођењем узенгија у употребу, коњаничка војна тактика доживљава револуцију. Сада је средњовјековни витез током битке могао да стоји на узенгијама, умјесто да сједи у седлу. Таква позиција омогућавала му је шири замах мачем и маневрисање тијелом од ударца копљем. Код персијске коњице, узенгије су биле постављене тако да су јахачка кољена била повијена, што им је давало динамичнију позицију и ближи контакт с коњем.

Дијелови **коњских узда** откривени су једино на Доборској тврђави. Оба примјерка пронађена су приликом ископавања 1961. г. на централном платоу (сл.39:1,4). Први налаз припада примјерку са ротирајућом осовином, док други дио представља налаз са очуваном осовином и перфорираним крајевима за алке. То су фрагменти опреме утилитарних облика који се према својим типолошким формама не могу прецизније временски одредити, а то не омогућава ни стратиграфски контекст налаза. Слични примјерци јављају се на Магличу, гдје такође контекст налаза не омогућава прецизније датирање. Хронолошки, могу се приписати периоду 15 - 17. в.[457]

---

453 Koóšová 2007, 276; Štular 2009, 95.
454 Поповић 2015, 238; Јашаревић, Кољић 2017, in press.
455 Popović 2012, 181.
456 Čimin, 2008, 202.
457 Popović 2012, 180.

Сл. 39 *Коњска опрема (1, 3-5), Добор; (2), Добој*

Предмети од позлаћене бронзе изнимно су ријетки; овој групи налаза може се приписати и примјерак коњске **фалере** са Добојске тврђаве (сл.39:2). Доста једноставан примјерак у виду кружне плочице са испупчењем, док су на полеђини трнови, којима су, очито, били причвршћени за подлогу. Овај тип коњске опреме карактеристичан је за ранотурске хоризонте на сјеверном Балкану. Понекад, примјерци могу бити и богато декорисани[458], најчешће биљном орнаментиком. Овај тип декорације има блиске паралеле са стилом мотива на бакарном посуђу.[459] Слични примјерци пронађени су на Сотину[460], гдје су опредијељени као касносредњовјековне фалере, но ипак, њихово датирање је упитно с обзиром да се ради о случајним налазима. Налази са комплекса Београдске митрополије такође су пронађени у хоризонту 16 - 17. в.[461] Овај тип опреме спада у скупину украса чија се продукција ослања на моделе из раздобља касног средњег вијека. Они се појављују у изворном облику или су модификовани у складу са актуелном модом, коју дијелом одређују и економске могућности потрошача.[462] Идентични примјерци, више њих, познати су са тврђаве Бач; такође се могу датирати у ранотурски хоризонт.[463] Без обзира на упроштен начин израде, фалера са Добојске тврђаве представља изниман примјерак који говори о дистрибуцији овог типа налаза и стила у сјеверној Босни.

Потковице су релативно бројне међу тврђавским материјалом, посебно код утврђења која су имала војни и трговачки карактер[464], али исто тако јављају се и у манастирским комплексима.[465] Међутим, исто тако представљају једну од ријетко третираних и обрађиваних тема у археолошкој литератури. У највећем броју случајева њихово присуство на локалитетима само се успутно помиње, без дубљег анализирања, док је њихово датирање омогућено првенствено на основу пратећег материјала.[466] Потковице су најчешће служиле за заштиту коњских копита, али познато је и поткивање других животиња, прије свега оних које су изложене напорном физичком раду (говеда, волови, мазге и камиле).[467] Најстарији докази о поткивању и производњи потковица потичу са келтских

458 Ilkić 2010, 386; Поповић, Бикић 2004, 159.
459 Поповић, Бикић 2004, 159.
460 Ilkić 2010, 386.
461 Поповић, Бикић 2004, 159.
462 Поповић, Бикић 2004, 159.
463 Нађ, 1961, 102, таб. VI, сл.4 - 9.
464 Minić, Vukadin 2007, 127; Popović 2012, 181; Брмболић 2009, 89; Нађ 1961, таб. VIII, сл. 2 - 5.
465 Поповић 2015, 240-241.
466 Busuladžić 2005, 247; Vikić, Walter 1955, 23.
467 Busuladžić 2005, 248.

локалитета[468], док већ у римском периоду потковица поприма свој стандардизовани облик, који ће, са мањим измјенама, остати у употреби до данас. Процес њихове производње посебно је добио замаха у развијеном и касном средњем вијеку, што је, несумњиво, резултат ширих ковачких активности.[469]

Међу материјалом с тврђава у доњем току Босне то не представља случај – на простору главног дворишта Доборског утврђења пронађена је само једна потковица (сл.39:3). Иако су на Добоју и Добору потврђене ковачке активности, њихов број може да буде резултат чињенице да су коњушнице лоциране ван бедема, што је за Добор и Добој и очекивано с обзиром да се ради о утврђењима са малом површином. Њихов изостанак на Добојској тврђави очекиван је с обзиром да су археолошка истраживања вршена само на простору кула. Примјерак са Добора спада у лучни тип, са отворима за клинове. Типолошки исти или веома слични примјерци налажени су на бројним локалитетима, како у средњовјековним хоризонтима, тако и у познијим турским. У питању су утилитарни облици који су дуго били у употреби, готово без икаквих измјена.[470]

ВАТРЕНО ОРУЖЈЕ

На територији западног Балкана ватрено оружје се јавља половином 14. в. Први топови помињу се у Дубровнику 1346. г., а мало касније, 1351. г. под именом *scolpo* ili *sciopo*, помињу се пушке помоћу којих се бацају стријеле и кугле (*...scolpi cum quibus prohici possint sagitamenta et balotae cum igne...*). У Дубровнику је ливење топова и израђивање барута било усавршено већ од 1378. г., а своје производе Дубровчани продају сусједима. Међу првим купцима био је босански краљ Твртко, којем је 1379. г. дубровачки сенат одобрио продају барута за бомбарде. Кнез Лазар је 1386. г. унајмио мајстора Миласија Радославића из Дубровника за израђивање балиста и бомбарди.[471] Током 14. и 15. в., због великих недостатака, успјех ватреног оружја слабо се испољава. Први успјех имало је у борбама око утврђених мјеста, гдје је била и његова готово једина употреба.[472]

Босански краљеви и крупна властела радо су пратили и прихватали нове трендове у израђивању и употребљавању војног наоружања. Један од најочитијих примјера јесте употреба бомбарди на средњовјековним тврђавама. Иако је већина настала у времену када почиње примјена ватреног оружја, ова нова појава још увијек није

[468] Busuladžić 2005, 250.
[469] Busuladžić 2005, 253.
[470] Busuladžić 2005, 248; Popović 2012, 181; Jakovljević 2009, 111 – 112.
[471] Radisavljević 1954, 31.
[472] Radisavljević 1954, 45.

утицала на измјену традиционалног начина градње. Међутим, ипак се уочавају неке промјене настале под утицајем артиљерије, као што је ојачавање бедема или уређивање положаја за одбрамбену артиљерију. Но ипак, овај процес је веома тешко уочљив на тврђавама 15. в. у Босни. Упркос чињеници да топови веома рано улазе у употребу, нема довољно података или, боље речено, трагова посебно утврђених положаја за артиљерију.[473]

Током археолошких ископавања И. Бојановског на Маглајској тврђави, на простору капи-куле на дубини од 1,5 м откривена је мала бомбарда.[474] Према стилско-типолошким карактеристикама, Бојановски је налаз датирао у почетак 15. в. Маглајска бомбарда направљена је од ливаног жељеза, за разлику од већине осталих, које су рађене у техници спојених гвоздених обруча.[475] Слично датирање за маглајску бомбарду доноси и Ђ. Петровић (прва половина 15. в.). Сродна је примјерку са Београдске тврђаве, с тим да примјерак са Маглаја припада старијој варијанти (вјероватно прва четвртина 15. в.).[476]

Из историјских извора, првенствено Дубровачког архива, сазнајемо низ појединачних детаља који нам говоре о увозу и мјесту израђивања бомбарди. Познато је да је током тридесетак година у области Сандаља Хранића увезено: седам бомбарди, четири оклопа, 16 самострела, једна ратна справа, око 20 кг барута, 384 кг шалитре и 400 кг сумпора. Највећа количина оружја увезена је из Дубровника у периоду од 1452. до краја 1453. г. за потребе сина херцега Стјепана Косаче, Владислава. Он је у том кратком периоду добио четири топа, двије пушке, 18 потпуних оклопа, шест самострела, 1. 500 ветерона, 2. 000 стријела за лук, 100 копаља, 200 веза тетиве, 300 либри сумпора, 1. 000 либри барута за топове и пушке, два бурета барута за топове и једно буренце праха за пушке. У мањим количинама оружје је одлазило и у области Влатковића, земље Павловића, Ковачевића, Дињичића и Златоносовића.[477] Исто тако, босанска властела је унајмљивала мајсторе за израђивање бомбарди. Син познатог ливца топова и израђивач првих дубровачких пушака Матео Лилов послат је 1444. г. војводи Петру Павловићу ради израђивања бомбарди, док је исти посао код херцега Стјепана радио Јерг из Нирнберга.[478]

---

[473] Поповић 1995, 43.
[474] Bojanovski 1965, 76.
[475] Bojanovski 1965, 76.
[476] Petrović 1973, 70.
[477] Petrović 1973, 70.
[478] Petrović 1973, 71 - 72; Ковачевић - Којић 1978, 202.

Остаци средњовјековних пушака, чији је увоз пратио бомбарде, нису познати са средњовјековних тврђава на доњем току Босне. Јединствен примјерак представља налаз механизма пушке или пиштоља колашице из оставе у Становима.

Колашице спадају у тип ручног ватреног оружја чији је један од главних дијелова механизма за паљење барутног пуњења било коло-точак. То је баш онај дио који својим окретањем производи варнице. Већ према спољним облицима, нарочито према облику кундака (какав се не среће ни раније ни касније), издвајају се од осталих пушака и пиштоља. Оно што их чини интересантним и посебним јесте систем паљења барутног пуњења. Колашице нису биле потпун технички успјех, па је то разлог што су у наоружање војске ушле у ограниченој мјери. Њихов значај био је већи јер су указале на могућност техничког побољшања ватреног оружја. Показале су да је ватру, потребну за паљење барута, могуће произвести поретком самог механизма.[479]

Колашице су ријетак тип наоружања на подручју западне Европе, док су на нашим просторима права ријеткост. Налаз из оставе у Становима за сада је једини примјерак са територије Босне и Херцеговине.

Највјероватније да овај тип оружја почиње да се производи у Њемачкој, у Нирнбергу, у првим деценијама 15. в., тачније између 1520-1530. г.[480] У наоружању коњице колашице су у маси биле прихваћене, нарочито на западу и југу Европе. У суштини, оне нису промијениле начин коњаничког дејства, већ су више значиле прилагођавању коњице новом оружју с циљем да се задржи традиционалан начин борбе. Биле су оружје богатих слојева, племића који су их примјењивали за одбрану својих раније стечених повластица. Развој колашица углавном је био ограничен на 16. и 17. в., када су их из употребе истисле савршеније кремењаче.[481] Сличан налаз из Будимпеште датован је у рану варијату и доводи се у историјски контекст сукоба турске војске са угарским краљем Фернинадом I из 1541. г. и битком за Будим.[482] У Пољској њихова употреба почиње такође од средине 16. в. и задржале су се до половине 17. в.[483] Сличан примјерак пронађен је и у Детричовицама (Dětřichovice) у сјевероисточној Чешкој, гдје је датиран у другу половину 16. в.[484] У сјеверној Италији њихово импортовање почиње почетком 17. в.[485]

---

479 Radisavljević 1956, 148.
480 Radisavljević 1956, 152; Žákovský 2011, 136; Poturalska 2001, 80; Kovács 1994, 269; Morin 1979/80, 95.
481 Radisavljević 1956, 170.
482 Kovács 1994, 269, 274-275.
483 Poturalska 2001, 81.
484 Žákovský 2011, 136.
485 Morin 1979/80, 90.

Налаз колашице из оставе у Становима (сл.21:2-4) доста је интересантан с обзиром да се ради о остави мјешовитог састава са доминантним удјелом пољопривредног и занатског алата. Колашица из оставе у Становима спада у раније примјерке друге половине 16. в., а њена употреба могла је ићи и до првих деценија 17. в. Колашица је у том периоду представљала право богатство и нема сумње да је похрањена у неком критичном тренутку.

КАЦИГЕ

Најинтересантнији и сигурно највриједнији примјерци наоружања припадају средњовјековним кацигама, басинетима, са Маглајске тврђаве. Приликом обраде покретног материјала И. Бојановски само је у пар кратких цртица споменуо кациге из Маглаја. Маглајске кациге припадају различитим типовима басинета друге половине 14. и почетка 15. в. Пронађене су уз источни зид капи-куле, највјероватније као дио оружарнице или оставе.[486]

Прва два примјерка припадају басинетима са визиром који је био причвршћен шаркама на бочним странама за калоту (сл.41, 44). Код примјерак конусна капа је издужена са унутра забаченим тјеменом. Отвор за лице је широк, док се линије затиљка скоро окомито спуштају према врату. Велика заковка на шарци била је моделована у виду латице од месинга, што је давало имитацију златне подлоге. Доста бројни налази ових басинета срећу се на тлу западне Европе.

Изворно су особеност сјеверноиталијанских радионица, па су на том простору и најчешће. Басинети овога типа из дворца Чубург (CHS15/ CHS16) датују се око 1385. г. и то на основу иконографских карактеристика које се срећу на надгробним плочама и илуминираним рукописима.[487] С тим да је датовање могуће помјерити и око средине 14. в.[488] Кацига из Нирнберга датована је оквирно изеђу 1380-1400. г.[489] Код другог примјерак басинета (сл.44) калота је јајолико моделована са кратким штитником за врат. Од механизма за визир очувана је само велика заковка на шарци. Око руба басинета, као и код предходног примјерка, моделоване су посебне ушице за поставку верижног покривача. Паралелно са ушицама избушене су и рупице за подставу од коже. Према М. Скалини ово је

---

486 Bojanovski 1965, 74.
487 Scalini 1996, 47.
488 Scalini 2004, 49.
489 Williams, 2003, 343.

најстарија група басинета и датује се око средине 14.в[490], чије датовање подржава и басинет 1. из Пјанкастањајо (Piancastagnaio) код Сијене[491]. Надаље, басинет из музеја Стефано Бардини у Фиренци датован је око 1370. г.[492]

Групи басинета са коничним, вертикално, постављеним визиром, могу се приписати два примјерка. Старији примјерак (сл.40) има грубо моделовану, облу форму код које се линије затиљка скоро окомито спуштају према врату. Код млађег примјерка (сл.43), који је сличан барбутама са почетка 15. в., а форма је већ елегантнија са благо разгрнутим ободом и високо постављеном, скоро двосливном калотом. И код ових примјерака око руба басинета моделоване су посебне ушице за поставку верижног покривача. Паралелно са ушицама избушене су и рупице за подставу од коже. Од визира остала је само централна заковка изнад чеоног дјела кациге. Старији примјерци имају доста бројне аналогије међу басинетима са територије Баварске[493]и Бохемије.[494] Примјерци се датују око 1380. г. Појава басинета са конично постављеним везиром сматра се старија форма која настаје око 1340. г. на територији Њемачке.[495] Овој групи припадају и налази из Италије попут басинета 2. из Пјанкастањајо (Piancastagnaio) код Сијене, затим басинет из миланског музеја Полди Пецоли датован између 1340-50. г. и налаз из Стирберт музеја у Фиренци датован око 1340. г.[496]

Последњи примјерак припада типу басинета без визира (сл.42). Калота је моделована са благо забаченим и извученим тјеменом чији се врх завршава кружним отвором. Исто као и код предходих примјерака око руба кациге моделоване су посебне ушице за поставку верижног покривача. Кружни отвор на врху басинета вјероватно је служио за фиксирање украса. У минијатури из илуминираног рукописа „*Chronique de Bertrand Du Guesclin*" приказан је бретонски витеза Бертран ди Геклен са басинетом на чијем врху се налази отвор са уметнутим пером[497]. Такође на тзв. *басинету Јованке Орлеанке* из Метрополитен музеја очуван је отвор на врху кациге са ланцем са кога је највјероватније висио неки украс или је био чисто функционалне природе.[498]

---

[490] Scalini 2004, 49.
[491] Scalini 2004, 48-49.
[492] Scalini 2004, 45.
[493] Williams, 2003, 352.
[494] Williams, 2003, 347.
[495] Scalini 2004, 50.
[496] Scalini 2004, 50-51.
[497] DeVries, Smith 2007, 272.
[498] The Art of Chivalry. The Metropolitan Museum of Art, *Bulletin 4* (1973/1974).

По својим стилско-типолошки карактеристикама маглајски басинети су производи сјеверноиталијанских или баварских оружарница. Ломбардија је кроз читав средњи вијек била једна од водећих привредних центара у производњи наоружања. Ово се посебно односи на два велика економска и политичка центра, Бресцију и Милано. Ови центри били су највећи извозници наоружања, али истовремено и увозници метала преко Венеције и Ђенове. Купци њихово оружја били си војводе из Милана и Венеције, Савојски грофови па чак и Папе. Према архивској грађи 14. в. оружарнице су испоручивале на десетине хиљада појединачних комада оружја. Упоредо с производњом дошло је и до техничког усавршавања у обради метала.[499] У поређењу са Миланом доста мање података имамо о продукцију Бресције. Њена производња није се могла поредити са миланешком продукцијом, али је успјела да извезе знатне количине наоружања. У технолошкој продукцији није било велике разлике, јер ¾ мајстора су биле миланешког поријекла.[500]

Пошто Њемачки производи 14. в. не носи индивидуалне карактеристике било мајстора или градова, као такве тешко их је идентификовати. Различите кациге из њемачких музеја углавном су идентификоване као њемачки производи на основу иконографских елемената на надгробним плочама њемачких витезова.[501]

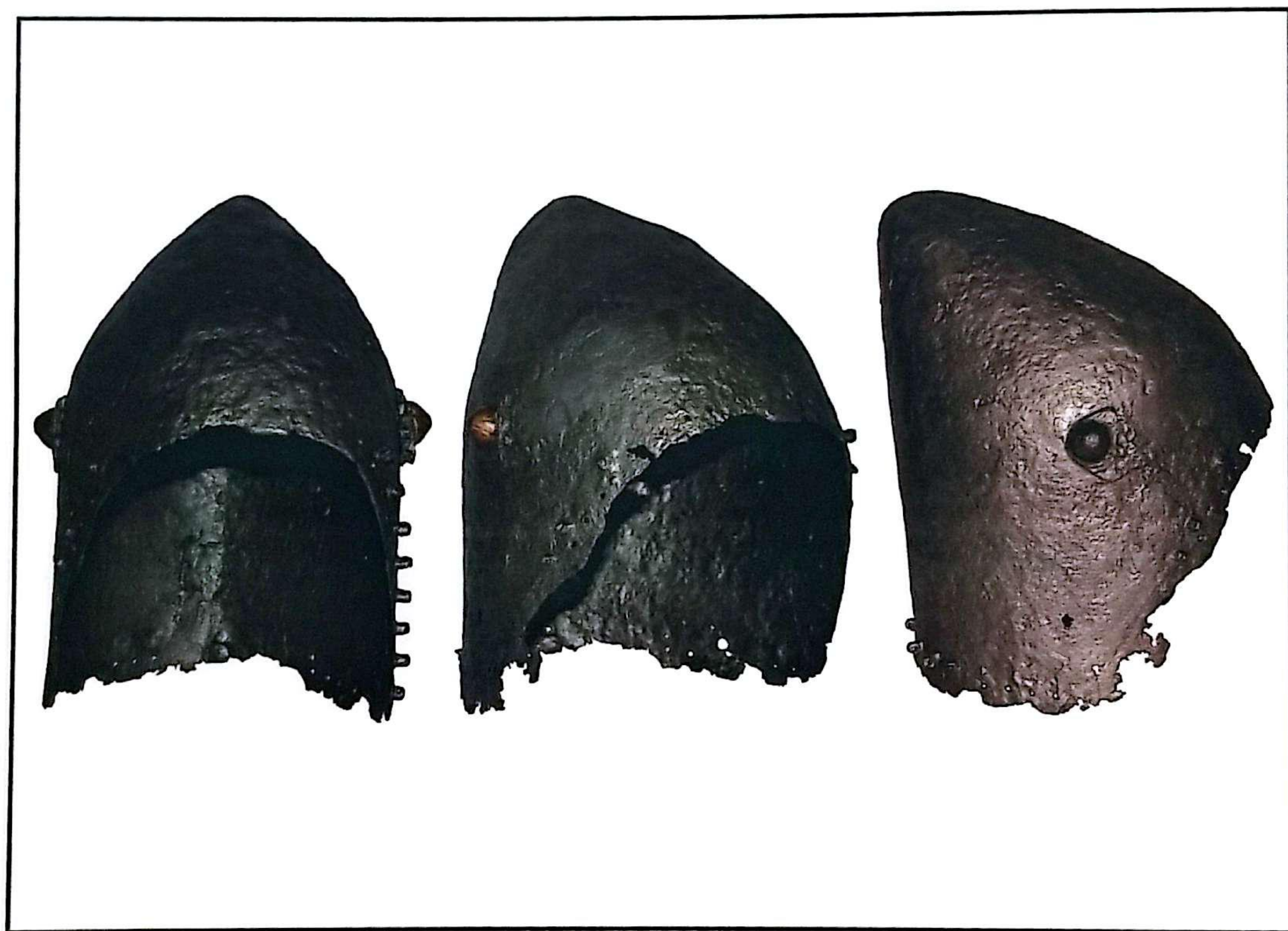
Археолошки налази средњовјековних басинета код нас нису познати. У Дубровачким писаним изворима много чешће се помињу неки други типови, прије свега барбута него басинет о коме постоји један помен из 1363. г., без ближег описа. Највјероватније да треба очекивати и њихову употребу у сусједној Србији, ако је судити према иконографској представи басинета кнеза Лазара са парапетне плоче из манастира Хиландар. Из Бугарске потичу два налаза који се чувају у музеју у великом Трнову и музеју у Казанлику, датовани у другу половину 14. в.[502]

Босна је у другој половини 14. в. преко Дубровника била једна од највећих извозница метала у Венецију, па сходно томе очекивати је да и производи из Венеције нађу своје мјесту међу босанском властелом. Знамо из писаних извора да је Босна преко државних набавки увозила и скупу ратничку опрему из Венеције. Из дописа 6. I 1389. сазнајемо да се радило о „извјесном оружју" (*certa arma sibi necessaria*), некад се наводе (10. VII 1343) и оклопи (*carozie*), кациге (*casseti*) и самострели (*baliste*). Није забиљежена цијена или опис производа, једино се наводи да су краљеви изасланици „упорно тражили" (*cum magna instancia nomine domini regis requisiverut*) да им се прода то што траже. Све

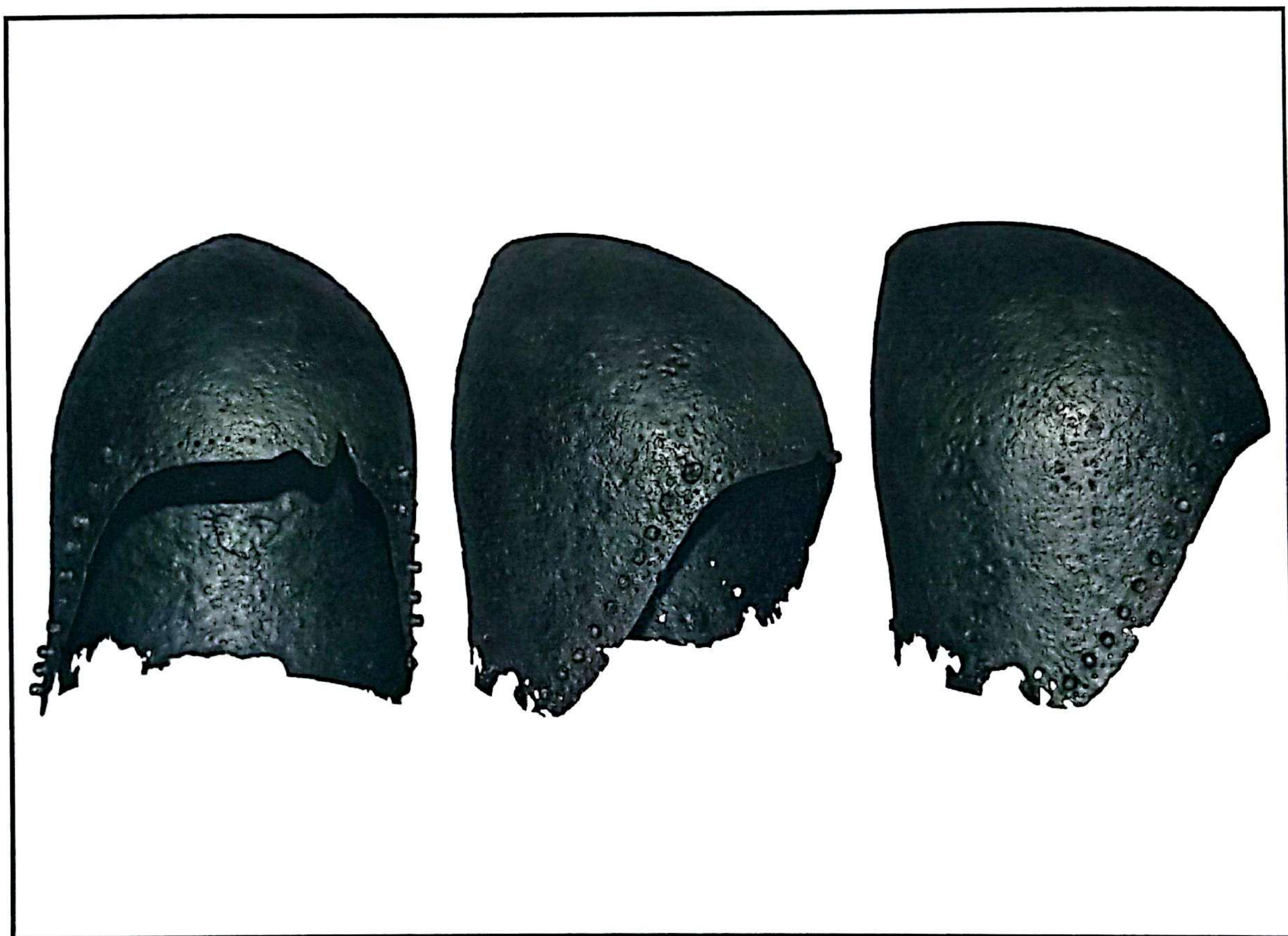
[499] Williams, 2003, 56-57.
[500] Williams, 2003, 57.
[501] Williams, 2003, 331.
[502] Алексић 2014, 273.

Сл.40 *Маглајска тврђава, басинет 1*

Сл. 41 *Маглајска тврђава, басинет 2*

Сл. 42 Маглајска тврђава, басинет 3

Сл. 43 *Маглајска тврђава, басинет 4*

Сл. 44 *Маглајска тврђава, басинет 5*

Сл. 45 *Басинети (1 и 3) Нирнберг; (2) сјеверна Италија; (4) сјеверна Италија (Краљевска оружарница, Лидс); (5-6) Метрополитен музеј; (7) дворац Чурбург*

су увијек набављали за готове новце, и само понекад, најчешће узалудно, покушавали да на купљено оружје избјегавају да плаћају извозне дажбине.[503]

УСОРА У ТРГОВАЧКИМ КРУГОВИМА

Трговачка улога Босне током 14. и 15. в. у археолошком контексту слабо је позната. Трговина са градовима на источној обали Јадрана, али и Медитерана, не само да је задовољавала растуће потребе локалне аристократије већ је дјеловала као важан културни медијатор у трансформацији једног средњовјековног друштва. Европско интересовање за земље у балканском залеђу почиње у 14. в., оснивањем и експлоатацијом рудника сребра и олова.[504] Током наредна два вијека Босна и Србија развиће јаке и активне везе са сусједима, посебно Венецијом. Политичке и економске везе са Венецијом у већој су мјери остварене преко Дубровника, као посредника у свим трговачким пословима. Овај ће се град наметнути као трговачка сила и током наредна три вијека контролисаће дистрибуисање робе у балканском залеђу. Утицај Венеције најбоље се може пратити путем комерцијане трговине и присуства луксузне робе на тлу централног Балкана, који су производ венецијанских радионица или пак радови венецијанских мајстора у балканским земљама.[505]

Долазак бана Стјепана II Котроманића на власт означио је прекретницу у будућем развоју босанске државе. Послије пораза брибирских кнезова бан је нашао начин да уреди односе са локалним феудалцима и ојача централну власт. Повољни спољнополитички услови погодовали су територијалном проширивању Босне. Нови крајеви имали су велики значај за привреду Босне, нарочито освајање Хума на југу, јер ће босанска трговина бити усмјерена искључиво ка градовима на обали Јадрана.[506] Освајање Хума, а нарочито експлоатација рудника[507], из основа су измијенили босанску привреду и трговину, које постижу нагао и интензиван развој, од кога је непосредну

[503] Šunjić 1995, 166.
[504] Bikić 2006, 201; Ковачевић - Којић 1978, 31, 34 - 35.
[505] Bikić 2006, 201.
[506] Ковачевић 1961, 15.
[507] Ковачевић - Којић 1978, 31.

корист имао владар земље. Босански бан убире приходе од свих царина и новоотворених рудника, а овај економски раст утицао је на политички углед бана и јачање централне моћи.[508]

Међутим, нису се сви дијелови Босне подједнако привредно развијали. Током дугог раздобља средњег вијека специфичан геополитички и војностратешки положај тврђава у доњем току Босне није условио настанак већих привредних или градских центара. Пут који је водио долином Босне имао је стратешки значај. Њиме се кретала угарска војска у својим војним походима, тако да су насеља на сјеверу, првенствено у Усори, значајна за војну историју, али у економском и привредном погледу нису играла значајну улогу.[509] Експлоатација соли у средњем вијеку била је од локалног значаја, а Тузла се ријетко помиње *In Ussora ad locum salis*.[510] У односу на централну и источну Босну, која се, захваљујући својим рудним богатствима, развила у велике привредне и трговачке центре, Усора представља релативно заосталу привредну област. Једино се може претпоставити да је било више сеоских тргова.[511] Писани извори о трговачким активностима у Усори доста су скромни, док, с друге стране, археолошки налази са тврђава говоре о постојању интензивних трговачких активности – истина, скромних по обиму, али довољних да нам укажу о регији која је била у кораку са дешавањима на југу земље.

За разматрање проблема и динамике трговинског промета на овим тврђавама посебно је значајно обратити пажњу на специфичан археолошки материјал страног поријекла. Иако током археолошких ископавања увезени предмети нису проналажени у великим количинама, њихова типолошка и хронолошка разноврсност добра је основа за установљавање карактера понуде и времена увожења робе, као и трговачких путева и центара из којих је та роба доспјела у Усору. За разматрање трговинског промета у сјеверној Босни посебно су значајне двије етапе, које обухватају два историјска и културна раздобља: период касног средњег вијека (14 - 15. в.) до турских освајања и краће од једног вијека под директном влашћу Угарске (1464 - 1536. г.). Оснивањем бановина дошло је не само до политичког окретања Угарској него и до тога да поједини центри бивају одвојени од свога природног и културног залеђа. До продора Турака и пада босанског краљевства трговинска активност је подједнако била усмјерена и ка везама са јужним областима, док се оснивањем бановина преусмјерава ка сјеверу и Угарској.

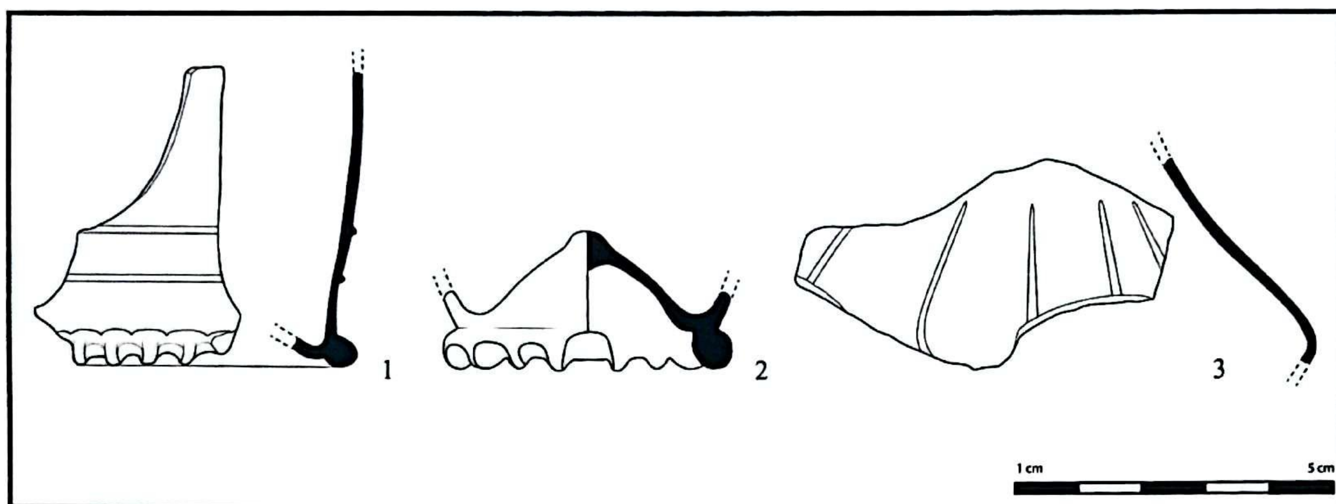
[508] Ковачевић 1961, 21.
[509] Ковачевић - Којић 1978, 84.
[510] Ковачевић - Којић 1978, 84.
[511] Ковачевић - Којић 1978, 85. Сасвим сигурно можемо рачунати на појаву тзв. сајамске или периодичне трговине, али и као таква морала је имати патронат од стране обласног феудалног господара (Anđelić 1963, 181).

Иако стакло представља прозвод који се релативно често јавља на већим утврђењима и свједочи о појави и потреби за луксузним предметима, њихов број на нашим тврђавама је скроман, али и као такав говори о друштвеном слоју који је себи могао да приушти производе из удаљених центара Угарске, Венеције или пак Дубровника. Из писаних извора сазнајемо да су производи муранских стакларских радионица циркулисали већ почетком 14. в., а као посредник јавља се Дубровник. Током 14. и прве двије декаде 15. в. стакло је у балканско залеђе увожено првенствено преко Дубровника.[512]

Сви примјерци средњовјековног стакла са Добојске тврђаве пронађени су на простору главне куле (сл.46:2-3)[513]. Од десетина фрагментованих уломака типолошки је могуће препознати само налазе чаше од плавичастог стакла са декоративном наребреном траком око конусног дна и фрагмент трбуха конусне боце са ребрима, рађен од зеленог прозирног стакла. Са Доборске тврђаве потиче само један примјерак стаклене посуде - чаша са хоризонтално аплицираним ребрима пронађена је на простору малог дворишта и представља први примјерак те врсте у Босни и Херцеговини (сл.46:1).

Наребрене боце врло су популарне током 14. и 15. в.[514] Примјерак са Добојске тврђаве има технолошке и формалне одлике које га доводе у везу са стаклом рађеним у Угарској, одакле је, највјероватније, и доспио у виду редовне испоруке, слично другим врстама робе. Почетак производње стакла у Угарској веже се за почетак 15. в., када највјероватније муранскии мајстори отварају радионице ван свога матичног центра - Венеције. Угарска производња стакла углавном задовољава потребе унутрашњег тржишта, а у мањој мјери ради се о извожењу у сусједне области, углавном у Чешку.[515] У Моравској, боце са вертикалним ребрима датирају из прве половине 15. в. и посматрају се као увезени производи угарских радионица[516]. Од укупног броја пронађених налаза средњовјековног стакла са простора Босне и Херцеговине, најмање је конусних боца са вертикалним ребрима. Интересантан налаз у вези с којим се и данас воде полемике представља боца са некрополе у Панику код Требиња. Исти тип боце карактеристичан је за готичко стакларство, са варијантама које се односе на висину врата, мјесто прстена и облик реципијента. Многи елементи обликовања, прије свега изражено конвексно дно, као и добар квалитет стакла, упућују на 14. в. као раздобље израде. Питање радионичког поријекла је већи проблем, с обзиром

[512] Zečević 2011, 418.
[513] Вучковић 1972, 129.
[514] Lazar 2003, 86.
[515] Бикић 1995, 88.
[516] Sedláčková 2006, 23.

Сл. 46 *Стакло (1), Добор; (2-3), Добој*

да у 14. в. постоје три активна стакларска средишта из којих су могли доспјети производи намијењени балканском тржишту: Мурано, Дубровник и Коринт. Од ових центара, муранско или дубровачко поријекло чине се вјероватнијим, али није са сигурношћу потврђено.[517]

Назубљена трака на чашама општа је карактеристика готичког стакларства 14. и 15. в. Све чаше из Босне и Херцеговине, мање или више наглашено, имају овај украс.[518] За дно чаше са овим украсом са Добојске тврђаве немогуће је одредити коме типу тачно припада; највјероватније припада типу чаше са аплицираним капљама. На већини налазишта у Босни у највећој мјери јављају се чаше са капљама као стандардни представници стакларских радионица западне и средње Европе. Највећи број података указује да се ради о Венецији као центру са највећим обимом производње у 15. в., из којег је вршено дистрибуисање широм Европе.[519]

За чашу са Добора са хоризонтално аплицираним ребрима, нитима и декоративном назубљеном траком нису познате аналогије са простора Босне и Херцеговине. Идентични налази потичу са Сталаћа, гдје чине и највећи дио инвентара средњовјековног стакла. Рађене су од безбојног или плавог стакла техником дувања у калуп. Нити су распоређене по цијелом тијелу, а по једна стоји и на ивици обода. Чаше су малих димензија, до 10 цм. Овај тип датира се с крајем 14. до средине 15. в.[520]

Највећи и најразноврснији број стаклених посуда у Босни пронађен је у оквиру дворских комплекса на Бобовцу и у Краљевој Сутјесци.[521] Ова појава нимало не изненађује с обзиром да су таква мјеста била и највећа исходишта луксузне увезене робе у Босни, било да је стизала као краљевски дар или је откупљивана за потребе двора. Иста ситуација јавља се и у оквиру дворских комплекса у Србији.[522] Током истраживања Смедеревске тврђаве, Малог и Великог града, пронађена је велика количина стаклених предмета. У Малом граду стакло је налажено у јамама непосредно поред палате, док је у Великом граду средњовјековно стакло везано за комплекс Митрополије.[523]

Ипак, примјерци најбоље очуваног стакла, који осим својих типолошких карактеристика на основу мјеста проналажења говоре и о ритуалним праксама и активностима, потичу из гробних цјелина. Обичај прилагања

517 Бикић 2011, 295; Хан 1969, 20.
518 Хан 1969, 21-22.
519 Popović, Bikić 2004, 93; Lazar 2003, 82.
520 Minić, Vukadin 2007, 104.
521 Anđelić 1973, 129 - 130, 189; Kojić, Wenzel 1968, 147.
522 Хан 1969, 26.
523 Цуњак 1998, 193.

гробних предмета раширена је појава међу јужним Словенима, па ни Босна није изузетак; на основу до сада пронађених налаза стакла тај обичај био је често практикован.[524] Појава чаша, боца и врчева у гробовима позног средњег вијека јавља се и на широј регији Балкана[525]. Чаше као гробни прилози најраспрострањеније су у Босни, Захумљу и по Србији. Типолошки, ријеч је о различитим примјерцима, од којих су најраширеније оне типа *krautstrunk* (Невесиње, Гацко, Васиљева башча у Сарајеву); ту су и чаше са ситним капљама са Величана код Требиња, док се чаше са ребрима јављају у Бискупима, Згошћи и Грачаници.[526]

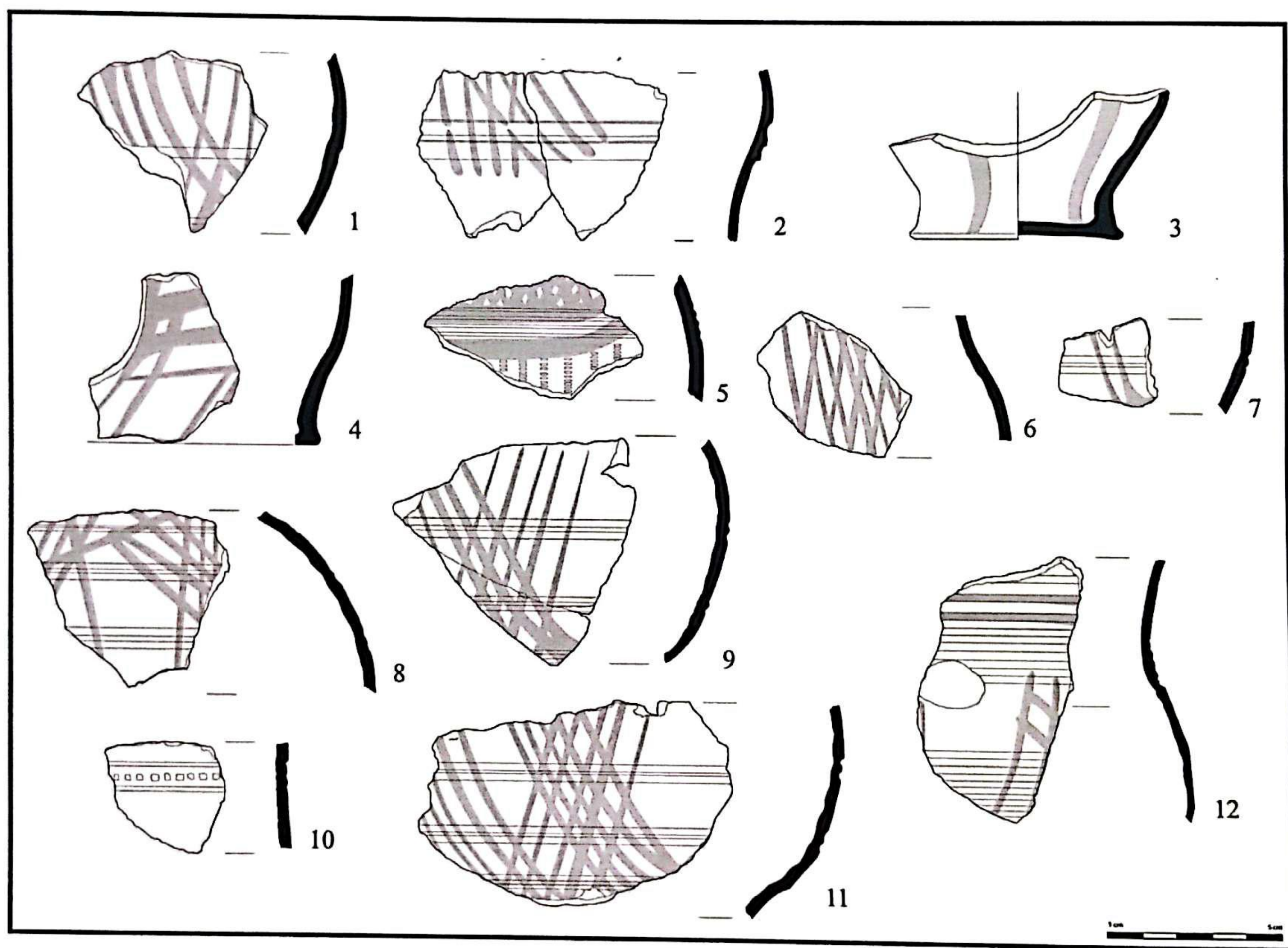
Нема сумње да највећи број производа од средњовјековног стакла у Босни представљају примјерци из венецијанских радионица. Идеја Љ. Којић и М. Вензел о увожењу из Апулије остала је усамљена и непотврђена.[527] Ову претпоставку ауторке су доводиле у везу са трговином сољу, коју је Дубровник увозио и даље прерасподјељивао у залеђе, а већина стакла је пронађена у близини дубровачких каравански путева.[528]

Међутим, осим одређене стилске аналогије, постоји и доста неподударности - предмети од зеленог стакла немају аналогију међу материјалом из Апулије, а на нашем простору нису пронађене чаше са ножицом и стопом какве су честе у Апулији. Датирање апулских налаза не прелази 1300. г., док се најранији примјерци код нас јављају тек средином 14. в., тј., учесталије од њенога краја. Сазнајемо да су се од 1312. г. у Дубровнику налазили мурански стаклари (*Mafeus fiolarius de Muranu*), али тешко је рећи колико је њихово присуство значило, заправо, локалну производњу. У документима из 1326. г. спомиње се спор између *Matheus vetrarius de Morano* и *Palme Passilieria* у вези са обрађеним стаклом које је пренесено у Србију.[529]

Мимо посредничке улоге коју је Дубровник у 14. и 15. в. имао у оквиру дистрибуције стакла, посебну пажњу привлачи чињеница да је и у самоме граду постојала радионица за његову израду. Вјероватно је већ у трећој деценији 14. в. постојала производња, али је била ограниченог обима и кратког вијека. Извјесно је да се стакло више производи од треће деценије 15. в. а поуздано знамо само о изради прозорских стакала. Вјероватно је луксузније стакло, нпр. чаше типа *krautstrunk* и *rippenglas*, увожено из западне Европе. Мало је података који иду у прилог

---

[524] Kojić, Wenzel 1968, 147.
[525] Burić 2006, 227.
[526] Burić 2006, 229.
[527] Kojić, Wenzel 1968, 150.
[528] Хан 1969, 8.
[529] Хан 1969, 11.

Сл. 47 *Сликана керамика (1-2), Добој; (3-12), Добор*

њиховој производњи у самоме граду.[530] У прилог томе малом броју иде и чињеница да су дубровачки трговци у Босни набављали лазурит, тј. *lapis lazuli*. Архивски подаци из 15. в. свједоче да је Босна била извориште азура. Азур је у документима једноставно називан *azuro, azuro fino de Bosna*. Вјероватно је ријеч о азуриту, природном карбонату бакра, који се јавља у рудницима бакра и сребра. Даље прерађиван користио се у сликарству, бојењу стакла и његовом обрађивању.[531]

Без обзира гдје је настало, средњовјековно стакло са Балкана према својим типолошким и стилским карактеристикама уклапа се у развојне токове европског стакларства готичког периода.[532]

Осим стакла, извоз луксузне трпезне керамике спада у другу значајну врсту робе која проналази своје мјесто у средњовјековној Босни. Налази увезене венецијанске керамике ограничени су на увоз мајолике. У највећој мјери доминирају фрагментовани налази врчева, у мањој мјери ријеч је о тањирима. У стратиграфском контексту, јављају се у дворским комплексима, манастирима, властелинским дворцима, а много рјеђе у утврђењима. Најранији налази припадају тзв. мајолици архајског стила (око средине 14. в.), пронађеној у Краљевој Сутјесци.[533] Од укупног броја керамичких налаза са тврђава у доњем току Босне, само један фрагмент припада мајолици и пронађен је на простору главне куле Добојске тврђаве.[534] Типолошки припада врчу и тзв. мајолици архајског стила.

Као што је и за очекивати, највећи број керамике рађене у техници мајолике пронађен је на простору дворских комплекса у Краљевој Сутјесци и на Бобовцу. На простору Доње палате на Сутјешком двору највећи дио припада продукцији 14. в., тзв. архајској мајолици (*maiolica arcaica*). Могуће да је Сутјеска имала већи значај у доба владавине Стјепана II, док се Бобовац тек касније развија као утврђени краљевски комплекс у коме се обавља већина административних послова.[535] Термин архајска мајолика односи се на продукцију италијанске мајолике у централној и паданској области Италије, у периоду 13 - 15. в.[536] Иако дио материјала стиже као поклон, количина и

---

530 Хан 1969, 13 - 14.
531 Хан 1980, 51.
532 Хан 1969, 14.
533 Bikić 2006, 205; Sijarić 2001, 354.
534 И. Бојановски доноси погрешан податак о тзв. мајолици плавог стила са простора дворишта Б с Добора (Bojanovski 1981, 15). Након поновног анализирања керамичког материјала установљено је да се ради о примјерцима османске керамике из Изника датиране у 16. в. (Jašarević 2016, 267).
535 Sijarić 2001, 354.
536 Zagarčanin 2004, 46.

разноликост мајолике указују на то да се не ради о случајним, спорадичним налазима, већ свједоче о потребама, укусу и естетским критеријумима више генерација становника ових насеља.[537]

Један од маркера новог трговинског промета са Угарском, на широком појасу сјеверног Балкана, јесте појава луксузне увезене керамике. Најзначајнији производ из ове понуде јесу крчази од жућкасте каолинске глине са црвеним или мрко сликаним мрежастим украсом. Ријеч је о специфичној техници сликања црвеним пигментом направљеним од живиног сулфида, а украсе чине мотиви у виду мреже састављени од преклопљених усправних и водоравних линија.[538] Настали у 15. в., ови крчази имају поријекло у ранијој угарској керамичкој продукцији с краја 13. в. Оживљавање сличних производа у каснијем раздобљу највјероватније је одговор локалних грнчара на све већу употребу италијанске мајолике. Крчази сличне форме израђени су у технологији која се у финалном резултату приближава оригиналним производима од мајолике тога доба. Највећу производњу ове керамике оствариле су будимске радионице, и то у периоду од свега неколико деценија (1460 – 1480).[539]

У доста великом броју заступљени су на Добору, рјеђе у Добоју (сл.47), док недостају подаци о овој врсти керамике са Маглајске тврђаве. У типолошком погледу било је могуће издвојити само крчаге и пехаре. Највећи број примјерака датира с крајем 16. и почетком 17. в., док мањи број одговара продукцији 15. в. Исто датирање подржавају и налази са Добојске тврђаве. Налази из Београда сврставају се у период од друге половине 15. в.[540] Осим у Будиму, ово луксузно трпезно посуђе произвођено је и у осталим радионичарским центрима на територији Угарске.[541] У технолошком погледу такође је ријеч о квалитетним производима, који не заостају за будимским радионицама.[542] На Београдској тврђави осликани крчази јављају се и у керамичкој продукцији 16 - 17. в. Сложенији процес израде одликује крчаге раздобља 16 - 17. в., док је на ранијим примјерцима, из друге половине 15. в., сликање изведено директно на површини посуде. Сем тога, умјесто крупних линија укрштених под правим углом, на крчазима из ове етапе линије се сијеку тако да образују ситне ромбове, а цијели мотив уоквирен је усправним

537 Sijarić 2001, 356.
538 Bikić 2003, 114.
539 Бикић 1995, 88; Бикић 1994, 89.
540 Бикић 1994, 89; Неколико примјерака пронађено је на локалитету Челопек код Остојићева (Fekež 2001, 248 - 249).
541 Црвено сликани крчази познати су превасходно по материјалу из Чешке и Моравске, гдје су израђивани у дугом раздобљу од 13. до 17. в. (Bikić 2003, 114 - 115).
542 Бикић 1994, 89.

линијама. Специфично сликање из ове етапе уочено је само на оријенталним облицима крчага, док се у претходној етапи јавља искључиво на средњоевропским облицима.[543]

Увезене посуде послужиле су и као узор за локалне грнчарске радионице. Међутим, на основу релативно мало и методолошки опскурних ископавања, тешко је такве производе хронолошки и стратиграфски дефинисати.[544] Производња ове врсте керамике током 16. и 17. в. отвара низ питања: да ли се ради о локалној традиционалној продукцији, имитацији или импорту или пак о новим радионицам основаним од стране турске управе. Највјероватније се ради о локалним грнчарима који слиједе исту традицију, али сада су облици прилагођени укусу и потребама нове популације која борави у тврђави.

Утицај Венеције не може се одвојити од улоге Дубровника јер је трговином створена једна врста успјешне политичко – комерцијалне симбиозе. Захваљујући томе, Дубровник је створио мрежу трговине и размјене на Балкану, која је чинила основу развоја и богатства Републике. Од почетка 14. па до краја 16. в. стакло и мајолика проналазе своје мјесто међу босанском елитом као инвентар богатих кућа и манастирских здања. Венецијанска роба припада стандардизованој серијској производњи, од чега доминирају предмети, тј. трпезне посуде, пехари, боце, тањири, пладњи. Највећа концентрација је у околини рудника и на путу важних саобраћајница, што је и за очекивати јер се ради о економски најразвијенијим регијама. Успостављање трговачког тренда важан је корак у организовању политичких и економских промјена које су се десиле у јадранском залеђу. Венецијански и дубровачки производи нуђени су средњовјековној босанској елити. Послије турских освајања ту улогу у највећој мјери преузимају манастири, док нова турска елита има другачије естетске критеријуме, али и навике.[545]

У дубровачким архивима Усора се такође доводи у везу са неславном трговином робљем.[546] Међу најстаријим списима Дубровачког нотаријата и Канцеларије из 1278. године налази се и документ који спомиње трговину робљем из Сане, Врбаса, Невесиња и Усоре.[547] Током 14. и 15. в. Босна је била једна од ријетких земаља медитеранског басена која је допуштала продају и извоз робља. Робовска снага углавном је продавана као послуга богатим властелинским кућама и није битно утицала на општу динамику и развој економије.[548]

---

[543] Bikić 2003, 115.
[544] Bikić 2006, 207.
[545] Bikić 2006, 210.
[546] Ковачевић - Којић 1978, 85.
[547] Ковачевић - Којић 1978, 25.
[548] Šunjić 1996, 168; McKee 2008, 306.

Ропство се у Босни спомиње још у 11. в., док 1180. г. папин легат Теобалд тражи од Кулина бана да папи пошаље два роба, као знак поштовања.[549] Почев од 12. в., у духу хришћанске доктрине, робове је требало тражити међу *странцим*, тј. нехришћанима или отпадницима од вјере. Међу невјерничким и страним земљама из којих су докасно продавани робови неславно је учествовала и Босна. Дубровник се у овом случају јавља као посредник у продаји „патаренског" робља. Дубровчани су имали своје накупце који су ишли по Босни и куповали робље од домаће властеле и трговаца. Робље се продавало на трговима у Дријеву, Дубровнику, Брштанику или на Корчули, одакле је даље депортовано у Венецију, Анкону, Фиренцу, Ђенову или Бари. Уз имена ових „створења" која тадашње право није узимало за слободне особе јер особа је пуноправан човјек (*persona est sui juris*), што роб није (*servus non est persona*), нотари би при куповини додавали видљиве ознаке: опис лица, боју очију и косе, старост, али, свакако, и објашњење да се ради о некрштеним паганима, невјерницима или јеретицима, чиме се сугерише да је оправдано овакве људе продавати у робље јер су и предодређени као такви. Куповином, власник је стицао право да роба посједује, прода или поклони, да га замијени или кажњава по вољи, он и његови насљедници.[550]

Понекад су и особе из високог племства учествовале у овом уносном послу. Њиме се бавила и кћерка краља Дабише, који је пак иступао против трговаца робљем.[551] Купљене у Босни за пет до седам дуката, младе дјевојке су у Далмацији препродаване странцима као робиње за много већу суму - од петнаест до двадесет, па чак и двадесет и пет дуката. Радославу, тринаестогодишњу робињу, некрштену, вјере босанске (како је сама изјавила), добио је Тудорион звани *Zuchato* на Корчули за двадесет и пет дуката (6. XII 1394) да би је послије мјесец дана препродао у Венецији за тридесет и девет златних дуката.[552]

Робље из Усоре продаје се на два највећа трга у Дријеву и Дубровнику. Тешко је рећи зашто је баш из Усоре одвођено највише робова у односу на остале области. Можда је разлог што је као транзитно подручје често била у центру сукоба, како оних локалног карактера, тако и сукоба Угарске са Босном.[553] Иако су закони Дубровника и Корчуле забрањивали трговину робљем, та пракса била је веома актива. На Корчули, према локалном закону,

---

[549] Halilović 2002, 40.

[550] Šunjić 1996, 169 - 172; Halilović 2002, 37.

[551] Босански владари су у неколико наврата издавали прогласе о забрани трговине „људским месом", између осталих краљ Дабиша 1392. г., краљ Остоја 1400. г., док је посебно упоран био херцег Стјепан Косача (Halilović 2002, 38).

[552] Позамашна свота новца која вам је у то вријеме могла осигурати 6. 000 литара вина, око 160 брава, 20 волова или товарних коња (Šunjić 1996, 172).

[553] Halilović 2002, 41.

куповина робља била је забрањена и предвиђала се казна, посебно ако се сазна да је роб католик, док је било дозвољено држати робове као послугу.[554] Дубровачка република неколико пута објављује забрану продаје робова. Посебно се истиче забрана из 1416. г., у којој се наводи: ...*Сматрајући да је оваква трговина срамна, безбожна и одвратна, па постоји велики терет и срамота на наш град, што се човјечији род, створен налик и слично нашем Творцу, обраћа у трговачке сврхе и продаје као да су грубе животиње*... Послије тога, 1418. г. Вијеће Корчуле доноси Проглас о забрани трговине робљем по цијени казне од 100 дуката, а ко нема да плати, да му се одсијече десна рука (то се односило и на Сицилијанце и Каталонце који бораве на Корчули и баве се овим послом). Међутим, пракса говори другачије; тако се 1419. г. војвода Павле Јурјевић жали Дубровачком вијећу да се њихови трговци и даље баве овим срамним послом.[555]

Једно од питања које се намеће јесте колико је робова доведено и продато у италијанским градовима и да ли је њихова улога у кућним пословима била толико потребна да је то оправдавало њихову високу цијену на тржишту.[556] Највећи број робова у Италију долази из централне Азије, источне Европе и са Балкана.[557] Ђеновљани су продавали робове са грчког говорног подручја и припаднике православне вјере све до краја 14. в., када је влада Ђенове забранила даљу продају.[558] Из Венецијанске нотарије сачувано је свега петнаест купопродајних уговора о босанском робљу између 1390. и 1410. г.[559]

Због малог броја података тешко је израчунати колико је тачно робова било у Италији током 14. и 15. в. Највише их се налазило у Ђенови, гдје су чинили између два и пет одсто укупног броја становника; Фиренца је имала око 1. 000 робова, да би тај број крајем 14. в. спао на мање од 400, док је већ 1427. г. робове посједовало свега

---

554 Halilović 2002, 38.
555 Halilović 2002, 49.
556 McKee 2008, 307.
557 McKee 2008, 309; С. Халиловић доноси погрешан податак о босанском робљу као најбројнијем у Венецији и Ђенови (Halilović 2002, 37). Купопродајни уговори Ђенове друге половине 14. и прве половине 15. вијека говоре да су најбројније етничке скупине које су продаване као робље потицале из централне Азије и са Кавказа, између осталих, то су: Черкези, Абхази, Татари и Руси, док их је много мањи број био са Балкана. У Венецији доминирају такође евроазијске етничке скупине, између осталих: Татари, Руси и Черкези (McKee 2008, 310 - 311).
558 McKee 2008, 309.
559 McKee 2008, 311.

неколико имућнијих породица. Пиза их је 1410 – 1437. посједовала око 200, док за Дубровник у посљедње двије деценије 14. в. имамо податак да их је ушло, прошло или остало око 300.[560]

Италијански робовласници преферирали су младе робиње. Када је ропство било на измаку, крајем 15. в., у нотарским уговорима већином се спомињу робови старије доби. Већина их је (рецимо, у Тоскани) била старосне доби између девет и тридесет година. Од средине 14. в. и цијена им је варирала: када је прилив био највећи, продаја је била најјефтинија - у просјеку, између 25 и 30 дуката, док се средином 15. в. цијена кретала од 40 до 65 дуката.[561] Упркос високој цијени, сви друштвени слојеви учествовали су у посједовању робова: властелини, свештеници, занатлије, поморци, текстилни радници. Робовласници високог и средњег сталежа преферирали су женско робље упркос вишој цијени и ризицима. Робиње су биле изложене сексуалном малтретирању, док је трудноћа представљала висок ризик за власнике с обзиром на такође високу стопу смртности међу нижим сталежима. Упркос високом ризику од трудноће, сексулане услуге утицале су на потражњу робиња у италијанским домаћинствима.[562]

Босанска трговина била је под монополом Дубровачке републике кроз цијелу своју касносредњовјековну историју. Писани извори у много мањем броју помињу домаће трговце, но ипак се обим њиховог трговања не може поредити са дубровачким. Успон дубровачке трговине у Босни веже се већ за прве године владавине Стјепана II и почетак шире експлоатације рудника. Освајање дијела Хума и долине Неретве омогућило је бржи и сигурнији развој трговине са градовима на источној обали Јадрана. Том приликом Босни је припао трг у Дријеву, који ће постати једно од најважнијих трговачких средишта босанске државе.[563] Историјски извори највише података дају о рударским центрима и трговима (Сребреница, Олово, Фојница, Високо, Прача, Крешево, Зворник), око којих се одвијала и најживља трговина.[564]

Добри трговачки односи настављају се и за вријеме владавине краља Твртка. Он је увелико олакшао трговинску размјену између Босне и Дубровника тиме што је босанско новчарство поставио на исту основу на којој се заснива и дубровачко – изједначио је валутну стопу свога новца са дубровачким.[565] У периоду Твртковe владавине Дубровчани су укључени у цјелокупни привредни живот средњовјековне Босне. У првом реду бавили су се

560 McKee 2008, 316 - 317.
561 McKee 2008, 318 - 319; Ковачевић 1961, 33.
562 McKee 2008, 319.
563 Ковачевић - Којић 1978, 29.
564 Ковачевић - Којић 1978, 84.
565 Ковачевић 1961, 23.

трговином на бази извоза сировина и увоза разних артикала.[566] Као примјер динамике и значаја трговине може се узети пословање браће Матка и Ђора Бокшића, који спадају у ред најкрупнијих дубровачких трговаца у Босни. У највећој мјери тргују оловом, и то у великим количинама, које бродовима отпремају за Венецију. Њихово пословање било је велико, па тако и амбиције. Дубровачка влада наређује им да одустану од намета, који наносе велику штету осталим трговцима, те да пусте домаће трговце да преносе чије хоће олово, а не само њихово. Ђоре је за вријеме краљева Твртка и Дабише, као и краљице Јелене, био протовестијар и босански цариник. Овај високи положај омогућавао му је несметану трговину оловом и стицање огромног богатства. Сем тога, он је заступао и краља у његовом пословању оловом. Док Ђоре борави у Босни и учествује у државном апарату, његова жена Маруша у Дубровнику тргује оловом из Босне.[567] Познате су нам и његове трговачке активности са Усором. У Подвисоком је од Гојислава Богданчића купио робињу Милосаву, кћерку Остоје Обреновића, коју је касније препродао Марину Гундулићу за 14 дуката.[568]

Било је покушаја да се Босна ослободи дубровачког монопола над трговином. Када је 1403. г. Босна заратила са Дубровником и када је била прекинута трговина Дубровчана са залеђем, краљ Остоја окренуо се Венецији као новом партнеру у могућим трговачким односима. Краљ је предлагао да своје потребе за увозом Босна сада подмирује преко Венеције.[569] Већ наредне, 1404. г. из Венеције су краљу и краљици упућени дарови са сврхом постизања привилегија и повластица. Послије консултација са локалном властелом, краљ Остоја 1404. г. објављује Повељу о повластицама за млетачке трговце.[570] Између осталог, у повластици стоји да сви млетачки трговци могу слободно и сигурно трговати по Босни, без царина и путарина, те да се из свих дијелова краљевства могу износити роба, новац, а према жељи и друге ствари. Краљ је лично гарантовао сигурност трговцима и одштету у случају

---

566 Ковачевић 1961, 34.
567 Ковачевић 1961, 29 - 30.
568 Halilović 2002, 41. Марин Гундулић се у писаним изворима спомиње као дубровачки посланик на двору усорског војводе Вукомира Златоносовића, којег моли да се заложи код краља Твртка II и сачува дубровачке повластице у томе дијелу Босне (Živković 1986, 154).
569 Šunjić 1996, 99 - 100.
570 Šunjić 1996, 100.

пљачке.[571] Побуна и збацивање краља Остоје 1404. г. као и утицај Угарске при избору новога краља, осујетили су будуће трговачке планове са Венецијом.[572]

НОВАЦ

Сл.48 Новац 1- Лудовик Тек; 2- Сигисмунд; 3- Матија Корвин; 4- Владислав I

Током археолошких истраживања на тврђавама у Добору, Добоју и Маглају, пронађен је сразмјерно мали корпус средњовјековног новца. Сав тај новац пронађен је искључиво на Добору, док најстарији налази са Добоја и Маглаја припадају средини 16. в. Ово може бити и резултат чињенице да су Добојска и Маглајска тврђава у деценијама које су услиједиле послије турског пораза под Бечом (1683), а посебно послије упада принца Еугена Савојског, обновљене и прилагођене новој техници ратовања, чиме су у великој мјери нивелацијом уништени средњовјековни слојеви и цјелине. Према И. Бојановском, на Добору је пронађено 29 комада новца, од којих 24 комада припадају угарском ковању, један дубровачком, два османском и један аустријском.[573] Овом приликом анализирана су 22 комада средњовјековног новца, док за два није била могућа анализа јер се ради о фрагментованим налазима за које је било могуће утврдити једино да се ради о угарским монетама, највјероватније из периода краља Матије Корвина.

Новим анализирањем нумизматичког материјала са Добора утврђено је да су скоро сви примјерци или погрешно датирани или су приписани другим владарима. Као први примјер за то узимамо налаз дубровачког сребрног динара пронађеног у кули „А". Према И. Бојановском, динар је кован 1366. г. и доказ је о изградњи куле „А" прије доласка браће Хорват. Дубровачки динари без сигле ковани су од 1337. до 1438. г. Композиција на аверсу и реверсу није се мијењала током цијелог периода, осим појединих детаља у обликовању слова, појединих дијелова

571 Šunjić 1996, 100; Ковачевић - Којић 1978, 94.
572 Šunjić 1996, 109.
573 Bojanovski 1981, 30 - 31.

лица, руку, штаке или књиге. Међутим, типолошки и морфолошки, тип динара са Добора више одговара ковању 1421 - 1438, према готичком обликовању слова карактеристичном за позније емисије[574], те детаљима обликовања штаке Св. Влаха, са карактеристичним водоравним тачкама (сл.49:2).[575]Осим веће количине дубровачких динара 14-15. в. у оставама, налази овога новца у резиденцијалним комплексима и гробовима су изнимно ријетка појава. Између осталог ово треба приписати и слабој истражености већих трговачких средишта и утврђења, али и средњовјековних некропола. У раздобљу од 1377-1436. г. босанска краљевска ковница не кује властити новац, већ по читавој територији, вјероватно у највећој мјери, кола дубровачка монета.[576]

Најбројнија скупина новца припада монетама аквилејских патријарха (сл.48:1; сл.49:1) Антонија II Панцијера (1402 - 1411) и Лудовика II Тека (1412 - 1437). И. Бојановски је све примјерке аквилејских динара погрешно приписао Николи Илочком (1471 - 1477), док је поједине примјерке новца Лудовика Тека приписао непознатом угарском владару Људевиту II.[577] Новац аквилејских патријарха био је једна од омиљених валута на подручју Славоније и Паноније.[578] Аквилејска монета утицала је и на обликовање неких локалних ковања, као, на примјер, на новац деспота Ђурађа Бранковића (1427 - 1456). Никола Илочки, посљедњи краљ Босне, директно је имитирао денаре аквилејских патријарха Антонија II и, посљедњег, Лудовика II.[579] Тај новац се лакше може датирати око 1472. године.

Sl.49 Novac 1- Антонио II Панциера; 2- Дубровачки динар

574 Решетар 1925, 79 - 81.
575 Решетар 1925, 79 - 81.
576 Žeravica 1982, 198.
577 Bojanovski 1981, 31.
578 Дистрибуцију новца аквилејских патријарха погледати код Gyöngyössy 2004, 140-149.
579 Ово је, вјероватно, и био разлог што је И. Бојановски аквилејске денаре приписао Николи Илочком јер до тада није била позната ни једна студија која се бавила оптицајем новца аквилејских патријарха на територији Пнноније. Овај погрешан податак преноси Д. Ловреновић у својој студији о босанско - угарским односима (Lovrenović 2006, 383).

У Славонији, денари аквилејских патријарха јављају се у различитим количинама, што доказује да удаљеност од ковнице не мора условљавати јачи или слабији оптицај новца.[580]

Денари Лудовика II на лицу приказују његов грб, а на наличју Богородицу са Исусом. Пречник новца варира између 16 и 18 мм. Врло је могуће да је Лудовик наставио с ковањем свога аквилејског новца и након 1423. године, када су га млетачке снаге протјерале из Аквилеје у Угарску. Такође лик Богородице са Исусом (управо онакав какав се види на Лудовиковим денарима) угарски владари, почевши од владавине Матије Корвина (1458 - 1490), стављају на свој новац као *Patrona Hungariae*.[581]

Друга већа скупина новца припада емисијама угарских владара, почев од Сигисмунда I (1387-1437). Три примјерка новца овога владара припадају периоду позније владавине и ковани су у раздобљу 1427 – 1437. г.[582] Послије пораза од стране краља Остоје (1415), угарска војска се повукла из Усоре и са Добора, али то, сасвим сигурно, није умањило оптицај угарског новца јер је Добор још увијек био близу угарске границе и живе трговине са сусједима. Новац из периода Владислава I (1440 - 1444) заступљен је са четири примјерка и сви припадају емисији из 1444. г.[583] Краљу Матији Корвину могу се са сигурношћу приписати само два примјерка, од којих један припада емисији из 1461.[584] Оптицај познијих угарских емисија подудара се са владавином краља Стјепана Томаша и његовом управом над Доборском тврђавом.

Fragmenta Selecta

Међу налазима са Добора сачувана су два кључа, али без података о мјесту налаза и стратиграфским цјелинама. Један примјерак припада типу у облику шипке правоугаоног пресјека, која је на једном крају повијена у петљу. Други крај завршава са два повијена трна, чији је облик подешен за отвор на одговарајућем катанцу. Према налазима са Сталаћа, овај тип кључа је у употреби приближно од половине 15. в. и јавља се као потреба за солидније

[580] Mirnik 1984, 230.
[581] Mirnik 1993, 87.
[582] Unger 1997, 139.
[583] Unger 1997, 151.
[584] Unger 1997, 176.

урађеним производима, јер су претходни били подложни брзом оштећивању.[585]. Овај тип је, наводно, у употреби током цијелог 15. в., с тим да је у почетку употребљаван и плочасти тип.[586]

Један такав примјерак плочастог типа пронађен је и на Добору. Припада типу са плочасто перфорираним, наребреним доњим дијелом, који одговара цилиндричним катанцима. Рађен је од бронзе, а приликом публиковања И. Бојановски га је грешком опредијелио као антички кључ – на основу сличности са налазима са Илиџе код Сарајева.[587] Налази овог типа кључа углавном потичу са територије Србије.[588] У Сталаћу је откривен само један такав примјерак, за који се сматра да се појављује почетком 15. в. и остаје у употреби и током османског раздобља.[589] На Магличу су откривена два оваква кључа, од којих један у потпуности одговара доборском типу; међутим, кључеви су пронађени у стратиграфски поремећеном слоју, па је њихова употреба опредијељена широко, 15 - 16. в.[590], а према налазима из манастира Увац трајала је све до 17. в.[591] Са простора Босне овом типу би једино одговарао налаз са Врандука, који такође потиче из слоја који је широко датиран 15 - 17. в.[592]

ЗАКЉУЧАК

Суштинска промјена у обликовању средњовјековних градова, тврђава, на територије Босне, настаје послије друге половине 14. в., када почиње обимна грађевинска дјелатност проистекла из нових друштвених и економских промјена. Ове нове друштвене и економске промјену резултат су почетка шире експлатације рудних богатстава. Иако на територији Усоре није било рудника, непосредну корист од нових економских процеса, који се одвијају југу и истоку земље, имала је и усорска властела. Кроз читаву своју историју тврђаве на доњем току биле су свједок бурне војне историје средњовјековне Босне. Њихов стратешки положај био је разлог честе промјене господара, али

585 Minić, Vukadin 2007, 111.
586 Minić, Vukadin 2007, 111.
587 Bojanovski 1981, 25.
588 Рашковић 2005, 192.
589 Minić, Vukadin 2007, 111; Миловановић 1985, 107 - 109.
590 Popović 2012, 190.
591 Милосављевић 1997, 156.
592 Raunig 1973, таб. III, сл. 2.

потребе нове или старе војне посаде увијек су биле исте. Терет изградње, преправке и поправке тврђава увијек је падао на оне који су имали најмање користи од истих. Живот земљорадника, сточара и занатлија јако је слабо познат у средњовјековној Босни. Историјска дипломатска грађа и свједочанства савременика освјетљавају, готово по правилу, превасходно јавно дјеловање владајућих слојаве друштва. Свакодневница и живот који се одвијао у приватности остајали су у сјени свједочанстава о ратним походима, сукобима и вршењу владарске функције, као и сличним дјеловањима властелинског сталежа. Боља ситуација није ни у сусједним земљама у Србији или Бугарској.[593]

Мали увид у одређене сегменте живота, кроз неки историјски догађај, дају нам дубровачки извори и натписи на стећцима. Преглед покретног археолошког материјала са тврђава, посебно Доборске тврђаве, даје нам увид у различите активности које су се обављале у оквиру тврђавских комплекса. Дио тих активности несумњиво је везан за војну посаду, али и за остале друштвене слојеве који су били приморани да издржавају „своју" војску и господара.

Највећи дио зависних сељака живио је у подграђима или на отвореним сеоским насељима. На подручју старе Босне, као и другим областима Балкана, међу средњовјековним руралним насеобинама уочавају се два основна типа- села са збијеним кућама организована на сразмјерно малом простору и она негруписана, с кућама и мањим скупинама стамбених и других објеката, расутим на ширем простору у оквиру атара села.[594] Нажалост и даље нисмо развили одговарајућу методологију истраживања средњовјековних насеља на отворено, ван бедемских утврђења. Можемо претпоставити да је највећи број становништва живио у отвореним насељима сеоског карактера, тај пољопривредни карактер села нису мијењала, можемо рећи слободно све до индустријализације крајем 19. в. Увид у изглед средњовјековних села пружају нам истраживања у СИ Босни гдје је откривен већи број отворених сеоских насеља из периода 15-16. в.[595] Међутим, истраживања су само дјелимично публикована тако да створити генералну слику о организацији села као и одређеним економским активностима је јако тешко. Тврђаве које су боље очуване углавном су оне које су ту функцију задржале и у касније периоду, међутим већина тих утврђења је прилагођена новим војним потребама и техникама ратовања па је изгубљен њихов изворни средњовјековни облик. Многи од њих претеча су модерних градова, чије урбане структуре и данас красе дијелови средњовјековних бедема и покоја очувана или обновљена кула.

---

593 Поповић 2004а, 29.
594 Поповић 2004в, 67.
595 Fekeža 2001, 231-232.

КАТАЛОГ НАЛАЗА

ПОЉОПРИВРЕДА

1. **Срп** са повијеним лучним сјечивом. Алатка је насађивана на држалицу преко кратког трна правоугаоног пресјека.
   Локалитет: Добор, тумул „О" ископавања 1969-1973.г. непубликовано.
   Димнезије: дужина 26 цм, висина 23 цм
   Датовање: 15. стољеће
   Литература: Bojanovski 1981, 21; Манојловић-Николић 2009, 207-210;
   Шпехар 2009, 27-28; Цуњак 1998, 171-172; Minić, Vukadin 2007, 131-132.
2. **Асиметрични раоник**, доња ивица ојачана накнадно причвршћеним сјечивом са двије нитне. Сјечиво је лучно моделовано, савијена крилца на
   усаднику.На унутрашњој страни првобитног сјечива украс у облику стилизоване звјезде.
   Локалитет: Непознато налазиште, сјеверна Босна.
   Димнезије: дужина 32 цм
   Датовање: 15-16. стољеће
   Литература: Церовић 2001, 271; Манојловић-Николић 2009, 199;
   Манојловић-Николић 2011, 34.
3. **Асиметрични раоник**, са лучним сјечиво и тупом горњом страном, савијена крилца на усаднику.
   Локалитет: Непознато налазиште, сјеверна Босна.
   Димнезије: дужина 28.5 цм
   Датовање: 15-16. стољеће
   Литература: Церовић 2001, 271; Манојловић-Николић 2009, 199;
   Манојловић-Николић 2011, 34.
4. **Симетрично троугаоно рало** са савијеним крилцима на усаднику.
   Локалитет: Непознато налазиште, сјеверна Босна.
   Димнезије: дужина 40 цм
   Датовање: 15. стољеће

Литература: Церовић 2001, 271; Манојловић-Николић 2009, 199; Манојловић-Николић 2011, 34.

5. **Мотика** са трапезастим тијелом и лучном оштрицом.
Локалитет: Добор, ископавања 1961.г. непубликовано.
Датовање: 16-17. стољеће
Димензије: дужина 19 цм, ширина отвора 6 цм.
Литература: Шпехар 2007, 14; Манојловић-Николић 2004, 28; Церовић 2001, 263; Цуњак 1998, 166.

ОСТАВА СТАНОВИ

1. **Брус** од пјешчара са траговима оштрења у виду хоризонталних бразди.
Локалитет: Станови (Оџак)
Димнезије: дужина 12.5 ширина 10 цм
Датовање: 16-17. стољеће
Литература: Непубликовано
2. **Брус** од пјешчара са полукружним удубљењем, дио жрвња (?)
Локалитет: Станови (Оџак)
Димнезије: дужина 12 ширина 5.5 цм
Датовање: 16-17. стољеће
Литература: Непубликовано
3. **Мотика** са лепезастим тијелом и лучном оштрицом.
Локалитет: Станови (Оџак)
Димнезије: дужина 26 ширина сјечива 19 цм
Датовање: 16-17. стољеће
Литература: Непубликовано
4. Мања **мотика** са лепезастим тијелом и лучном оштрицом.
Локалитет: Станови (Оџак)
Димнезије: дужина 19 ширина сјечива 15 цм

Датовање: 16-17. стољеће
Литература: Непубликовано
5. **Сјекира** са издуженим вратом са кратким сјечивом и усадником.
Локалитет: Станови (Оцак)
Димнезије: дужина 28 ширина сјечива 14.5 цм
Датовање: 16-17. стољеће
Литература: Непубликовано
6. **Сјекира** са дугим вратом и ширим усадником.
Локалитет: Станови (Оцак)
Димнезије: дужина 21.5 ширина сјечива 10 цм
Датовање: 16-17. стољеће
Литература: Непубликовано
7. **Сјекира** са кратким вратом. Прелаз из врата у сјечиво с доње стране је полукружног облика.
Локалитет: Станови (Оцак)
Димнезије: дужина 19.5 ширина сјечива 10.5 цм
Датовање: 16-17. стољеће
Литература: Непубликовано
8. **Механизам од колашице**
Локалитет: Станови (Оцак)
Димнезије: дужина 19 цм
Датовање: 16-17. стољеће
Литература: Непубликовано
9. **Механизам од колашице**
Локалитет: Станови (Оцак)
Димнезије: дужина 18.5 цм
Датовање: 16-17. стољеће
Литература: Непубликовано
10. **Механизам од колашице**
Локалитет: Станови (Оцак)

Димнезије: дужина 18.5 цм
Датовање: 16-17. стољеће
Литература: Непубликовано
11. **Узенгије** са повијеним краковим који се додирују са горње стране, лежиште за ногу је у виду раскуцане плочице.
Локалитет: Станови (Оџак)
Димнезије: ширина 9 цм
Датовање: 16-17. стољеће
Литература: Непубликовано

ОБРАДА ДРВЕТА

1. **Кесер** који са једне стране ушице има сјечиво „расцепљено" на два крака, а с друге правоугаони чекић полигоналног пресјека.
Локалитет: Добор, ископавања 1969-1973.г. непубликовано.
Димнезије: дужина 13.7 цм
Датовање: 15.-17. стољеће
Литература: Шпехар 2007, 47-48.
2. Мала **сјекира** са лучним сјечивом и кратким вратом, прелаз између сјечива и врата с доње стране је полукружно моделован. Тулац за насађивање с горње страна заравњен.
Локалитет: Добор, ископавања 1961.г. непубликовано.
Датовање: 16-17. стољеће
Димензије: дужина 10 цм, ширина отвора 2.5 цм.
Литература: Шпехар 2007, 34.
3. Мала **сјекира**, очувана само ушица за насађивање и дио врата.
Локалитет: Добор, ископавања 1961.г. непубликовано.
Датовање: 16-17. стољеће
Димензије: дужина 10 цм, ширина отвора 2.5 цм.
Литература: Шпехар 2007, 34.

4. Масивна **сјекира** са дугим вратом и лепезастим сјечивом. Горња ивица је тупа, док је тулац издуженог полукружног облика са равном горњом страном.
Локалитет: Непознато налазиште сјеверна Босна.
Димнезије: дужина 31 цм
Датовање: 15-16. стољеће
Литература: Glosek 1996, 38-39.
5. **Пилица** облика правоугаоне плочице са зупцима.
Локалитет: Добор, централни плато, ископавања 1961.г. непубликовано
Димензије: дужина 6.4 цм, ширина 2.7 цм
Датовање: 15-16. стољеће.
Литература: Anđelić 1975, 257; Шпехар 2007, 148, Таб. VIII, сл. 102.
6. **Пилица** облика правоугаоне плочице са зупцима.
Локалитет: Добор, централни плато, ископавања 1961.г. непубликовано
Димензије: дужина 5.8 цм, ширина 1.5 цм
Датовање: 15-16. стољеће.
Литература: Anđelić 1975, 257. Шпехар 2007, 148, Таб. VIII, сл. 102.
7. **Стругшка** са лепезасто проширеном радном површином.
Локалитет: Добор, централни плато, ископавања 1961.г. непубликовано
Димензије: дужина 14.5 цм, ширина оштрице 4.5 цм
Датовање: 15-16. стољеће.
Литература: Popović 2012, 186; Шпехар 2007, 92.

ОБРАДА ТЕКСТИЛА

1. **Нож** за обраду коже са кратким очуваним сјечивом и тордираном дршком.
Локалитет: Добор, централни плато, ископавања 1961.г. непубликовано
Димензије: дужина 14.7 цм
Датовање: 15-16. стољеће.
Литература: Anđelić 1973, 135; Minić, Vukadin 2007, 138-139, сл.88;

Шпехар 2007, 53-54, Таб. X, сл.108; Миловановић 1986, 105, сл. 251;
Брмболић 2009, 97, сл. 54-3; Цуњак 1998, 178-179, Таб. XVII, 6-9;
Нађ 1961, Таб.V, сл. 11.

2. Дводјелне **маказе** са крацима који су на зглобу спојени заковком.
Локалитет: Добор, кула С, ископавања 1969-1973.г. непубликовано.
Димнезије: дужина 23.5 цм
Датовање: 15. стољеће
Литература: Цуњак 1998, 180-181; Anđelić 1973, 198-199; Minić, Vukadin 2007, 138;
Шпехар 2007, 56-59.

3. **Напрстак** коничног облика са ситним удубљењима на спољашњој површини.
Локалитет: Добор, ископавања 1969-1973.г. непубликовано.
Димнезије: висина 1.2 цм, ширина отвора 1.5 цм
Датовање: 15.-17. стољеће
Литература: Minić, Vukadin 2007, 137-138; Čimin 2008, 208.

4. **Маказе** за фитиљ, тзв. *мум маказе* са листоликим сјечицама и вертикалним проширењем.
Локалитет: Добор, кула С, ископавања 1969-1973.г. непубликовано.
Димнезије: дужина 15.5 цм
Датовање: 16.-17. стољеће
Литература: Цуњак 1998, 180-181; Шпехар 2007, 59-60.

5. Дводјелне **маказе** са крацима који су на зглобу спојени заковком.
Локалитет: Добој, ископавања 1972-1973.г. непубликовано.
Димнезије: дужина 21 цм
Датовање: 15-16. стољеће
Литература: Цуњак 1998, 180-181; Anđelić 1973, 198-199; Minić, Vukadin 2007, 138;
Шпехар 2007, 56-59.

ОБРАДА МЕТАЛА

1. **Клијешта** са очуваним држаљама и дијелом десног кљуна хватаљке.
Локалитет: Добор, кула С, ископавања 1969-1973.г. непубликовано.
Димнезије: дужина 33.5 цм
Датовање: 15-16. стољеће
Литература: Нађ 1961, 104. Таб. VIII, Сл.6.
2. **Турпија** (?) са тордираном дршком и повијеном ушицом на крају. Тјело је правоугаоног пресјека са благо суженим горњим дјелом.
Локалитет: Добор, ископавања 1969-1973.г. непубликовано.
Димнезије: 14 цм
Датовање: 15-16. стољеће

АЛАТКЕ ОД КОСТИ И РОГА

1. **Украсни дио намјештаја или копча** рађен од пуне кости, ваљкастог облика и кружног пресјека. На горњем дијелу налази се мало сужење с профилисаном главицом.
Локалитет: Добор, ископавања 1969-1973.г. непубликовано.
Димензије: дужина 4.7 цм
Датовање: 15-16. стољећа.
Литература: Цуњак 1997, 362, Таб. I, сл.8; Хан 1953, 101; Kovács 2005, 301;
Поповић 2015, 231.
2. **Игленица** ваљкастог облика, рађена у техници токарења са оштрим прстенастим ребрима.
Локалитет: Добор, ископавања 1969-1973.г. непубликовано.
Димензије: дужина 3.5 цм, ширина 2 цм
Датовање: 15. прва половина 16. стољећа.
Литература: Minić, Vukadin 2007, 138; Popović, Bikić 2004, 174, sl. 364-368.
3. **Обрађени дио рога**, ваљкастог облика са траговима сјечења.

Локалитет: Брестово, ископавања 1972.г. непубликовано.
Димензије: дужина 4 цм, ширина 4.2 цм
Датовање: 15. прва половина 16. стољећа.
Литература: Вучковић 1972а, 129.

4. **Обрађени дио рога**, призматичног пресека.

Локалитет: Брестово, ископавања 1972.г. непубликовано.
Димензије: дужина 7.5 цм
Датовање: 15. прва половина 16. стољећа.
Литература: Вучковић 1972а, 129.

5. **Обрађени дио рога**, притесана и одсјечена горња ивица рога.

Локалитет: Добојска тврђава, ископавања 1972.г. непубликовано.
Димензије: 13 цм
Датовање: 15 стољећа.
Литература: Vučković 1972, 128-129.

6. **Украсни дио намјештаја или копча** рађен од пуне кости, ваљкастог облика и кружног пресјека. Оба краја су прифилисана с малим сужењима и полукружним главицама.

Локалитет: Добор, ископавања 1969-1973.г. непубликовано.
Димензије: 11.3 цм
Датовање: : 15. прва половина 16. стољећа.
Литература: Цуњак 1997, 362, Таб. I, сл.8; Хан 1953, 101; Kovacs 2005, 301;
Поповић 2015, 231.

7. **Украсна игла** рађена од пуне кости, недостаје доњи дио тјела. На горњем дјелу моделоване двије главице од које се горња завршава трном.

Локалитет: Добор, ископавања 1969-1973.г. непубликовано.
Димензије: 3.5 цм
Датовање: : 15-16. стољећа.
Литература: Цуњак 1997, 362.

8. **Плочица- облога од самострела или лука.** Правоугаона плочица са издуженим трном, на доњој стране карактеристични трагови вертикалних бразда.
Локалитет: Добојска тврђава, ископавања 1972.г. непубликовано.
Димензије: дужина 4 цм, ширина 2 цм
Датовање: 15. стољећа.
Литература: Vučković 1972, 128-129; Višnjić 2009, 109-110, сл. 4-5.
9. **Игленица** ваљкастог облика, рађена у техници токарења са оштрим прстенастим ребрима.
Локалитет: Добор, ископавања 1969-1973.г. непубликовано.
Димензије: дужина 3 цм, ширина 1.7 цм
Датовање: 15. прва половина 16. стољећа.
Литература: Minić, Vukadin 2007, 138; Popović, Bikić 2004, 174, sl. 364-368.
10. **Пршљенак** (?) Предмет прстенастог облика, рађен од кости са траговима прстенастих плитких удубљења насталих у техници токарења са накнадним глачањем.
Локалитет: Добор, ископавања 1969-1973.г. непубликовано.
Димензије: дужина 1.5 цм, ширина 2.3 цм
Датовање: 15-16. стољећа.
Литература: Брмболић 2009, 93, сл. 53: 4-5.
11. **Алатка од рога,** пробојак (?) Врх рога, шира страна равно пресјечена, површина углачана.
Локалитет: Добор, ископавања 1969-1973.г. непубликовано.
Димензије: дужина 5.5 цм, ширина базе 1.6 цм
Датовање: 15. прва половина 16. стољећа.
Литература: Брмболић 2009, 93, сл. 50: 8-11.
12. **Алатка од рога,** пробојак (?) Врх рога, шира страна равно пресјечена, површина углачана.
Локалитет: Добор, ископавања 1969-1973.г. непубликовано.
Димензије: дужина 4.7, ширина базе 1.2 цм
Датовање: 15. прва половина 16. стољећа.
Литература: Брмболић 2009, 93, сл. 50: 8-11.

13. **Коштано дугме**. Кружног облика са овалном петљом на врху и узаним прорезом. На доњој страни мало испупчење са паралелним урезима.

Локалитет: Добор, ископавања 1969-1973.г. непубликовано.

Димензије: дужина 1.6 цм

Датовање: 16. стољећа.

Литература: Wicker 2009, 104, Таб. VIII, сл. 1-3.

14. **Коштани прстен** са овалном наребреном главом и урезаном орнаментиком.

Локалитет: Добор, ископавања 1969-1973.г. непубликовано.

Димензије: пречник 2.2 цм

Датовање: 15- 16. стољећа.

15. **Украсни дио намјештаја или копча**. Ваљкастог облика са суженим крајевима, централни дио задебљан и наребрен са перфорираном рупом.

Локалитет: Добор, ископавања 1969-1973.г. непубликовано.

Датовање: 15-16. стољећа.

Димензије: дужина 2.7 цм

Литература: Цуњак 1997, 362, Таб. I, сл.10.

16. **Коштана кутија** у облику макове главице с зупчастом перфорацијом на бази, фрагментована.

Локалитет: Добор, ископавања 1969-1973.г. непубликовано.

Димензије: дужина 3.3 цм, ширина базе 2 цм

Датовање: 15-16. стољећа.

ОРУЖЈЕ И ВОЈНА ОПРЕМА

1. **Двосјекли мач**, са врло дугим дворучним балчаком. Осим изостанка дршке и корице мача, ради се о комплетно сачуваном примјерку. На трну мача утиснутог знак Андријиног крста.

Локалитет: Макљеновац код Добоја, случајан налаз.

Датовање: друга половина 14. стољећа.

Димензије: дужина 125 цм

Литература: Sijarić 2014, 81.

2. **Једносјекли мач** с једноручним балчаком. Сјечиво карактерише изражена масивност, кратки, релативно нагло сужена вршак коме недостаје само врх. Трн је симетрично оивичен линијом од врха на коме није било класичне јабучице.

Локалитет: околина Добоја, случајан налаз.

Датовање: 15. стољећа.

Димензије: дужина 73 цм

Литература: Sijarić 2014, 157.

3. **Кацига-басинет**: Припада типу басинета с визиром од којег је очуване само шарке на калоти кациге. Изнад десне шарке очувани остаци украса у виду моделоване латице од месинга. Калота је купаста и издужена, док је штитник за врат постављен дубоко. Око руба кациге моделоване су посебне ушице за поставку каричастог оклопа, док су поред тога, такође око руба избушене рупице за подставу од органског материјала.

Локалитет: Маглај, капи-кула, ископавања 1962.г.

Датовање: друга половина 14. стољећа.

Димензије: висина 27 цм, ширина отвора за лице 15 цм.

Литература: Bojanovski 1965, 73-75.

4. **Кацига-басинет**: Припада типу басинета без визира. Калота је благо моделована, али са трагом ребра на калоти. Врх кациге завршава с кружним отвором. Око руба кациге моделоване су посебне ушице за поставку каричастог штитника, док су поред тога, такође око руба избушене рупице за подставу од органског материјала.

Локалитет: Маглај, капи-кула, ископавања 1962.г.

Датовање: друга половина 14. стољећа.

Димензије: висина 24 цм, ширина отвора за лице 15 цм.

Литература: Bojanovski 1965, 73-75.

5. **Кацига-басинет**: Припада типу басинета без визира. Калота је јајолико моделована, са посебно ушицом изнад половине отвора за лице, највјероватни је за качење штитника за нос. Око руба кациге моделоване су посебне ушице за поставку каричастог штитника, док су поред тога, такође око руба избушене рупице за подставу од органског материјала.

Локалитет: Маглај, капи-кула, ископавања 1962.г.
Датовање: друга половина 14. стољећа.
Димензије: висина 23 цм, ширина отвора за лице 18 цм.
Литература: Bojanovski 1965, 73-75.

6. **Кацига-басинет**: Припада типу басинета без визира. Калота је високо и усправно постављена, двосливно. Крајеви штитника ка врату благо су разгнути. Изнад чела на калоти постављена је пречка за штитник за лице. Око руба кациге моделоване су посебне ушице за поставку каричастог оклопа, док су поред тога, такође око руба избушене рупице за подставу од органског материјала. Рупице уз лице не прате руб већ од чеоног дјела падају под углом до почетка вратног дијела.

Локалитет: Маглај, капи-кула, ископавања 1962.г.
Датовање: друга половина 14. стољећа.
Димензије: висина 25.5 цм, ширина отвора за лице 11 цм.
Литература: Bojanovski 1965, 73-75.

7. **Кацига-басинет**: Припада типу басинета с везиром, од кога су само очувани дијелови централног заковка од шарке. Калота је јојолика и уска, док је штитник за врат постављен ниско. Око руба кациге моделоване су посебне ушице за поставку каричастог оклопа, док су поред тога, избушене рупе у низу за поставку подлоге од органског материјала.
   Локалитет: Маглај, капи-кула, ископавања 1962.г.
   Датовање: друга половина 14. стољећа.
   Димензије: висина 23 цм, ширина отвора за лице 14 цм.
   Литература: Bojanovski 1965, 73-75.

8. **Копље** са издуженим танким бодилом четвороугаоног пресјека.

Локалитет: Маглај
Димнезије: дужина 19.3 цм, отвор тулца 2.5 цм
Датовање: 14-15. стољеће
Литература: Bojanovski 1965, 78; Minić, Vukadin 2007, 118;
Нађ 1961, 101. Таб. V, Сл.7.

9. **Веретон** са тулцем и увијеном опругом.

Локалитет: тврђава Маглај
Димнезије: дужина 13.5 цм
Датовање: 14-15. стољеће
Литература: Bojanovski 1965, 78.

10. **Веретон** са тулцем и увијеном опругом. На тулцу очуван клин за фиксирање мотке.

Локалитет: тврђава Маглај
Димнезије: дужина 13 цм
Датовање: 14-15. стољеће
Литература: Bojanovski 1965, 78.

11. **Копље** са листом благо заобљених линија оштрица и снажно истакнутим средишњим ребром. Тулац је шестоугаоног пресјека са фацетама.

Локалитет: Непознато налазиште, сјеверна Босна.
Димнезије: дужина 47.5 цм
Датовање: 14-15. стољеће
Литература: Sijarić 2014, 183-185. Таб. XXXIX.

12. **Копље** са листом благо заобљених линија оштрице и истакнутим средишњим ребро. Тулац је фацетиран.

Локалитет: Непознато налазиште, сјеверна Босна.
Димнезије: дужина 36.6 цм
Датовање: 14-15. стољеће
Литература: Непубликовано

13. **Копље** са масивним листом и благо фацетираним шестоугаоним тулцем, са очуваним једним крилцем.

Локалитет: Добор, ископавања 1974.г. непубликовано.
Датовање: 9. стољеће
Димензије: дужина 34 цм, ширина тулца 3,5 цм
Литература: Demo 2010, 66; Miletić, 1991, 201-202.

14. **Вршак стрелице** са шиљком трапезоидног облика. Горњи дио стрелице шиљака је ромбоидног пресјека док је почетак листа танак и искуцан.

Локалитет: Непознато налазиште, сјеверна Босна.

Димнезије: дужина 6.8 цм

Датовање: 13-14. стољеће

Литература: Sijarić 2014, 305-309.

15. **Вршак стрелица** са масивним шиљком у облику четворостране пирамиде. Тулац је кратак и прелаз из тулца у шиљак слабо је наглашен.

Локалитет: Добој, ископавања 1972.г. непубликовано.

Димнезије: дужина 6.4 цм

Датовање: крај 14 -15. стољеће

Литература: Sijarić 2014, 329-332.

16. **Вршак стрелице** са дугим шиљком у облику четворостране пирамиде са највећим промјером у његовом горњем дијелу. Кратак тулац се сужава према врху тако да је прелаз из тулца у шиљак слабо наглашен.

Локалитет: Добор, ископавања 1969-1973.г.

Димнезије: дужина 6.5 цм

Датовање: крај 14 -15. стољеће

Литература: Sijarić 2014, 329-332.

17. **Вршак стрелице** са дугим шиљком у облику четворостране пирамиде.

Локалитет: Добор, ископавања 1969-1973.г.

Димнезије: дужина 7.5 цм

Датовање: крај 14 -15. стољеће

Литература: Sijarić 2014, 329-332.

18. **Вршак стрелице** са издуженим пирамидалним шиљком са највећим промјером у његовом базном дијелу. Конусни тулац се од врло широког дна наглашено сужава према бази.

Локалитет: Добор, ископавања 1969-1973.г.

Димнезије: дужина 5.5 цм

Датовање: крај 14 -15. стољеће

Литература: Sijarić 2014, 335-340.

19. **Вршак стрелице** са издуженим пирамидалним шиљком са највећим промјером у његовом базном дијелу. Конусни тулац се од врло широког дна наглашено сужава према бази.

Локалитет: Добор, ископавања 1969-1973.г.
Димнезије: дужина 6 цм
Датовање: крај 14 -15. стољеће
Литература: Sijarić 2014, 335-340.

20. **Вршак стрелице** са издуженим пирамидалним шиљком са највећим промјером у његовом базном дијелу. Конусни тулац се од врло широког дна наглашено сужава према бази.

Локалитет: Добор, ископавања 1969-1973.г.
Димнезије: дужина 6 цм
Датовање: крај 14 -15. стољеће
Литература: Sijarić 2014, 335-340.

21. **Вршак стрелице** са издуженим пирамидалним шиљком са највећим промјером у његовом базном дијелу. Конусни тулац се од врло широког дна наглашено сужава према бази.

Локалитет: Добор, ископавања 1969-1973.г.
Димнезије: дужина 6.6 цм
Датовање: крај 14 -15. стољеће
Литература: Sijarić 2014, 335-340.

22. **Вршак стрелице** са издуженим пирамидалним шиљком са највећим промјером у његовом базном дијелу. Конусни тулац се од врло широког дна наглашено сужава према бази.

Локалитет: Добор, ископавања 1969-1973.г.
Димнезије: дужина 5.6 цм
Датовање: крај 14 -15. стољеће
Литература: Sijarić 2014, 335-340.

23. **Вршак стрелице** са издуженим пирамидалним шиљком са највећим промјером у његовом базном дијелу. Конусни тулац се од врло широког дна наглашено сужава према бази.

Локалитет: Добор, ископавања 1969-1973.г.
Димнезије: дужина 5.7 цм
Датовање: крај 14 -15. стољеће
Литература: Sijarić 2014, 335-340.

24. **Вршак стрелице** са издуженим пирамидалним шиљком са највећим промјером у његовом базном дијелу. Конусни тулац се од врло широког дна наглашено сужава према бази.

Локалитет: Добор, ископавања 1969-1973.г.

Димнезије: дужина 6.1 цм

Датовање: крај 14 -15. стољеће

Литература: Sijarić 2014, 335-340.

25. **Вршак стрелице** са издуженим пирамидалним шиљком са највећим промјером у његовом базном дијелу. Конусни тулац се од врло широког дна наглашено сужава према бази.

Локалитет: Добор, ископавања 1969-1973.г.

Димнезије: дужина 6.2 цм

Датовање: крај 14 -15. стољеће

Литература: Sijarić 2014, 335-340.

26. **Вршак стрелице** са издуженим шиљком у облику двоструке четворостране пирамиде. Кратак конусни тулац.

Локалитет: Добор, ископавања 1969-1973.г.

Димнезије: дужина 5.7 цм

Датовање: крај 14 -15. стољеће

Литература: Sijarić 2014, 335-340.

27. **Вршак стрелице** са издуженим шиљком у облику двоструке четворостране пирамиде. Кратак конусни тулац.

Локалитет: Добор, ископавања 1969-1973.г.

Димнезије: дужина 5.7 цм

Датовање: крај 14 -15. стољеће

Литература: Sijarić 2014, 343-347.

28. **Вршак стрелице** са издуженим шиљком у облику двоструке четворостране пирамиде. Кратак конусни тулац.

Локалитет: Добор, ископавања 1969-1973.г.

Димнезије: дужина 6.3 цм

Датовање: крај 14 -15. стољеће
Литература: Sijarić 2014, 343-347.

29. **Вршак стрелице** са издуженим пирамидалним шиљком са највећим промјером у његовом базном дијелу. Тулац није очуван.

Локалитет: Добор, ископавања 1969-1973.г.
Димнезије: дужина 3.5 цм
Датовање: крај 14 -15. стољеће
Литература: Sijarić 2014, 335-340.

30. **Вршак стрелице** у облику високог троугла са кратким вратом у облику трна.

Локалитет: Добој, цистерна у главној кули, ископавања 1972.г. непубликовано.
Димнезије: дужина 4.7 цм
Датовање: 15-16. стољеће
Литература: Sijarić 2014, 393-394.

31. **Вршак стрелице** у облику високог троугла са кратким вратом у облику трна.

Локалитет: Добој, цистерна у главној кули ископавања 1972.г. непубликовано.
Димнезије: дужина 4.7 цм
Датовање: 15-16. стољеће
Литература: Sijarić 2014, 393-394.

32. **Вршак стрелице** у облику високог троугла са кратким вратом у облику трна.

Локалитет: Добој, цистерна у главној кули, ископавања 1972.г. непубликовано.
Димнезије: дужина 3.7 цм
Датовање: 15-16. стољеће
Литература: Sijarić 2014, 393-394.

33. **Вршак стрелице** у облику високог троугла са кратким вратом у облику трна.

Локалитет: Добој, цистерна у главној кули, ископавања 1972.г. непубликовано.
Димнезије: дужина 3.7 цм
Датовање: 15-16. стољеће
Литература: Sijarić 2014, 393-394.

34. **Вршак стрелице** са танким листом шиљка у облику трапеза, са конусним тулцем.
Локалитет: Маглај, ископавања 1962.г. непубликовано.
Димнезије: дужина 5.5 цм
Датовање: друга половина 14 и 15. стољеће
Литература: Sijarić 2014, 305.
35. **Вршак стрелице** са равним краковима и кратким трном. Фрагментован налаз.
Локалитет: Добој, ископавања 1972-1973.г. непубликовано.
Димнезије: дужина 6 цм
Датовање: друга половина 15. стољеће
Литература: Sijarić 2001; Vrsalović 1963, 167-168.
36. **Вршак стрелице** са кратким и танким трапезоидним листом и духим повијеним вратом са аплициран мањим испупчењем и раскуцаном базом.
Локалитет: Добор, тумул „О"ископавања 1969-1972.г.
Димнезије: дужина 11.2 цм
Датовање: 15. стољеће
Литература: Bojanovski 1981, 20-21.
37. **Вршак стрелице** са моделованим шиљком у облику тростране пирамиде, са дугим конусним тулцем.
Локалитет: Добор, тумул „О"ископавања 1969-1972.г.
Димнезије: дужина 6.7 цм
Датовање: 15. стољеће
Литература: Bojanovski 1981, 20-21; Sijarić 2014, 317.
38. **Вршак стрелице** са моделованим шиљком у облику тростране пирамиде, са дугим конусним тулцем.
Локалитет: Добор, тумул „О"ископавања 1969-1972.г.
Димнезије: дужина 6.2 цм
Датовање: 15. стољеће
Литература: Bojanovski 1981, 20-21; Sijarić 2014, 317.
39. **Вршак стрелице** са моделованим шиљком у облику тростране пирамиде, са дугим конусним тулцем.
Локалитет: Добор, тумул „О"ископавања 1969-1972.г.

Димнезије: дужина 6.5 цм
Датовање: 15. стољеће
Литература: Bojanovski 1981, 20-21; Sijarić 2014, 317.
40. **Вршак стрелице** са моделованим шиљком у облику тростране пирамиде, са дугим конусним тулцем.
Локалитет: Добор, тумул „О"ископавања 1969-1972.г.
Димнезије: дужина 5.7 цм
Датовање: 15. стољеће
Литература: Bojanovski 1981, 20-21; Sijarić 2014, 317.
41. **Вршак стрелице** са дугим шиљком у облику четворостране пирамиде.
Локалитет: Добор, ископавања 1969-1973.г.
Димнезије: дужина 7 цм
Датовање: крај 14 -15. стољеће
Литература: Sijarić 2014, 329-332
42. **Вршак стрелице** са дугим шиљком у облику четворостране пирамиде.
Локалитет: Добор, ископавања 1969-1973.г.
Димнезије: дужина 7.1 цм
Датовање: крај 14 -15. стољеће
Литература: Sijarić 2014, 329-332
43. **Вршак стрелице** са издуженим пирамидалним шиљком.
Локалитет: Добор, ископавања 1969-1973.г.
Димнезије: дужина 5.3 цм
Датовање: крај 14 -15. стољеће
Литература: Sijarić 2014, 335.
44. **Вршак стрелице** са издуженим пирамидалним шиљком.
Локалитет: Добор, ископавања 1969-1973.г.
Димнезије: дужина 5 цм
Датовање: крај 14 -15. стољеће
Литература: Sijarić 2014, 335.

45. **Вршак стрелице** са издуженим пирамидалним шиљком.
Локалитет: Добор, ископавања 1969-1973.г.
Димнезије: дужина 4 цм
Датовање: крај 14 -15. стољеће
Литература: Sijarić 2014, 335.
46. **Вршак стрелице** са издуженим пирамидалним шиљком.
Локалитет: Добор, ископавања 1969-1973.г.
Димнезије: дужина 4 цм
Датовање: крај 14 -15. стољеће
Литература: Sijarić 2014, 335.
47. **Вршак стрелице** са издуженим пирамидалним шиљком.
Локалитет: Добор, ископавања 1969-1973.г.
Димнезије: дужина 6.5 цм
Датовање: крај 14 -15. стољеће
Литература: Sijarić 2014, 335.
48. **Вршак стрелице** са издуженим пирамидалним шиљком.
Локалитет: Добор, ископавања 1969-1973.г.
Димнезије: дужина 7 цм
Датовање: крај 14 -15. стољеће
Литература: Sijarić 2014, 335.
49. **Вршак стрелице** са издуженим пирамидалним шиљком.
Локалитет: Добор, ископавања 1969-1973.г.
Димнезије: дужина 6.7 цм
Датовање: крај 14 -15. стољеће
Литература: Sijarić 2014, 335.
50. **Вршак стрелице** са издуженим пирамидалним шиљком.
Локалитет: Добор, ископавања 1969-1973.г.
Димнезије: дужина 5.8 цм

Датовање: крај 14 -15. стољеће
Литература: Sijarić 2014, 335.
51. **Вршак стрелице** са издуженим пирамидалним шиљком.
Локалитет: Добор, ископавања 1969-1973.г.
Димнезије: дужина 5.1 цм
Датовање: крај 14 -15. стољеће
Литература: Sijarić 2014, 335.
52. **Мамуза** са кратким, равним луком који је на крајевим искуцан са очуван траговима клинчића. Трн је кратка са очуваном половином точкића. Изнад трна је такође правоугаона пречка с клинчићем.
Локалитет: Добор, тумул „О"ископавања 1969-1973.г. непубликовано.
Датовање: 15. стољеће
Димензије: дужина 7 цм, ширина 8.3 цм
Литература: Bojanovski 1981, 21.
53. **Мамуза** са повијеним краковима, који се завршавају механизмом за закопчавање који је у цијелости очуван на једном крају, док је други крај поломљен на половини лука. Трн је дуг са правоугаоном перфорацијом за точкић.
Локалитет: Добор, тумул „О"ископавања 1969-1973.г. непубликовано.
Датовање: 15. стољеће
Димензије: дужина 13 цм, ширина 8 цм
Литература: Bojanovski 1981, 20; Sijarić 2001, 310; Vrsalović 1963, 167-168.
54. **Мамуза** са равним краковима и благо повијеним крајевима на којима је само у назнакама на једном краку очуван дио механизма за закопчавање. Трн је дужи са дјелом очуваним дјелом перфорације за точкић.
Локалитет: Добор, објекат „О1"ископавања 1969-1973.г. непубликовано.
Датовање: 15. стољеће
Димензије: дужина 11 цм, ширина 5 цм

Литература: Bojanovski 1981, 20; Vrsalović 1963, 167-168.
55. **Мамуза** са равним краковима и благо повијеним крајевима на којима је само на једном краку очуван дио механизма за закопчавање у облику осмице. Трн је кратак, испод њега се налази мали додатак у облику закривљене плочице-трн.
Локалитет: Добор, објекат „О1"ископавања 1969-1973.г. непубликовано.
Датовање: 15. стољеће
Димензије: дужина 9.4 цм, ширина 5.5 цм
Литература: Bojanovski 1981, 20; Vrsalović 1963, 167-168.
56. **Мамуза** са равним краковим аи очуваним дјелом трна.
Локалитет: Добој, ископавања 1972-1973.г. непубликовано.
Датовање: 15. стољеће
Димензије: дужина 5.4 цм
Литература: Vrsalović 1963, 167-168.
57. **Мамузе** са лучно извијеним краковима. Шиљак има облик куглице са трном. Крајеви кракова се завршавају са механизвом за закопчавање у облику правоугаоника са облим странама.
Локалитет: Улер, Добој.
Датовање: прва половина 13. стољеће
Димензије: дужина 13.5 цм, ширина 10 цм
Литература: Belić 1988, 68; Sijarić 2001, 305-306; Vrsalović 1963,166.
58. **Накрсница** од сабље у облику развученог трапеза са оштрим горњим краковима и малим пирамидалним завршецима са супротне стране.
Локалитет: Добој, ископавања 1972-1973.г. непубликовано.
Димнезије: дужина 11.5 цм, ширина 6 цм.
Датовање: 17-18. стољеће

КОЊСКА ОПРЕМА

1. **Коњска опрема-узде.** Алка која је на једном дијелу проширена и кружно перфорирана, гдје је провучена ротирајућа осовина која на једном дијелу има проширену купасту главу, доk је другим дијелом повезана са другом алком.

Локалитет: Добор, централни плато, ископавања 1961.г. непубликовано

Димензије: дужина 12 цм.

Датовање: 15-16. стољеће.

Литература: Popović 2012, 180-181, sl .124; Minić, Vukadin 2007, 125.

2. **Коњска опрема-жвале.** Жељезна осовина са перфорираним крајевима за алке.

Локалитет: Добор, централни плато, ископавања 1961.г. непубликовано

Димензије: дужина 13.6 цм

Датовање: 15-16. стољеће.

Литература: Popović 2012, 180-181, sl .124; Minić, Vukadin 2007, 125-126, сл. 79.

3. **Потковица** лучног облика, са затвореним отворима за клинове.

Локалитет: Добор, централни плато, ископавања 1961.г. непубликовано

Димензије: дужина 12 цм, ширина 10.5 цм

Датовање: 15-16. стољеће

Литература: Minić, Vukadin 2007, 127; Vikić, Walter 1955;

Busuladžić 2005, 253-255; Jakovljević 2009, 111-112; Брмболић 2009, 89;

Popović 2012, 181; Нађ 1961, Таб.VIII, сл. 2-5.

4. **Разводник** за кожни ремен, издуженог правоугаоног облика, са једном извученом и проширеном страном.

Локалитет: Добор, ископавања 1969-1973.г. непубликовано.

Димнезије: дужина 7 цм, ширина 7.8 цм

Датовање: 15-17. стољеће

Литература: Popović 2012, 181.

5. **Коњска фалера** плочастог, кружног, облика са централном закивком и четири симетрично постављена трна са доње стране.

Локалитет: Добој, ископавања 1972-1973.г. непубликовано.
Димнезије: пречник 3.5 цм
Датовање: 16-17. стољеће
Литература: Ilkić 2010, 386; Поповић, Бикић 2004, 159;
Нађ, 1961, 102, Таб. VI, сл.4-9.

НОЖЕВИ

1. **Нож** са кратким троугаоним трном за насад на дршку.

Локалитет: Добор, централни плато, ископавања 1961.г. непубликовано
Димензије: дужина 16 цм
Датовање: 15-16. стољеће.
Литература: Anđelić 1973, 135; Minić, Vukadin 2007, 129;
Popović 2012, 182; Брмболић 2009, 94-95, сл.52.

2. **Сјечиво ножа** са очуваним трном за насађивање.

Локалитет: Добој, ископавања 1972-1973.г. непубликовано.
Димнезије: дужина 9.2 цм
Датовање: друга половина 15-16. стољеће
Литература: Anđelić 1973, 135; Minić, Vukadin 2007, 129;
Popović 2012, 182; Брмболић 2009, 94-95, сл.52.

3. **Нож** са сјечивом скоро правоугаоне форме са благо зашиљеним шпицом.

Локалитет: Добој, ископавања 1972-1973.г. непубликовано.
Димнезије: дужина 14 цм
Датовање: друга половина 15-16. стољеће
Литература: Anđelić 1973, 135; Minić, Vukadin 2007, 129;
Popović 2012, 182; Брмболић 2009, 94-95, сл.52.

4. **Дршка ножа** са очуваним дрвеним облогама, бронзаним закивицама и бронзаном траком која је апплицирана на дну ножа

Локалитет: Добој, ископавања 1972-1973.г. непубликовано.

Димнезије: дужина 14 цм

Датовање: друга половина 15-16. стољеће

5. **Нож** са сјечивом и дијелом очуване дршке. Горња ивица равна и тупа, док је доња оштрица дијелимично оштећена.

Локалитет: Добор, ископавања 1969-1972.г. непубликовано.

Димнезије: дужина 14.5 цм

Датовање: друга половина 15-16. стољеће

Литература: Anđelić 1973, 135; Minić, Vukadin 2007, 129;

Popović 2012, 182; Брмболић 2009, 94-95, сл.52.

6. **Нож** са сјечивом и очуваним трном за насађивање дршке

Локалитет: Добор, ископавања 1969-1972.г. непубликовано.

Димнезије: дужина 9.5 цм

Датовање: друга половина 15-16. стољеће

Литература: Anđelić 1973, 135; Minić, Vukadin 2007, 129;

Popović 2012, 182; Брмболић 2009, 94-95, сл.52.

7. **Нож** са очуваном дводјелном коштаном дршком. Коштане плочице дршке, полукружног пресјека, причвршћене су за металну основу ножа. Очуван метални клинчић на доњем крају дршке.

Локалитет: Добор, ископавања 1969-1973.г. непубликовано.

Димнезије: дужина 14.5 цм

Датовање: 15-16. стољеће

Литература: Minić, Vukadin 2007, 128-129; Anđelić 1973, 136;

Цуњак 1998, 183-185, Таб. XXII; Брмболић 2009, 93-95.

ПОТКОВЕ ЗА ОБУЋУ

1. **Поткова за обућу** полукружног облика, са крајевима проширеним искуцавањем, у којима се налазе остаци заковака. На горњој страни налазе се три клинаста зашиљена додатка, благо закривљена.

Локалитет: Добор, централни плато, ископавања 1961.г. непубликовано

Димензије: дужина 11 цм, ширина 8 цм

Датовање: 15-16. стољеће.

Литература: Bojanovski 1981, 16. сл.8; Popović 2012, 174; Нађ 1961, Таб.VIII, сл. 6-13

2. **Поткова за обућу** полукружног облика, са преврнутим крајевима у облику петље. На унутрашњој страни лука налазе се два клинаста зашиљена додатка, благо повијени.

Локалитет: Добор, централни плато, ископавања 1961.г. непубликовано

Димензије: дужина 7 цм, ширина 7.3 цм

Датовање: 15-16. стољеће.

Литература: Bojanovski 1981, 16. сл.8; Popović 2012, 174; Нађ 1961, Таб.VIII, сл. 6-13

3. **Поткова за обућу** полукружног облика, са преврнутим крајевима у облику петље. Крајеви су искуцани.

Локалитет: Добор, простор некрополе, ископавања 1974.г.

Димнезије: дужина 9 цм, ширина 5.5 цм

Датовање: 15-16. стољеће

Литература: Bojanovski 1981, 16. сл.8; Popović 2012, 174.

4. **Поткова за обућу** полукружног облика, крајеви су искуцани са рупом од клинчића, један клинчић се налазио и на средину такође раскуцане базе.

Локалитет: Добор, ископавања 1969-1973.г. непубликовано.

Димнезије: дужина 9.2 цм, ширина 5.4 цм

Датовање: 15-16. стољеће

Литература: Bojanovski 1981, 16. сл.8; Popović 2012, 174.

5. **Потковa за обућу** полукружног облика, са превrнутим крајевима у облику петље. На унутрашњој страни лука налазе се два клинаста зашиљена додатка.

Локалитет: Добор, ископавања 1969-1973.г. непубликовано.

Димнезије: дужина 7.7 цм, ширина 4.7 цм

Датовање: 15-16. стољеће

Литература: Bojanovski 1981, 16. сл.8; Popović 2012, 174.

6. **Потковa за обућу** полукружног облика, са превrнутим крајевима у облику петље. На унутрашњој страни раскуцаног лука налазе се рупа од клинчића.

Локалитет: Добор, ископавања 1969-1973.г. непубликовано.

Димнезије: дужина 8.8 цм, ширина 7.6 цм

Датовање: 15-16. стољеће

Литература: Bojanovski 1981, 16. сл.8; Popović 2012, 174.

7. **Потковa за обућу** полукружног облика, са превrнутим крајевима у облику петље. Лук је масивније и правоугаоног пресјека.

Локалитет: Добор, ископавања 1969-1973.г. непубликовано.

Димнезије: дужина 8.8 цм, ширина 6.7 цм

Датовање: 15-16. стољеће

Литература: Bojanovski 1981, 16. сл.8; Popović 2012, 174.

8. **Потковa за обућу** полукружног облика, са искуцаним крајевима и рупама за клинчић. Лук је танко искуцан у средишњем дијелу проширен са клинчићем.

Локалитет: Добор, ископавања 1969-1973.г. непубликовано.

Димнезије: дужина 7.7 цм, ширина 7.2 цм

Датовање: 15-16. стољеће

Литература: Bojanovski 1981, 16. сл.8; Popović 2012, 174.

9. **Потковa за обућу** полукружног облика, са искуцаним крајевима и рупама за клинчић. Лук је танко искуцан у средишњем дијелу проширен са клинчићем.

Локалитет: Добор, ископавања 1969-1973.г. непубликовано.

Димнезије: дужина 7.5 цм, ширина 7.7 цм

Датовање: 15-16. стољеће

Литература: Bojanovski 1981, 16. сл.8; Popović 2012, 174.

10. **Потковa за обућу** полукружног, развученог, облика. Рупе за клинчиће формиране су на крају лука, који није посебно моделован, такође једна рупа са клинчићем налази се и на средини лука.

Локалитет: Добор, ископавања 1969-1973.г. непубликовано.

Димнезије: дужина 6.5 цм, ширина 7 цм

Датовање: 15.-16. стољеће

Литература: Bojanovski 1981, 16. сл.8; Popović 2012, 174.

11. **Потковa за обућу** полукружног облика, са превнутим крајевима у облику петље. На унутрашњој страни раскуцаног лука налазе се рупа од клинчића.

Локалитет: Добор, ископавања 1969-1973.г. непубликовано.

Димнезије: дужина 5.2 цм, ширина 6 цм

Датовање: 15-16. стољеће

Литература: Bojanovski 1981, 16. сл.8; Popović 2012, 174.

12. **Потковa за обућу** полукружног, развученог, облика. Рупе за клинчиће формиране су на крају лука, који није посебно моделован, такође једна рупа са клинчићем налази се и на средини лука.

Локалитет: Добор, ископавања 1969-1973.г. непубликовано.

Димнезије: дужина 6.2 цм, ширина 7.2 цм

Датовање: 15-16. стољеће

Литература: Bojanovski 1981, 16. сл.8; Popović 2012, 174.

ГРОБНИ НАЛАЗИ- МАРКОВАЦ, ДЕТЛАК

1. **Нож** са очуваном коштаном дршком. Дршка рађена од кости са украшеним жигосаним орнаментима. Горњи дио дршке обложен са плочицом полукружног облика, док је на доњи нанизан од коштаних плочица кружног пресјека са по четири удубљења. Очувани остаци клинчића за насађивање дршке. Оштрица је оштећена.

Локалитет: Марковац-Детлак, ископавања 1970.г.

Димнезије: дужина 13.2 цм

Датовање: крај 14. прва половина 15. стољећа
Литература: Vučković 1973, 70.

2. **Прстен,** израђен од сребра, средишњи дио чини композиција са текућим мотивом палмете са гранчицама, док је руб оивичен тордираном жицом. Прстен је ојачан са унутрашњом равном траком око које је формирана композиција.

Локалитет: Марковац-Детлак, ископавања 1970.г.
Димнезије: пречник 2 цм
Датовање: крај 14. прва половина 15. стољећа
Литература: Vučković 1973, 70.

3. **Прстен,** израђен од злата са четири истакнутим лежиштима за стаклену пасту и полудраги камен. Ивица прстена се ситно наребрена.

Локалитет: Марковац-Детлак, ископавања 1970.г.
Димнезије: пречник 2 цм
Датовање: крај 14. прва половина 15. стољећа
Литература: Vučković 1973, 70.

4. **Умеци од стаклене пасте,** квадратне основе и полукружног пресјека (4 комада)

Локалитет: Марковац-Детлак, ископавања 1970.г.
Димнезије: пречник 0.8 цм
Датовање: крај 14. прва половина 15. стољећа
Литература: Vučković 1973, 70.

5. **Розета** од искуцано сребрног лима. Рађена у техници искуцавања на матрици.

Локалитет: Марковац-Детлак, ископавања 1970.г.
Димнезије: пречник 1.3 цм
Датовање: крај 14. прва половина 15. стољећа
Литература: Vučković 1973, 70.

6. **Дугмад** од сребра, лоптастог облика са петљом за ушивање. На доњој калоти у већем броју примјерака очувана псеудогранула. Укупно 25 цијела и 2 фрагментована дугмета.

Локалитет: Марковац-Детлак, ископавања 1970.г.

Датовање: крај 14. прва половина 15. стољећа
Литература: Vučković 1973, 70; Зечевић 2006, 129-133.

НАКИТ И КАЛУПИ ЗА ЛИВЕЊЕ НАКИТА

1. **Прстен** од месинга једноставне форме кружног облика са благо испупчено моделованом главом из чијег лежишта недостаје комад стаклене пасте.

Локалитет: Добор, двориште „Б", ископавања 1969-1973.г. непубликовано.
Димнезије: пречник 1.8 цм
Датовање: 15-16. стољеће
Литература: Bojanovski 1981, 16.

2. **Пређица** елипсоидног облика, кружног пресјека са пречком на средини на којој се налази трн.

Локалитет: Добор, ископавања 1969-1973.г. непубликовано.
Димнезије: дужина 2.7 цм
Датовање: 15-17. стољеће
Литература: Minić, Vukadin 2007, 123-124.

3. **Пар наушница** са једном јагодом. Рађене од лошег сребра са накнадно ажурираном јагодом.

Локалитет: Добој, ископавања 1972-1973.г. непубликовано.
Датовање: 15. стољеће
Димензије: ширина 1цм
Литература: Vučković 1972, 128-129.

4. **Калуп** од камена за ливење металних дугмића. Очувана једна половина са мањим оштећењима на доњој, дужој, ивици. На калупу су постављена два уливника за ливење два дугмића с ушицом, као и мали изливници. Калуп је био фиксиран са два кружна лежишта, очувана у угловима.

Локалитет: Добор, ископавања 1969-1973.г. непубликовано.
Датовање: 15-16. стољеће
Димензије: дужина 5.4 цм, ширина 2 цм
Литература: Bojanovski 1981.

5. **Керамички калуп**, сачувана половина доњег дијела са удубљењем за ливење кружног облог предмета.

Локалитет: Добој, ископавања 1972-1973.г. непубликовано.
Датовање: 15. стољеће
Димензије: дужина 4 цм, ширина 2.5 цм
Литература: Vučković 1972, 128-129.

КЉУЧЕВИ

1. **Кључ** у облику шипке правоугаоног пресјека, која је на једном крају повијана у петљу. Други крај се завршава са два повијена трна, чији је облик подешен за отвор на одговарајућем катанцу.

Локалитет: Добор, централни плато, ископавања 1961.г. непубликовано
Димензије: дужина 16.5 цм
Датовање: 15. стољеће.
Литература: Minić, Vukadin 2007, 111.

2. **Кључ** који је на доњем крају пљоснат и симетрично моделован са зупцем и малом стопом, док је горња страна обла и завршава се са алком.

Локалитет: Добор, ископавања 1969-1973.г. непубликовано.
Димнезије: дужина 6 цм
Датовање: 15-16. стољеће
Литература: Bojanovski 1981, 25; Minić, Vukadin 2007, 111;
Рашковић 2005, 192; Милосављевић 1997, 157; Миловановић 1985, 108-109;
Raunig 1973; 465, Таб. III сл.2; Popović 2012, 190.

3. **Кључ** у облику правоугаоне дршке са пробијеним отвором у горњем дијелу, доња страна је повијена и кроз отвор је провучена петља која је улазила у лежиште механизма.

Локалитет: Добор, ископавања 1969-1973.г. непубликовано.
Димнезије: дужина 12.2 цм
Датовање: 15-17. стољеће

СТАКЛО

1. **Фрагмент дна стаклене чаше** са тордираном врпцом и хоризонтално апплицираним нитима.
Локалитет: Добор, ископавања 1969-1973.г. непубликовано.
Датовање: 15. стољеће
Димензије: висина 4.5 цм
Литература: Bojanovski 1981, 26; Minić, Vukadin 2007, 104.

2. **Фрагмент дна стаклене чаше** са тордираном врпцом.
Локалитет: Добој, главна кула.
Датовање: 15. стољеће
Димензије: висина 4 цм
Литература: Vučković 1972, 129.

3. **Фрагмент стаклене конусне боце.**
Локалитет: Добој, главна кула.
Датовање: 15. стољеће
Димензије: ширина 6 цм
Литература: Vučković 1972, 129.

НОВАЦ

УГАРСКА

1. **Сигисмунд Луксембуршки** (1387-1437) Денар/ковање 1427-1436.г.
Локалитет: Добор, кула Ц, ископавања 1969-1973.
Литература: Bojanovski 1981, 30; Unger 1997, 139.

2. **Сигисмунд Луксембуршки** (1387-1437) Денар/ковање 1436.г.
Локалитет: Добор, кула Ц, ископавања 1969-1973.
Литература: Bojanovski 1981, 30; Unger 1997, 139.

3. **Сигисмунд Луксембуршки** (1387-1437) Денар/ковање 1431-1437.г.

Локалитет: Добор, кула Ц, ископавања 1969-1973.
Литература: Bojanovski 1981, 30; Unger 1997, 139.
4. **Владислав I** (1440-1444) Денар/ковање 1444.г.
Локалитет: Добор, кула Ц, ископавања 1969-1973.
Литература: Bojanovski 1981, 30; Unger 1997, 151.
5. **Владислав I** (1440-1444) Денар/ковање 1444.г.
Локалитет: Добор, кула Ц, ископавања 1969-1973.
Литература: Bojanovski 1981, 30; Unger 1997, 151.
6. **Владислав I** (1440-1444) Денар/ ковање 1444.г.
Локалитет: Добор, кула Ц, ископавања 1969-1973.
Литература: Bojanovski 1981, 30; Unger 1997, 151.
7. **Владислав I** (1440-1444) Денар/ковање 1444.г.
Локалитет: Добор, кула Ц, ископавања 1969-1973.
Литература: Bojanovski 1981, 30; Unger 1997, 151
8. **Матија I** (1458-1490) Денар
Локалитет: Добор, кула Ц, ископавања 1969-1973.
Литература: Bojanovski 1981, 30; Unger 1997, 176.
9. **Матија I** (1458-1490) Денар / ковање 1461.г.
Локалитет: Добор, кула Ц, ископавања 1969-1973.
Литература: Bojanovski 1981, 30; Unger 1997, 176.

АКВИЛЕЈА
1. **Антонио II Панциера** (1402-1411)
Локалитет: Добор, кула Ц, ископавања 1969-1973.
Литература: Bojanovski 1981, 30-31; Mirnik 1984, 230.
2. **Антонио II Панциера** (1402-1411)
Локалитет: Добор, кула Ц, ископавања 1969-1973.
Литература: Bojanovski 1981, 30-31; Mirnik 1984, 230.
3. **Антонио II Панциера** (1402-1411)

Локалитет: Добор, кула Ц, ископавања 1969-1973.
Литература: Bojanovski 1981, 30-31; Mirnik 1984, 230.
4. **Антонио II Панциера** (1402-1411)
Локалитет: Добор, кула Ц, ископавања 1969-1973.
Литература: Bojanovski 1981, 30-31; Mirnik 1984, 230.
5. **Антонио II Панциера** (1402-1411)
Локалитет: Добор, кула Ц, ископавања 1969-1973.
Литература: Bojanovski 1981, 30-31; Mirnik 1984, 224.
6. **Лудовик II Тек** (1419-1435)
Локалитет: Добор, кула Ц, ископавања 1969-1973.
Литература: Bojanovski 1981, 30-31; Mirnik 1984, 224.
7. **Лудовик II Тек** (1419-1435)
Локалитет: Добор, кула Ц, ископавања 1969-1973.
Литература: Bojanovski 1981, 30-31; Mirnik 1984, 224.
8. **Лудовик II Тек** (1419-1435)
Локалитет: Добор, кула Ц, ископавања 1969-1973.
Литература: Bojanovski 1981, 30-31; Mirnik 1984, 224.
9. **Лудовик II Тек** (1419-1435)
Локалитет: Добор, кула Ц, ископавања 1969-1973.
Литература: Bojanovski 1981, 30-31; Mirnik 1984, 224.
10. **Лудовик II Тек** (1419-1435)
Локалитет: Добор, кула Ц, ископавања 1969-1973.
Литература: Bojanovski 1981, 30-31; Mirnik 1984, 224.
11. **Лудовик II Тек** (1419-1435)
Локалитет: Добор, кула Ц, ископавања 1969-1973.
Литература: Bojanovski 1981, 30-31; Mirnik 1984, 224.
12. **Лудовик II Тек** (1419-1435)
Локалитет: Добор, кула Ц, ископавања 1969-1973.

Литература: Bojanovski 1981, 30-31; Mirnik 1984, 224.

ДУБРОВНИК

1. **Дубровник** / 1372-1421.г.

Локалитет: Добор, кула А, ископавања 1969-1973.

Литература: Bojanovski 1981, 30, 32.

БИБЛИОГРАФИЈА

Алексић, М. (2014) Нови типови оружја и војне опреме у Моравској Србији друге половине 14. века, у: *Власт и моћ: властела Моравске Србије од 1365. до 1402. године,* (ур.) Синиша Мишић, Крушевац.

Aleksić, M. (2007) *Mediaeval Swords from Southeastern Europe. Material from 12th to 15th Century.* Belgrade.

Anđelić, P. (1984) Srednji vijek- doba stare bosanske države, u: *Visoko i okolina kroz historiju 1,* (ed.) P. Anđelić, I. Bojanovski, B. Čović, B. Marijanović, Visoko: 101-305.

Anđelić, P. (1984a) Doba srednjovjekovne bosanske države, u: *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine,* Sarajevo: 479-482.

Anđelić, P. (1977) O usorskim vojvodama i političkom statusu Usore u srednjem vijeku, *Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu* 13: 17-45.

Anđelić, P. (1976) Postojbina i rod Divoša Tihoradića, *Slovo,* 25-26: 231-239.

Anđelić, P. (1975) Un aperçu de la typologie du verre médiéval en Bosnie et en Herzégovine, u: *Srednjovekovno staklo na Balkanu, V-XV vek,* (ed.) V. Čubrilović, SANU. Balkanološki Institut: 167-174.

Anđelić, P. (1975a) *Historijski spomenici Konjica i okoline,* Konjic.

Anđelić, P. (1973) *Bobovac i Kraljeva Sutjeska: stolna mjesta bosanskih vladara u XIV i XV stoljeću,* Veselin Maselša, Sarajevo, 1973.

Anđelić, P. (1963) Trgovište, varoš i grad u srednjovjekovnoj Bosni- Prilog tipologiji naselja, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* XVIII: 179-194.

Бабић, Б. (2011) Византијски и поствизантијски извори о простору и положају средњовјековне Босне, *Зборник радова Византолошког института* XLVIII: 39-50.

Bajalović Hadži-Pešić, M. (1981) *Keramika u srednjovekovnoj Srbiji*, Beograd.

Basler, Đ. (1972) Stari gradovi u Majevici i Trebovcu, *ČGT* IX: 57-64.

Basler, Đ. (1957) Stari grad Srebrenik i problematika njegove konzervacije, *Naše Starine* IV: 119-130.

Belić, B. (1988) Uler (Razvale), *Arheološki Leksikon* BiH. Sarajevo: 68.

Бикић, В. (2011) Посуђе из некропола касног средњег века на подручју централног Балкана, *Старинар* LXI: 285-306.

Bikić, V. (2006) Venetian influences in the eastern Adriatic hinterland, in: *The Heritage of the Serenissima, Presentation of the Architectural and Archaeological Remains of the Venetian Republic*, (eds.) M. Guštin, S. Gelichi, K. Spindler Annales Mediterranea. Koper: 201-210.

Bikić, V. (2003) *Gradska keramika Beograda (16-17. vek)*, Arheološki institut. Beograd.

Бикић, В. (1995) Трговински промет у Београду у 15. веку, *Старинар* XLV-XLVI: 83-99.

Бикић, В. (1994) *Средњовековна керамика Београда*, Археолошки институт. Београд.

Bojanovski, I. (1981) Dobor u Usori (sjeverna Bosna): rezultati arheoloških istraživanja 1969-1973.g. *Naše starine* XIV-XV: 11-38.

Bojanovski, I. (1965) Istraživački i konzervatorski radovi na starom Maglaju 1962- 1963 g., *Naše starine* X: 61-99.

Burić, T. (2006) Boce, čaše i vrčevi kao grobni prilozi u kasnom srednjem vijeku na sjeverozapadnom i središnjem Balkanu, *Histria Antiqua* 14: 225-237.

Брмболић. М. (2009) *Вршачки замак*, Београд.

Брмболић, М. (1985) Налаз средњовековног оруђа из манастира Намасија, *Зборник Историјског музеја Србије* 22: 5-15.

Busuladžić, A. (2014) *Antički željezni alat i oprema sa prostora Bosne i Hercegovine*, Sarajevo.

Busuladžić, A. (2005) Potkove pohranjene u antičkoj zbirci Zemaljskoga muzeja Bosne i Hercegovine, *Opvscula Archaeologica* 29: 247-273.

Vego, M. (1957) *Naselja bosanske srednjevjekovne države*, Svjetlost. Sarajevo.

Vignola, M. (2006) Armi ed armamento difensivo, in: Gli scavi all'interno della Rocca brunelleschiana, (ed.) Amoretti et al., *Archeologia Medievale* XXXIII: 262-264.

Višnjić, J. (2009) Koštane izrađevine s utvrde Čanjevo, u: *Utvrda Čanjevo. Istraživanja 2003-2007.* (ed.) L. Bekić. Visoko: 107-120.

Vrsalović, D. (1963) Kasnosrednjovjekovne ostruge u Muzeju hrvatskih arheološki spomenika u Splitu, *Starohrvatska prosvjeta* 8-9: 151-169.

Vučković, P. (1972) „Gradina" Doboj-srednjevekovno utvrđenje, *Arheološki pregled* 14: 128-129.

Vučković, P. (1972a) Brestovo, Doboj- srednjovekovno utvrđenje, *Arheološki pregled* 14: 129.

Gyöngyössy, M. (2004) Münzen des 15. Jahrhunderts aus Aquileia im mittelalterlichen ungarischen Geldumlauf, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 55: 137-159.

Demo, Ž. (2010) Ranosrednjovjekovno koplje s krilcima iz okolice Dugog Sela u svjetlu novih saznanja o ovoj vrsti oružja na motki, *Archaeologia Adriatica* 4: 61-84.

DeVries, K., Smith, D. R. (2007) *Medieval Weapons: An Illustrated History of Their Impact.* ABC-CLIO.

Ellis, Blanche M. A. (2004) Spurs and spur fittings, in: *The Medieval Horse and it Equipment,* (eds.), J. Clark, London: 124–156.

Žákovský, P. (2013) Dussacks with broad blades and a probable method of their manufacturing, in: *Weapons bring peace? Warfare in medieval and early modern Europe,* (eds.) L. Marek, Wratislavia antiqua 18: 105-136.

Žákovský, P. (2011) Středověká a raně novověká militaria ze sbírek Lovecko-lesnického muzea v Úsově na Moravě, *Acta Militaria Mediaevalia* VII: 105-159.

Žeravica, L. (1982) Grobovi ispod stećaka na Pavlovcu kod Sarajeva, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* 37: 179-205.

Živković, P. (1986) Usorska vlastelinska porodica Zlatonosovići i bosanski kraljevi - posljednja decenija XIV i prve tri decenije XV stoljeća. *Historijski zbornik,* XXXIX: 147-162.

Živković, T. (2010) O počecima Bosne u ranom srednjem vijeku, *Godišnjak CBI* 39: 149-161.

Zagarčanin, M. (2004) *Stari Bar-keramika venecijanskog doba.* Koper.

Zečević, E. (2011) Glass of Novo Brdo and its Significance in the Late Medieval Glass Production, in: *Annales of the 18th Congress of Association Internationalee pour I"Histoire du Verre,* 21-25 Septembre 2009, Thessaloniki.

Зечевић, Е. (2006) *Накит Новог Брда*. Народни музеј. Београд.

Ilkić, M. (2010) Arheološka topografija srednjevjekovnog Sotina, u: *Zbornik Stjepan Gunjača i hrvatska srednjovjekovna povijesno-arheološka baština*, (ed.) T. Šeparović, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split: 383- 401.

Jakovljević, G. (2009) Srednjovjekovna konjanička oprema i naoružanje s područja Bilogore, *Opvscula Archaeologica* 32: 101-131.

Jašarević, A., Kољић, Д. (2017). Средњовјековни налази са Старог града Кључа, *Гласник САД*. in press.

Jašarević, A., Antić, S. (2017). *Ecclesiam de Glasinac*-Arheološka istraživanja na Crkvini u Bjelosavljevićima, *Godišnjak* CBI 46. in press.

Jašarević, A. (2016) Keramika iz Iznika s Dobora, *Godišnjak* CBI 45: 267-278.

Kajmaković, Z. (1964) Stari grad Doboj, *Naše starine* IX: 43-61.

Kojić, LJ., Wenzel, M. (1968) Veličani-srednjovjekovna nekropola i pregled srednjovekovnog stakla Bosne i Hercegovine, *Старинар* XVIII: 139-155.

Ковачевић-Kojић, Д. (1978) *Градска насеља средњовјековне босанске државе*, Веселин Маслеша. Сарајево.

Ковачевић, Д. (1961) *Трговина у средњовјековној Босни*. Сарајево.

Kovačević, D. (1959) Prilog proučavanju zanatstva u srednjovjekvnoj Bosni, *Godišnjak Istorijskog društva NR Bosne i Hercegovine*: 288-295.

Koóšová, P. (2007) Ku klasifikácii neskorostredovekých a včasnonovovekých ostrôh z územia Slovenska, *Musaica* XXV: 257-276.

Kovács, E. (2005) Remains of the bone working in medieval Buda. in: *From Hooves to Horns, from Mollusc toMammoth. Manufacture and Use of Bone Artefacts fromPrehistoric Times to the Present* (eds.) Luik, H., Choyke, A.M., Batey, C.E., Lougas, L., *Proceedings of the 4thMeeting of the ICAZ Worked Bone Research Group at Tallinn, 26th–31st of August 2003*: 309–316.

Kovács S. T. (1994) A Kopaszi-zátonyi fegyverek, *Folia archeologica* 43: 251-275.

Kreševljaković, H. (1953) Stari bosanski gradovi, *Naše starine* I: 7-44.

Lazar, I. (2003) Medieval Glass in Slovenia – Some principal forms, *Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich*, 19, Wien: 81-89.

Lovrenović, D. (2006) *Na klizištu povijesti (Sveta kruna ugarska i sveta kruna bosanska 1387-1463)*, Synopsis, Zagreb-Sarajevo.

Mazalić, Đ. (1958) Vinac i Doboj, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* XIII: 233-240.

Манојловић Николић, В. (2011) Средњовековни налази раоника и прикази рала на Дечанским фрескама, *Истраживања* 22: 33–41.

Манојловић-Николић, В. (2009) Средњовековна земљорадња на тлу Војводине – археолошки подаци, *Истраживања* 20: 189–216.

Манојловић-Николић, В. (2004) Оруђа са средњовековних археолошких локалитета у Војводини, *Истраживања* 15: 25–48.

Марковић, Н., Булатовић, Ј. (2013) Ploughing in Medieval Times on the territory of present-day Serbia, *Archeometriai Műhely* X (3): 225-230.

Minić, D., Vukadin, O. (2007) *Srednjovekovni Stalać*, Beograd.

Miletić, N. (1991) Ranosrednjovjekovna koplja s krilcima iz Bosne i Hercegovine, u: *Zbornik radova posvećen akademiku Alojzu Bencu*, ANUBiH pos. izd. XCV. Sarajevo: 201-208.

Миловановић, Д. (1985) *Уметничка обрада неплеменитих метала на тлу Србије од позне антике до 1690. године*, Muzej primenjene umetnosti. Beograd.

Милосављевић, Д. (1997) Манастир Увац- Историјски оквири времена, *Саопштења* XXIX: 149-161.

Mirnik, I. (1984) Novac akvilejskih patrijarha iz Vukovara i opticaj akvilejskih denara u našim krajevima, *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 9: 223-233.

Mirnik, I. (1993/1994) Skupni nalaz novca iz Hrvatske X. Skupni nalaz akvilejskih denara 15. st. Iz Vukovara, *Vjesnik arheološkog muzeja Zagreb* XXVI-XXVII: 85-123.

Михаљчић, Р. (2009) Писмо краља Стефана Остоје Дубровчанима о српском дохотку, *Грађа о прошлости Босне* 2: 123-128.

Morin, M. Held, R. (1979–80) The Origins of the Wheel Lock: A German Hypothesis: An Alternative to the Italian Hypothesis, *Art, Arms and Armour* 1: 80–99.

Мргић, Ј. (2008) *Северна Босна 13-16. века*, Историјски институт, Посебна издања 55. Београд.

McKee, S. (2008) Domestic Slavery in Renaissance Italy, *Slavery and Abolition* 29/3: 305– 326.

Nađ, Ш. (1961) Тврђава Бач-резултати археолошких истраживања 1958. и 1959. године., *Рад војвођанских музеја* 10: 89-115.

Nikolić, D. (1956) Tipološki razvoj mamuze od XIV–XX veka sa osvrtom na zbirku mamuza u Vojnom muzeju JNA, *Vesnik vojnog muzeja 3:* 61 – 79.

Pál, E., Tóth, N. C. (2005) *Itineraria regum et reginarum* (1382-1438), Budapest.

Petrinec, M. (1996) Kasnosrednjovjekovno groblje kod crkve Sv. Spasa u Vrh Rici-Katalog, *Starohrvatska prosvjet III/23: 7-138.*

Petrović, Đ. (1973) Uloga Dubrovnika u snabdevanju srednjovekovne Bosne oružjem XIV-XV vek, u: *Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura,* (ed.) F. Ibrahimpašić, Zenica: 68-77.

Поповић, М. (2015). *Манастир Студеница- археолошка открића.* Републички завод за заштиту споменика културе, Београд.

Поповић, М. (2012) *Маглички замак,* Археолошки институт, Београд.

Popović, M., Bikić, V. (2004) *Kompleks srednjovekovne mitropolije u Beogradu,* Arheološki institut, Beograd.

Поповић, М. (2004а) Двор владара и властеле, у: *Приватни живот у српским земљама средњег вијека,* (ед.) Д. Поповић, С. Марјановић-Душанић, Clio, Београд: 29-63.

Поповић, М. (2004б) Вештина ратовања и живот војника, у: *Приватни живот у српским земљама средњег вијека,* (ед.) Д. Поповић, С. Марјановић-Душанић, Clio, Београд: 218-245.

Поповић, М. (2004в) Живот на селу, у: *Приватни живот у српским земљама средњег вијека,* (ед.) Д. Поповић, С. Марјановић-Душанић, Clio, Београд: 64-79.

Поповић, М. (1997) Владарски и властелински двор у средњовековној Босни, *Зборник за историју БиХ* 2: 1-33.

Поповић, М. (1995) Средњовековне тврђаве у Босни и Херцеговини, *Зборник за историју БиХ* 1: 33-55.

Popović, M. (1989) Uticaj pojave topova na razvoj odbrambenih sistema srednjovekovnih gradova u Bosni, u: *Bosna i Hercegovina u tokovima istorijskih i kulturnih kretanja u Jugoistočnoj Evropi*, Zemaljski muzeja, Sarajevo: 99-110.

Poturalska, E. (2001) Elementy uzbrojenia i oporządzenia jeździeckiego z nowożytnego dworu w Janiszewie na Kujawach Brzeskich, Acta Universitatis Lodziensis. *Folia Archaeologica* 23: 71-83.

Radisavljević, S. (1956) Neki podaci o kolašicama, *Vesnik VM 3:* 148-171.

Radisavljević, S. (1954) Neka razmatranja o pušci fitiljači, *Vesnik VM* 1: 30-52.

Радојковић, Б. (1995) Материјална култура босанске властеле, *Зборник за историју БиХ* 1: 67-84.

Radojković, B. (1973) Zapadni uticaji na primenjenu umetnost Bosne u XIV i XV veku, u: *Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura*, (ed.) F. Ibrahimpašić, Zenica: 207-234.

Радојковић, Б. (1969) *Накит код Срба од XII до краја XVIII века*, Београд.

Raunig, B. (1973) Osnovni izvještaj o iskopavanju srednjovjekovne utvrde Vranduk 1968.god. u: *Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura*, (ed.) F. Ibrahimpašić, Zenica: 453-470.

Рашковић, Д. (2005) Стање истражености рановизантијских утврђења на северозападу области Наиса, *Ниш и Византија*, Зборник радова III: 183-194.

Redžić, H. (2009) *Srednjovjekovni gradovi u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo Publishing.

Rešetar, M. (1925) Dubrovačka numizmatika: II (opisni dio), Posebna izdanja Srpske kraljevske akademije, Knj. 59/24. Beograd.

Ringer I. (2006): Kora Árpád-kori településrészlet Tiszatarján-Naba-ér parton. Siedlungsteil aus der Árpádenzeit am Tiszatarján-Naba Back ufer. *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve* 2005: 193-217.

Sedláčková, H. (2006) Ninth- to Mid-16th-Century Glass Finds in Moravia, *Journal of Glass Studies* 48: 191-224.

Sijarić, M. (2014) *Hladno oružje iz Bosne i Hercegovine u arheologiji razvijenog i kasnog srednjeg vijeka*. Sarajevo.

Sijarić, M. (2001) Nalazi majolike XIV i XV stoljeća iz Bobovca i Kraljeve Sutjeske, *Glasnik zemaljskog muzeja u Sarajevu* 48/49 (1996.-2000.): 347-370.

Sijarić, M. (2001a) Kasnosrednjovjekovne mamuze iz zbirke Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* 48/49: 300-346.

Симић, Г. (2010) *Донжон куле у фортификацији средњовековних градова*, Републички завод за заштиту споменика, Београд.

Skarić, V. (1930) Prstenje iz Vrućice, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* 42: 183-184.

Станојев, Н. (1989) *Некрополе X-XV века у Војводини*, Археолошко друштво Војводине, Нови Сад.

Scalini, M. (2014) From Helmets to Buckets: Bascinets and Hand Artillery of the Aldobrandesco Fortress of Piancastagnaio, in: *The armorer's art: essays in honor of Stuart Pyhrr* (eds.) La Rocca, Donald J. Woonsocket: 43-53.

Scalini, M. (1996) *The Armoury of the Castle of Churburg*. Udine.

Terei, G., Horváth, A. (2007) Az Árpád-kori Kána falu vasleletei II, *Budapest régiségei* XLI: 153-192.

The Art of Chivalry. The Metropolitan Museum of Art, *Bulletin 4* (1973/1974).

Truhelka, Ć. (1904) *Naši gradovi*, Sarajevo.

Ћирковић, С. (1964) *Историја средњовековне босанске државе*. Београд.

Unger, E. (1997) *Magyar Éremhatározó I*, Budapest.

Fekeža, L. (2001) Kasnosrednjovjekovno naselje Čelopek u Ostojićevu kod Bijeljine, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* 48/49: 231-299.

Filipović, E. (2016) Bosna i Turci za vrijeme kralja Stjepana Dabiše – Neke nove spoznaje, у: *Споменица др Тибора Живковића*, (ед.) С. Рудић, Историјски институт, Београд: 273-301.

Филиповић, В. (2009) Мамузе из млађег гвозденог доба у Србији, *Гласник САД* 25: 163–188.

Фостиков, А., Петровић, В. (2014) Прилог проучавању војне улоге занатлија у средњовековној Србији, *Београдски историјски гласник* V: 59-69.

Фостиков, А. (2012) Ковачки занат на тлу средњовековне Србије, *Београдски историјски гласник* III: 105-126.

Halilović, S. (2002) Trgovina robljem u srednjovjekovnoj Bosni s osvrtom na Usoru, *ČGT* 17: 37-44.

Хан, В. (1980) Неке карактеристике средњовековног стакла на Балкану (XII-XV vek), *Balcanica*, XI: 45-62.

Хан, В. (1977) Кост и рог, у: *Историја примењене уметности код Срба*. Том I: Средњовековна Србија. Београд: 181-193.

Хан, В. (1969) Проблеми око порекла и стила средњовековног стакла из Србије, Босне и Херцеговине, *Зборник МПУ* 13, Београд, 1969: 7-30.

Хан, В. (1953) Налоњ манастира Крушедол из XVI вијека, *Рад војвођанских музеја* 2: 100-106.

Horvat, Z. (2009) Stambeni prostori u burgovima 13.-15. stoljeća u kontinentalnoj Hrvatskoj, *Prostor* 17: 34-50.

Husár, M (2006) Včasnostredoveké krídelkovité kopije na území Karpatskej kotliny, *Studia historica nitriensia* 13: 47-78.

Husić, A. (2008) Maglaj u ranom osmanskom periodu (15 i 16. stoljeće), *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke* XXVII-XXVIII: 113-134.

Церовић, Н. (2001) Пољопривредне алатке из средњовековних збирки Народног музеја у Београду, *Зборник Народног музеја* XVII/1: 261-274.

Цуњак, М. (1998) *Смедеревска тврђава-новија истраживања.* Смедерево.

Цуњак, М. (1997) Коштани предмети из Великог града Смедеревске тврђаве, *Гласник САД* 13: 359-368.

Ciglenečki, S. (2009) Justinijanovo utvrđivanje Ilirika, *Archaeologia Adriatica* III: 205-222.

Cvetković, B. (2015) Textiles and Their Usage in the Medieval Balkans- The Royal Context, in: *Clothing the Sacred: Medieval Textiles as Fabric, Form, and Metaphor,* (eds.) M. Kapustka, W. Woodfin, Textile Studies 8: 33-53.

Čar-Drnda, H. (2005) *Sidžil Tešanjskog kadiluka*: (1740-1752), Orijentalni institut, Sarajevo.

Čimin, R. (2008) Metalni nalazi s utvrde Čanjevo, u: *Utvrda Čanjevo. Istraživanja 2003-2007.* (ed.) L. Bekić. Visoko: 197-233.

Čremošnik, I. (1984) Rimski castrum kod Doboja, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* 39: 23-84.

Čremošnik, I. (1970) Istraživanja u Mušićima i Žabljaku i prvi nalaz najstarijih slavenskih naselja kod nas, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* XXV: 45-117.

Čremošnik, I (1951) Nalazi nakita u srednjevjekovnoj zbirci Zemaljskog muzeja u Sarajevu, *Glasnik zemaljskog muzeja u Sarajevu* 6: 241-270.

Šabanović, H. (1982) *Bosanski pašaluk*, Sarajevo.

Шпехар, П. (2008) Касноантичка и рановизантијска утврђења у Босни и Херцеговини (залеђе провинције Далмација), *Зборник за историју БиХ* 5: 18-48.

Шпехар, П. (2007) *Оруђе од метала са Београдске тврђаве од антике до краја 18. века*. Музеј града Београда, Археолошки институт. Београд.

Štular, B. (2009) *Mali Grad. Visokosrednjeveški grad v Kamniku*, Opera Instituti archaeologici Sloveniae 15, Ljubljana.

Šunjić, M. (1996) *Bosna i Venecija (odnosi u XIV. i XV. st.)*, HKD „Napredak", Sarajevo.

Williams, A. (2003) *The Knight and the Blast Furnace*. Leiden.

Wicker, E. (2008) *Rácok és vlahok a hódoltság kori észak-bácskában*, Bács-Kiskun Megyei Múz. Szerv.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна и универзитетска библиотека
Републике Српске, Бања Лука

904:725.182(497.15)
728.8(497.15)

ЈАШАРЕВИЋ, Александар
Тврђаве на Босни / Александар Јашаревић ; [цртежи Вања Жигић ; фотографије Александар Јашаревић, Мирсад Сијарић]. - Добој : Музеј у Добоју, 2015 (Бања Лука : Маркос). - 221 стр. : илустр. ; 25x21 cm

Кор. насл. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Библиографија: стр. 214-221.

ISBN 978-99955-665-4-8

COBISS.RS-ID 5126680

ISBN 978-99955-665-4-8

